

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ ІМЕНІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

КАФЕДРА ПРИКОРДОННОЛОГІЇ

ТЕРИТОРІЯ І КОРДОНИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Затверджено ректором академії як навчальний посібник

Авторський колектив:

Ю. А. Дем'янюк, кандидат педагогічних наук, доцент;

Д. А. Купрієнко, кандидат технічних наук, доцент;

О. В. Діденко, доктор педагогічних наук, професор;

О. Л. Луцький, кандидат педагогічних наук;

В. В. Хіміч, кандидат психологічних наук

Рецензенти:

В. І. Мірошніченко, доктор педагогічних наук, доцент;

Ю. І. Сердюк, кандидат педагогічних наук, доцент;

С. В. Псьол, кандидат технічних наук, доцент

Територія і кордони у міжнародному праві : навчальний посібник / Ю. А. Дем'янюк, Д. А. Купрієнко, О. В. Діденко [та ін.]. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2014. – 232 с.

У навчальному посібнику подано матеріал навчальної дисципліни “Територія і кордони у міжнародному праві”, яка у взаємозв’язку з дисциплінами “Міжнародне право”, “Основи прикордоннології”, “Забезпечення прикордонної безпеки”, “Транскордонне співробітництво” покликана формувати у тих, хто навчається, систему правових знань щодо міжнародно-правового регулювання (режиму) державної території та державних кордонів.

ПЕРЕДМОВА

На межі XX–XXI століть проблематика території, що пов’язана з правовою невизначеністю та незавершеністю територіального розмежування, постала знову. Її симптоматику демонструють світові процеси суспільно-політичних трансформацій як наслідок зламу біполярної системи, а також глобалізації як всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації.

Основними наслідками зазначених процесів є зміна геополітичної конфігурації у світі, міжнародний поділ праці, міграція в масштабах усієї планети капіталу, людських та виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних та технічних процесів, а також зближення культур різних країн. Це об’єктивні процеси, які носять системний характер, тобто охоплюють усі сфери життя суспільства. У результаті глобалізації світ стає більш пов’язаним і залежним від усіх його суб’єктів. Відбувається збільшення як кількості спільних для груп держав проблем, так і кількості та типів інтегрованих суб’єктів.

Поряд із цим формуються нові виклики деструктивного характеру, які загрожують міжнародній та національній безпеці, насамперед, життєво важливим інтересам держав як основних суб’єктів міжнародних відносин. Такими інтересами є захист державного суверенітету, територіальної цілісності, а отже, і забезпечення стабільності та прогресивного розвитку держав. Протидія цим викликам та їхня нейтралізація потребують цілеспрямованого підходу до побудови й оптимізації системи міжнародних відносин, зокрема в аспекті міжнародно-правового регулювання територіальних питань. Саме ці питання викликають стурбованість та обумовлюють необхідність подальших студіювань у науці міжнародного права з метою пошуку шляхів їхнього розв’язання, напрацювання відповідних міжнародно-правових норм і доктринальних положень тощо.

Виявлення особливої уваги теоретиків і практиків у галузі міжнародного права до проблематики території спричинено об’єктивними потреба-

ми державно-правового та міжнародно-правового розвитку суб'єктів міжнародних правовідносин у сучасних умовах. Слід наголосити, що сучасне міжнародне право переважно сформувалося у середині XX століття разом з утворенням такої міжнародно-правової інституції, як ООН. Статут цієї організації відкрив нову епоху в правовому регулюванні міжнародних відносин і нормативно закріпив основоположні принципи міжнародного права. Однак, рівень розробки й розуміння у міжнародному праві питань території не відповідає повною мірою потребам формування внутрішньої та зовнішньої політики держав, не забезпечує відповідність міжнародно-правових норм динаміці розвитку міждержавних відносин, характерні риси яких проаналізовані вище. Усунення означених суперечностей неможливо без усвідомлення територіального сенсу розвитку держави.

Отже, потреба вироблення цілісної та об'єктивної правової концепції території зумовлена необхідністю забезпечення міжнародної та національної безпеки держав, їх мирного співіснування в умовах сьогодення.

Курс навчальної дисципліни “Територія і кордони у міжнародному праві”, який започатковано в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького (далі – НАДПСУ), є першою спробою реалізації концептуального підходу до розуміння питань територіального розмежування і територіальних режимів, який ґрунтується на використанні логіки співвідношення міжнародно-правових норм і норм національного права держав, зокрема України.

Нова навчальна дисципліна “Територія і кордони у міжнародному праві” займає важливе місце в системі правової підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників у цілому. **Об'єктом** її вивчення є правовідносини, у які вступають на основі принципів і норм міжнародного права суб'єкти міжнародного права з приводу розмежування та міжнародно-правового регулювання територій, зокрема державних. **Предметом** вивчення є теоретичні, методичні та практичні питання міжнародно-правового розмежування державної території за її основними складовими – сухопутним та водним простором, а також забезпечення її правового режиму.

Метою вивчення навчальної дисципліни є формування у тих, хто навчається, системи знань про територіальне розмежування, міжнародно-правове регулювання державної території та державних кордонів.

Основними завданнями вивчення навчальної дисципліни “Територія і кордони у міжнародному праві” є засвоєння курсантами:

сутності поняття території у міжнародному праві та її юридичних характеристик;

правового режиму різних видів територій у міжнародному праві;

сутності та змісту територіального суверенітету як основного принципу правового регулювання території держави;

складу державної території та змісту міжнародно-правових, державно-правових гарантій забезпечення її стабільності;

способів придбання (зміни) державної території;

сутності правового статусу державного кордону та його правового режиму;

міжнародно-правової регламентації встановлення й регулювання державного кордону України;

змісту міжнародно-правового режиму морського простору;

характеристики територіальних спорів, мирних засобів їхнього врегулювання.

Вирішення означених завдань навчальної дисципліни забезпечує сприятливі умови для подальшого вивчення майбутніми фахівцями таких навчальних дисциплін, як “Основи прикордоннології”, “Забезпечення прикордонної безпеки”, “Транскордонне співробітництво”, що складають предметне поле нової галузі соціогуманітарного знання – прикордоннології.

З метою навчально-методичного забезпечення вивчення навчальної дисципліни авторським колективом кафедри прикордоннології НАДПСУ розроблено навчальний посібник за однойменною назвою. Його зміст цілком відповідає робочій навчальній програмі дисципліни “Територія і кордони у міжнародному праві”, яка у свою чергу репрезентує вимоги освітньо-професійних програм, освітньо-кваліфікаційних характеристик щодо підготовки випускників Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького за визначеними напрямками підготовки.

У навчальному посібнику систематизовано навчальний матеріал, який структурно складається зі змісту, передмови та чотирьох розділів.

Структура кожного розділу побудована за модульним принципом та містить перелік ключових положень основного навчального матеріалу, підрозділи та їх зміст, висновки, запитання для самоконтролю, тематика індивідуальних завдань та рекомендована література.

Теоретичне та практичне значення навчального посібника обумовлено таким: у ньому міститься система понять і категорій, які розкривають та характеризують територію України; розглядаються найбільш вагомі питання, що, насамперед, стосуються розмежування та правового регулювання сухопутного та водного простору території нашої держави. Саме охорона та захист державного кордону України, який розмежовує означені вище складові її території від територій інших держав, і є сферою повноважень Державної прикордонної служби України.

Розділ 1

ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Проблема державної території завжди була однією з найбільш гострих і складних у міжнародному праві, тому що територія – це не лише простір, а необхідний атрибут держави, матеріальна основа життєдіяльності народу, що її населяє, і людства в цілому. Протягом усієї історії людської цивілізації виникали конфлікти і спалахували війни за володіння тією або іншою територією. Це зумовило необхідність створення міжнародно-правових норм, які б регулювали відносини між суб'єктами міжнародного права щодо територіального розмежування та територіальних режимів.

1.1. Поняття території у міжнародному праві

Ключові положення: *територія у міжнародному праві як простір, основні просторові і позапросторові характеристики території; основні теорії про правову природу території.*

Інститут території є одним із найстаріших у міжнародному праві, оскільки цілком чітко склалися загальновизнані поняття стосовно нього.

У широкому значенні слова ***під територією в міжнародному праві розуміються різноманітні простори земної кулі з її сухопутною і водною поверхнею, надрами і повітряними просторами, а також космічний простір і небесні тіла, що знаходяться в ньому.***

Розуміння міжнародним правом території переважно в просторовому аспекті не має нічого спільного з поняттям території в її природному значенні. З точки зору соціогуманітарного та природничого знання поняття “простір” і “територія” – не синоніми. Простір містить у собі як власне фізичний простір (територію), так і його географічне поле (географічні

взаємозв'язки). Якщо фізичний простір може характеризуватися дискретністю, то географічному полю властива континуальність (неперервність). Воно не тільки є середовищем існування земної фауни і флори, проживання людини і матеріальної основи її існування, місцезнаходженням природних багатств, але й визначає територію як категорію, що сформувалася історично у тісному зв'язку з такими категоріями, як держава та нація. Інакше кажучи, територія як частина земного простору є необхідною природною умовою існування держави, матеріальною основою життя організованого в державу суспільства.

Однак територія – це не просто особливого роду простір. Для неї характерними є не тільки специфічні просторові критерії, але й багато інших характеристик, зокрема:

розміри, тобто загальна площа;

протяжність з півночі на південь та зі сходу на захід;

компактність (сконцентрованість у єдине ціле);

географічне положення на карті світу;

заселеність (чисельність і щільність населення, розподілення за окремими ділянками території);

кліматичні умови, на які впливають наближеність до екватору або до одного з полюсів Землі, до моря, розташування в глибині або на околиці континенту;

особливості ландшафту;

характер надр та ступінь їхньої розробки;

характер кордонів (юридично оформлені або фактично існуючі тощо);

характер суміжних територій;

час існування.

Низка означених вище параметрів мають позапросторовий характер. Отож, не випадково головним показником території, який дозволяє розрізняти її статус (юридичну природу), був і залишається встановлений на ній правовий режим.

У міжнародному праві існують теорії, що пояснюють правову природу території, а саме:

об'єктна теорія;

теорія міжнародної власності;

просторова теорія;

патримоніальна теорія походження держави;

теорія компетенції та лімітованого простору.

Найстарішою з часу свого виникнення є *об'єктна теорія* (Гейльберн, Зайдель, Цорн), яка ґрунтується на визнанні земельної ділянки об'єктом права власності. Згідно з цією теорією кожна конкретна земельна ділянка є одночасно об'єктом права приватної власності, що належить певній юридичній чи фізичній особі, і об'єктом публічно-речового права власності, що належить державі. Уся сукупність земель, що належать державі, і складає її територію, якою держава може розпоряджатися подібно до приватного власника. При цьому публічно-речове право держави на земельну ділянку має пріоритет перед правом приватної власності, зокрема, перехід права приватної власності на неї від однієї особи до іншої, не змінює публічно-правового зв'язку цієї земельної ділянки з державою. Нині ця теорія практично віджила своє, оскільки до складу території, крім земельних ділянок, у наш час входять також водні простори, надра, а також повітряні та космічні простори, які в силу своїх фізичних властивостей взагалі не можуть бути об'єктом права власності.

У *теорії міжнародної власності* (Лабанд, Розен, Цітельман, Мартенс, Оппенгейм, Лаутерпахт та ін.) територія держави становить собою не внутрішньодержавну, а міжнародно-правову власність держави. При цьому вирізняють два аспекти:

державно-правовий, тобто влада держави в межах своєї території, що представляє межі поширення державної влади;

міжнародно-правовий, тобто влада держави на певну територію, де територія є об'єктом права власності в його цивільно-правовому сенсі.

При цьому територія розглядається як арена владної діяльності держави для внутрішнього права і як власність держави для міжнародного права. Тобто, у міжнародних відносинах кожна держава є власником своєї території. Отже, держава не тільки здійснює територіальне верховенство у сфері публічного права, але також має здатність розпоряджатися своєю територією на міжнародній арені як своєю власністю. Ця власність суттєво відрізняється від поняття власності у внутрішньому праві. Вона існує і розглядається в площині міжнародних відносин і міжнародного права і в цьому сенсі може вважатися міжнародною.

Фактично ця теорія є модернізацією об'єктної теорії. Певною мірою ця теорія була популярною після Другої світової війни, але згодом втратила більшість своїх прихильників.

Представники *просторової теорії* щодо правової природи території (Г. Еллінек, Л. Дюгі, Ф. Кокошкін, М. Коркунов) робили наголос на тому,

що територія – це сукупність земельних, водних та повітряних ділянок, у межах якої здійснюється владарювання, територіальне верховенство та суверенітет тієї чи іншої держави. При цьому територіальне верховенство входить у сферу публічного права і не містить права приватної власності, яким є земельна власність. Територіальне верховенство як здійснення публічної державної влади оголошувалося нею правом не на територію, а на населення.

Перевагою цієї теорії є те, що вона розглядає державну територію одночасно і як сферу дії публічної влади певної держави, і як явище матеріального світу, тому саме ця теорія користується найбільшим визнанням.

Патримоніальна теорія походження держави (Оппенгейм, Донатті) визначає територію як об'єкт реального права власності й отожднює її з державою. Щодо **теорії компетенції та лімітованого простору** (Кельзен, Ссель, Руссо), то для неї характерним є применшення принципу територіальної суверенності. Згідно із зазначеними теоріями територією вважається сфера юридичної дієвості певної правової системи, як національної, так і міжнародної. Ця сфера розглядається як абстрактний простір, у межах якого компетентні органи держави або міжнародні органи вправі здійснювати належні їм повноваження. На практиці реалізація цієї території призводить до змішування понять “територія” та “юрисдикція”. Як стверджував Гуго Гроцій¹, навряд чи можливо однозначно визначити походження поняття “територія”. Однак незмінним для цього поняття є його державно-правовий генезис, оскільки всі аспекти державної території пов'язані із самим фактом владно організованої території.

На основі розуміння території як публічно-правової категорії побудовано на сьогодні більшість міжнародно-правових документів. Так, при вирішенні питання щодо відповідності того чи іншого територіального утворення критеріям держави здійснюється посилання на визначення держави, яке подається у ст. 1 Конвенції Монтевідео 1933 р. про права та обов'язки держав, зокрема: ***“Держава як суб'єкт міжнародного права повинна мати такі риси: постійне населення, певну територію, уряд, здатність вступати у відносини з іншими державами”***.

¹ Гроцій Гуго де Гроот (1583–1645) – видатний нідерландський політичний мислитель, юрист, філософ, історик, один із засновників новітньої теорії природного права та науки міжнародного права.

Наведені положення складають юридичний стрижень універсального поняття території. У даному контексті територія розглядається не тільки у вигляді просторових меж функціонування суспільства, але й як політичний, економічний та культурний простір, межі здійснення влади всередині країни і межі, за якими політико-географічний організм виступає як зовнішня сила.

Отже, термін “**територія**” використовується в міжнародному праві для позначення деякого земного, а також позаземного простору, відмежованого від інших просторів, і такого, що має визначений юридичний статус і відповідний йому правовий режим.

1.2. Міжнародно-правова класифікація територій

Ключові положення: *правовий статус і правовий режим як критерії правової характеристики території; доктринальні підходи щодо класифікації територій у міжнародному праві; правовий режим державної території, міжнародної території, території зі змішаним, перехідним, особливим правовими режимами, територія міжнародного користування.*

Однією з непростих міжнародно-правових проблем, що привертають увагу вчених-юристів і практиків, є проблема юридичної класифікації територій. Це цілком закономірно, оскільки питання територіального верховенства, суверенних прав на ті або інші простори, сфери діяльності на них або їхні ресурси прямо пов’язані з політичними й економічними відносинами та в кінцевому підсумку з матеріальними умовами життя держав і народів.

У міжнародно-правовій доктрині і практиці немає єдності у використанні певних понять як критерію юридичної класифікації територій. Більшість юристів-міжнародників використовують для базисної характеристики правового становища тієї або іншої території поняття “правовий режим” і “правовий статус”, що якісно відрізняє цю територію від інших просторів. При цьому деякі правознавці ототожнюють ці поняття. Інші наполягають на їхньому співвідношенні, намагаючись сепарувати поняття “правовий режим” від поняття “правовий статус”. Під правовим статусом території розуміють її базисну правову характеристику, визначення її основної належності відповідно до міжнародно-правової класифікації

територій. Правовий режим виступає у вигляді визнаних у міжнародному праві й у законодавстві держав специфічних рис і характеристик певної території, що в сукупності визначають і обумовлюють певний, відмінний від інших, порядок її використання.

З метою запобігання термінологічній плутанині окремими юристами-міжнародниками також пропонується використовувати поняття “юридична природа”, яке в даному випадку ототожнюється з поняттям “правовий статус”. У зв’язку із цим території, що мають однакову юридичну природу й утворюють єдину просторову категорію, можуть відрізнятися специфічними особливостями свого правового режиму. І навпаки, правовий режим територій, що мають різну юридичну природу, може мати багато спільного. Іншими словами, правова ясність стосовно тієї або іншої території може бути досягнута тільки за одночасного аналізу її юридичної природи і правового режиму.

Загалом, відсутність уніфікованого підходу щодо тлумачення зазначених вище правових категорій не дає певним чином забезпечити єдиний загальноприйнятий підхід до класифікації територій на види у науці міжнародного права та практиці міжнародних відносин.

У міжнародному праві вся територія Землі відповідно до її правового режиму може бути класифікована на види. Підходи до класифікації територій різні. Певний час територію поділяли на *державну і міжнародну*. Згодом правознавці почали виділяти в окремий вид *територію зі змішаним режимом*.

Відомий англійський юрист-міжнародник Я. Броунлі виділяє чотири види режиму територій: *територіальний суверенітет; територія, на яку не поширюється суверенітет якої-небудь держави або групи держав і яка має свій власний статус* (наприклад, підмандатні й підопічні території); *res nullius* (нічийна територія) і *res communis* (територія, що належить усім). При цьому нічийна територія (*res nullius*) розглядається ним як тимчасове явище. Вона може юридично бути предметом заволодіння з боку тих або інших держав, але за певних причин на неї ще не поширене територіальне верховенство.

До середини ХХ ст. територію уже поділяють на шість видів:

державна територія;
міжнародна територія;
територія зі змішаним режимом;
територія з перехідним режимом;

***територія міжнародного користування;
територія з особливим правовим режимом.***

1. **Державна територія.** У процесі історичного розвитку політико-правової думки погляди на державну територію докорінно змінювалися. За часів феодалізму територія держави ототожнювалася з приватною земельною власністю монарха, при чому будь-які зміни державної території могли відбуватися на підставі приватноправових угод, укладених монархом, який вправі був купувати, дарувати, обмінювати землі. В епоху Просвітництва з'являються перші ідеї про те, що власність держави на територію має бути публічною (суверенною) і не залежати від права приватної власності на ту чи іншу земельну ділянку. У цей же час виникає розуміння того, що до складу державної території входять також і водні, у т. ч. морські простори. Унаслідок буржуазно-демократичних революцій остаточно утверджується ідея, згідно з якою єдиним власником території держави є виключно народ.

Державною територією прийнято вважати таку ***територію, яка перебуває під суверенітетом певної держави, тобто належить певній державі, що здійснює в її межах своє територіальне верховенство.*** З позицій міжнародного права державна територія виступає як простір здійснення верховної влади держави, підпорядкований її винятковому пануванню як частина земного простору (сухопутний, водний і повітряний), що належить даній державі та знаходиться під її виключною владою. Державна територія належить відповідно до загальновизнаних принципів міжнародного права певній державі як суб'єктові міжнародного права й у межах якої політична організація влади цього суб'єкта здійснює своє верховенство.

2. **Міжнародна територія.** Це простір, на який не поширюється суверенітет якої-небудь держави. Вона визначається як територія, що належить усім (*res communis*).

До міжнародної території традиційно входять:

відкрите море;

повітряний простір над відкритим морем;

дно морів і океанів за межами національної юрисдикції;

Антарктика;

космічний простір, включаючи Місяць й інші небесні тіла.

Територіями з міжнародним режимом прийнято вважати ті земні простори, які розташовані за межами державної території та не належать

жодній із держав, а також у відповідності з міжнародним правом знаходяться у загальному користуванні всіх держав. Юридичний статус цих територій визначається в багатосторонніх міжнародно-правових актах і міжнародній доктрині як територія загального користування або загальна спадщина людства. На практиці юридичний статус таких просторів визначається винятково нормами міжнародного права – звичаєво-правовими і конвенційними (договірними), а іноді також додатково угодами між суміжними державами.

Відкрите море відповідно до міжнародного права означає всі частини моря, які не входять ні в територіальне море, ні у внутрішні води якої-небудь держави (ст. 1 Конвенції про відкрите море від 29 квітня 1958 р.). Відкрите море доступне для всіх націй, і ніяка держава не має права претендувати на підпорядкування якої-небудь його частини своєму суверенітету. Заборона національного присвоєння гарантована умовами свободи відкритого моря, що містять:

- свободу судноплавства;
- свободу рибальства;
- свободу прокладати підводні кабелі й трубопроводи;
- свободу літати над відкритим морем.

Конвенція ООН з морського права 1982 р. розширила й упорядкувала перелік умов свободи відкритого моря. Відтепер свобода відкритого моря містить, зокрема, як для прибережних держав, так і для держав, що не мають виходу до моря, таке:

- свободу судноплавства;
- свободу польотів;
- свободу прокладати підводні кабелі й трубопроводи;
- свободу зводити штучні острови й інші установки;
- свободу рибальства;
- свободу наукових досліджень.

Правовий статус **повітряного простору над відкритим морем** закріплений у Чиказьких конвенціях про міжнародну цивільну авіацію 1944 року.

Дно морів і океанів за межами національної юрисдикції проголошено Конвенцією ООН з морського права 1982 р. загальною спадщиною людства. Територія дна морів і океанів за межами континентального шельфу, що одержала назву Міжнародного району морського дна, не підлягає національному присвоєнню.

Жодна держава не може претендувати на суверенітет чи суверенні права або здійснювати їх стосовно будь-якої частини району чи його ресурсів і жодна держава, фізична або юридична особа не може привласнювати будь-яку їхню частину.

Статус цього виду міжнародної території характеризується декількома важливими рисами:

виключення національної юрисдикції;

діяльність на ній на благо всього людства;

використання винятково в мирних цілях;

здійснення всіх прав на ресурси території (району), що належать людству, спеціальним міжнародним органом з морського дна;

паралельна розробка ресурсів: міжнародним органом через своє підприємство й державами-учасниками Конференції в асоціації з міжнародним органом або державними підприємствами, або фізичними чи юридичними особами, що мають громадянство держав-учасників або що перебувають під ефективним контролем цих держав.

Антарктика займає площу близько 52,5 млн км², включаючи ненаселений материк Антарктиду (площа 13 975 тис. км², зокрема 1 582 тис. км² – шельфові льодовики), острови, що прилягають до нього (Південні Оркнейські, Південні Сандвічеві, Південні Шетландські), а також частини Атлантичного, Тихого й Індійського океанів.

Межею антарктичної території зазвичай вважають зону сходження північних і південних поверхневих вод, яка проходить, в основному, у межах 48–60° південної широти. Але режим Договору 1959 р. розповсюджений лише на район південніше 60-ї паралелі південної широти.

Космічний простір, включаючи Місяць та інші небесні тіла, відкрито для дослідження й використання всіма державами без будь-якої дискримінації на основі рівності й відповідно до міжнародного права, за умови вільного доступу в усі райони небесних тіл (*ст. I Договору про принципи діяльності держав з дослідження й використання космічного простору, включаючи Місяць й інші небесні тіла, від 27 січня 1967 р.*). Космічний простір також не підлягає національному присвоєнню.

На Місяці та інших небесних тілах забороняється створення військових баз, споруджень та укріплень, випробування будь-яких типів зброї й проведення військових маневрів, але при цьому допускається використання військового персоналу для наукових або інших мирних цілей, а також не забороняється використання будь-якого устаткування

або засобів, необхідних для мирного дослідження Місяця й інших небесних тіл.

Правовий режим розглянутих вище видів міжнародної території дає можливість виділити їхні **загальні типові риси**:

регулювання їхнього статусу тільки міжнародним правом;

виключення будь-яких форм національного присвоєння території, включаючи проголошення на них суверенітету, окупації й будь-яких інших;

відкритість для дослідження й використання всіма державами без яких-небудь вилучень;

рівність прав держав у дослідженні й використанні цієї території;

вільний доступ в усі райони цієї території;

використання в мирних цілях;

поєднання при використанні цієї території національних інтересів з інтересами підтримки міжнародного миру й безпеки, розвитку міжнародного співробітництва;

збереження відповідної національної юрисдикції над об'єктами, що перебувають у межах цієї території.

До спеціальних органів, покликаних забезпечувати правовий режим міжнародної території, належить, наприклад, *Комітет ООН з використання космічного простору в мирних цілях*, заснований Генеральною Асамблеєю ООН у 1959 р.

3. Територія зі змішаним режимом. Існують території, які хоча й не входять до складу державних територій, але певні держави мають на них суверенні права. Мова йде про континентальний шельф і морські економічні зони. За кожною прибережною державою закріплені права на розвідку й розробку природних ресурсів континентального шельфу й економічної морської зони, що прилягають до неї, а також на охорону природного середовища цих територій (*Конвенція про континентальний шельф 1958 р.*, *Конвенція ООН з морського права 1982 р.*).

Континентальний шельф і морські економічні зони утворюють території зі змішаним правовим режимом.

Одночасно з Конвенцією про територіальне море й Конвенцією про відкрите море 29 квітня 1958 р. була прийнята Конвенція про континентальний шельф, що закріпила міжнародно-правовий режим цього виду території. Конвенція ООН 1982 р. з морського права здійснила подальшу регламентацію режиму цієї території.

Під континентальним шельфом у міжнародному праві розуміють: поверхню й надра морського дна підводних районів, що прилягають до берега, але перебувають поза зоною територіального моря, до глибини 200 м або за цією межею до такого місця, до якого глибина вод, які його покривають, дозволяє розробку природних багатств цих районів;

поверхню й надра подібних районів, що прилягають до берегів островів.

Ширина континентального шельфу встановлюється Конвенцією ООН з морського права 1982 р. та складає 200 морських миль, а в деяких випадках ця ширина може бути збільшена до 350 миль при згоді на те Комісії щодо меж континентального шельфу. Внутрішньою межею континентального шельфу є зовнішня межа територіального моря. Наявність на шельфі островців й атолів, що належать іншим державам, не може дати їм ніяких правових засад на суверенні права на континентальний шельф. Зазначені островці можуть мати лише 12-мильну смугу територіального моря й прилеглу зону (*детальний зміст щодо режиму морських просторів подано у розділі 3*).

4. **Територія з перехідним режимом.** До сфери міжнародного права належать і території з перехідним (тимчасовим) правовим режимом. Серед них:

несамоврядні території;

території з невизначеним статусом;

нічийні території;

протекторат, підмандатні й підопічні території, домініони;

території, стосовно яких здійснюється спільний суверенітет (кондомініум).

Декларація відносно **несамоврядних народів** (розділ XI Статуту ООН) закріпила відповідальність членів ООН щодо керування територіями, народи яких не досягли ще повного самоврядування.

Перший список несамоврядних територій склали 1946 року Австралія, Бельгія, Великобританія, Данія, Нідерланди, Нова Зеландія, Сполучені Штати Америки й Франція, що включили до нього 72 території, які перебували під їхнім управлінням. Вісім із цих територій стали до 1959 р. незалежними державами, а 21 територія (зокрема, Гавайї, Гренландія, Пуерто-Ріко) де-факто втратили режим несамоврядних з різних причин, часто за одностороннім розсудом керуючої держави.

До несамоврядних територій споконвічно було віднесено багато колоніальних володінь країн антигітлерівської коаліції, що не підпали під статус підмандатної або підопічної території. З 1960 по 1990 рр. 53 території одержали ту або іншу форму самоврядування. До 1995 р. ще зберігалось 17 несамоврядних територій.

Правовий режим *території з невизначеним статусом (sub judice)* не передбачає існування суверенітету держави, що володіє цією територією, але й не перетворює територію в нічийну (*terra nullius*). Держава, у володінні якої перебуває відповідна територія, здійснює свою юрисдикцію й функції управління в межах, установлених міждержавними правовими актами, що визначають статус території. Статус населення (державна належність, громадянство) складається при цьому згідно з кожним конкретним випадком. Невизначений статус слід визнати за територією, що знаходиться під окупацією або незаконним володінням. У першому випадку ситуація триває до завершення війни й досягнення післявоєнного врегулювання, у другому – на невизначений термін до досягнення міждержавної домовленості. При цьому в обох випадках надання й позбавлення громадянства не повинно бути питанням внутрішньої юрисдикції керуючої держави.

Правовий статус *нічийної землі (terra nullius)* визначається, по-перше, тим, що такі території вільні для загального користування й експлуатації всіма, і, по-друге, збереженням правового захисту світового співтовариства за особами, що на них проживають. Відсутність суверенітету якої-небудь держави не є перешкодою для цього. Держави можуть здійснювати свою юрисдикцію стосовно фізичних і юридичних осіб, що перебувають на нічийній території. До Паризької конференції 1920 р. нічийною територією були острови архіпелагу Шпіцберген, що підтверджувала угода між Росією, Норвегією й Швецією 1872 р. Колективний договір від 9 лютого 1920 р. Великобританії, Данії, Італії, Нідерландів, Норвегії, США, Франції, Швеції і Японії закріпив за архіпелагом Шпіцберген суверенітет Норвегії.

Протекторат (заступницькі відносини) – проміжна форма політичної системи між самоврядною колонією і суверенною державою. Протекторати були колоніями, стосовно яких метрополія здійснювала зовнішньополітичні й оборонні функції при зовнішньому збереженні доколоніальних форм правління. Зовні ж більш сильна держава повинна була захищати свого партнера за договором, а він, зберігаючи свій суве-

ренітет, повинен був, у свою чергу, виконувати свої, зазначені договором, зобов'язання. Недотримання договору кожної зі сторін вело до звільнення від зустрічних зобов'язань й іншої сторони.

Особливим видом протекторату, що спирався на норми міжнародного права, були *підмандатні території*. Їхнє поняття уведено Статутом Ліги Націй. Система мандатів Ліги Націй надавала особливий статус певним територіям та її жителям. Як підкреслив Міжнародний суд, мандат вводився “в інтересах жителів певної території й людства в цілому як міжнародний інститут, що переслідує міжнародну мету – священну місію цивілізації”. Так мандати були встановлені угодами союзників після поразки в Першій світовій війні Германії та Оттоманської імперії, затвердженими Лігою Націй. Підмандатні території були розділені на три категорії, що відрізнялися за їхнім ступенем колоніальної залежності від держав-мандатаріїв. Території, що підпали під мандат “А”, формально визнавалися самостійними державами, що перебувають “під керівництвом” держави-мандатарії доти, поки вони не зможуть самокеруватися без сторонньої допомоги (території колишньої Оттоманської імперії – Сирія, Палестина, Ліван, Месопотамія). Території, що підпали під мандат “В” (території колишніх німецьких колоній у Середній Африці Камерун) перебували в мандатарії в адміністративному управлінні за умови певних зобов'язань відносно місцевого населення (наприклад, щодо незалучення його до військової служби, заборони рабства, недопущення торгівлі зброєю й спиртними напоями). Мандат “С” дозволяв мандатарію у зв'язку з віддаленістю від “центрів цивілізації” включити відповідну керовану територію до складу своєї території як “нероздільну частину” (тихоокеанські володіння Німеччини, що перебував раніше під її владою Південно-Західної Африки). Зазвичай, мандат Ліги Націй продовжував прикривати загарбницькі плани провідних європейських держав.

У червні 1945 р. ООН проголосила у розділі XII Статуту ООН міжнародну *систему опіки* “для управління тими територіями, які можуть бути включені в неї подальшими індивідуальними угодами й для спостереження за цими територіями”. Система опіки була поширена на території трьох категорій, які могли бути включені в неї угодами про опіку: території, що перебували на той момент під мандатом; території, які могли бути відторгнені від ворожих держав у результаті Другої світової війни; території, що добровільно включені в систему опіки державами,

відповідальними за їхнє управління. До кінця XX століття своїм правом на самовизначення скористалися всі підопічні території.

Домініон – це форма залежності однієї держави від іншої або суспільства від якоїсь особи, коли основні питання суспільно-політичного життя регулює протектор. У домініонах ми маємо справу з територіями, на яких складається протистояння старого, часто насильно привнесеного ззовні суверенітету, із суверенітетом, що ще тільки формується. Статус домініону мали самокеровані території Британської імперії. Першим британським домініоном була Канада, яка отримала такий статус у 1867 р. Потім з'явилися Австралія (1901), Нова Зеландія (1907), Ньюфаундленд (1907), Південно-Африканський Союз (1910) та Ірландська Вільна держава.

З формуванням націй і розвитком національної державності на територіях колоніальних володінь європейських держав складається народний суверенітет. Усвідомивши останній, населення цих територій вимагає й домагається все більшого розширення своїх прав, а потім у тій чи іншій формі – реалізації свого права на самовизначення. Саме в силу зазначеного процесу колоніальний режим територій змінюється на статус домініонів і потім на режим опіки або суверенної держави.

У процесі розвитку державності домініонів Британська імперія коливалася у своїй трансформації між федерацією та союзом суверенних держав. Однак національні традиції спрямували її розвиток іншим шляхом.

Близькими до домініонів щодо проблем свого статусу й території є **кондомініуми**, стосовно яких здійснюються спільні суверенітети. Кондомініум – це спільне володіння (від лат. *con (cum)* – разом і *dominium* – володіння), спільне управління однією й тією ж територією двома або декількома державами. Національна юрисдикція автоматично не поширюється на територію, що перебуває під спеціальним режимом кондомініуму.

Не існує уніфікованого режиму кондомініуму. У кожному окремому випадку режим кондомініуму визначається конкретними обставинами. Кондомініум виділяється серед інших спільних суверенітетів як спільне територіальне володарювання, що здійснюється двома або більше державами над певною територією на основі рівності. Так, у період 1899–1951 рр. Великобританія і Єгипет здійснювали кондомініум стосовно Судану (Великобританія заявила про анулювання кондомініуму тільки в 1956 р.). Правовою підставою кондомініуму виступає тристоронній або двосторонній договір (ураховуючи той факт, що міжнародне право визнає кондомініум як випадок, коли частина території, що складається із суші

або води, перебуває в загальному володінні двох або більше держав, які спільно здійснюють суверенітет над цією територією і її населенням, вважає сумнівним висновок про подільність суверенітету).

До **обов'язкових (основних) ознак кондомініуму** належать:

входження території до складу обох держав;

подвійне громадянство;

багатомовність державних (офіційних) мов;

перебування на території кондомініуму збройних сил обох держав.

Додатковими ознаками кондомініуму, що існують вибірково, можуть бути: розподіл державних посад відповідно до законодавчо закріплених квот для представників різних національностей; наявність різноманітних механізмів, що забезпечують стабільність управління подібною територією, щоб уникнути зайвих протиріч (*управління територією за принципом великої коаліції*²; надання найбільш значимим сегментам політики, наприклад, етнічним спільностям, права взаємного вето; принцип свідомого завищення представництва малих сегментів; висока частка автономності сегмента, коли вирішуються винятково його внутрішні питання).

Для подолання спірних валютних і фінансових питань можливе утворення на подібних територіях вільних економічних зон, що приведе до усунення податків і зборів як цілком імовірної причини конфліктів між державами, які володіють кондомініумом.

5. Територія міжнародного користування. Особливістю правового режиму цих територій є те, що вони, з одного боку, не виключаються зі складу території відповідної держави, а з іншого – використовуються цією державою чи третіми країнами в особливому порядку. До державних територій міжнародного користування належать:

міжнародні протоки, міжнародні канали, міжнародні судноплавні ріки;

окремі архіпелаги та острови (наприклад, архіпелаг Шпіцберген (належить Норвегії), Аландські острови (належать Фінляндії), Додеканезькі острови (належать Греції) та інші острови).

Протока – це природний морський прохід, що з'єднує райони того самого моря або моря й океану між собою. Статус протоки, що використовується для міжнародного судноплавства, визначається: розташуванням

² Політичні лідери всіх основних сегментів багатоскладового суспільства співпрацюють в управлінні державою в рамках великої коаліції.

протоки на світових морських шляхах; інтенсивним її використанням протягом досить тривалого періоду для цілей мореплавання багатьма державами; така протока повинна з'єднувати морські простори, що користуються статусом відкритого моря, і бути або єдиним, або найбільш коротким шляхом між такими просторами.

Доктрина міжнародного права визнає, що *міжнародні протоки*, на відміну від інших морських проток, являють собою окрему категорію. Причому з різноманітних ознак на перше місце висувався критерій важливості для міжнародного судноплавства.

Конвенція ООН з морського права 1982 року встановила такі види проток, що використовуються для міжнародного судноплавства:

протоки між одною частиною відкритого моря або економічної зони, у котрих будь-які судна користуються правом безперешкодного транзитного проходу з метою безперервного і швидкого проходу або прольоту через протоку (*Баб-ель-Мандебська, Гібралтарська, Дрейка, Ла-Мани, Магелланова, Па-де-Кале, Сінгапурська та ін.*);

протоки між островом і континентальною частиною прибережної держави, у котрих застосовується право мирного проходу як для транзиту, так і для заходу в територіальні і внутрішні води;

протоки між одним районом відкритого моря і територіальним морем держави, у котрих також застосовується право мирного проходу;

протоки, правовий режим яких регулюється спеціальними міжнародними угодами (*Чорноморські протоки*³, *Балтійські протоки тощо*).

Незалежно від правового статусу вод протоки, а вони можуть належати як до внутрішніх морських вод, так і до територіального моря

³ Конвенція Монтре 1936 року – конвенція, що відновила суверенітет Туреччини над протоками з Чорного в Середземне море, прийнята на Конференції про режим Чорноморських проток, що проходила 22 червня – 21 липня 1936 року в місті Монтре (Швейцарія). Підписана 20 липня 1936 року. Конвенція Монтре зберігає за торговими судами всіх країн свободу проходу через протоку як у мирний, так і у військовий час. Проте режим проходу військових кораблів різний відносно чорноморських і нечорноморських держав. Чорноморські держави можуть проводити через протоки в мирний час свої військові кораблі будь-якого класу. Для військових кораблів нечорноморських держав уведено істотні обмеження щодо класу (проходять лише дрібні надводні кораблі) і щодо тоннажу. Загальний тоннаж військових суден нечорноморських держав в Чорному морі не повинен перевищувати 30 000 тонн (з можливістю підвищення цього мінімуму до 45 000 тонн у разі збільшення ВМС чорноморських країн) з терміном перебування не більше 21 доби. Конвенція ліквідувала передбачену Лозаннською конвенцією Міжнародну комісію по протоках з передаванням її функцій уряду Туреччини.

прибережної держави, відповідно до загальних принципів міжнародного права, що випливають із положень Конвенції ООН з морського права, у протоках забезпечується свобода судноплавства, що не зачіпає суверенітету прибережної держави. З іншого боку, держави, що граничать із протокою, не повинні перешкоджати транзитному проходженню або прольоту над протоками морських і повітряних суден інших держав і повинні відповідним чином оповіщати про будь-яку відому їм небезпеку для судноплавства або прольоту. У протоках установлюється режим мирного проходу. Водночас держави, що межують з міжнародною протокою, вправі в межах, передбачених міжнародними угодами, регулювати транзитний і мирний проходи суден і літальних апаратів через протоку, зокрема, установлювати правила: щодо безпеки судноплавства; запобігання забрудненню із суден; недопущення рибальства; навантаження і розвантаження товарів; посадки і висадки осіб, звинувачуваних у порушеннях митних, фіскальних, санітарних або імміграційних правил тощо.

Міжнародні канали являють собою з'єднуючі моря й океани штучні споруди, розташовані на шляхах інтенсивного морського судноплавства, що використовуються всіма державами відповідно до міжнародного права і національного законодавства. Вони набувають статусу міжнародних, якщо використовуються в інтересах інтенсивного торгового судноплавства і якщо їхній правовий режим регламентований угодами, укладеними між державами. Особливістю правового режиму міжнародних каналів і є саме те, що вони, будучи частиною території держави-власниці каналу, підпадають під дію відповідних міжнародних договорів, що істотно обмежують правомірності даної держави. Принципи правового режиму міжнародних каналів:

- повага суверенних прав власника каналу і невтручання в його внутрішні справи;

- свобода судноплавства каналом для суден усіх держав без будь-якої дискримінації;

- обов'язок користувача додержуватися норм міжнародного права і національного законодавства держави-власниці каналу.

Режим судноплавства більшості каналів характеризується такими основними рисами:

- канали в мирний час відкриті для всіх невійськових суден і військових кораблів усіх держав;

адміністрації каналу попередньо повідомляється назва і належність судна, отримується свідоцтво на судно (у більшості каналів обмежується проходження суден визначених розмірів і тоннажу), передбачена сплата зборів; установлюються правила проходження каналу.

Детально правовий режим каналів регулюється національним правом відповідної держави і міжнародних договорів (наприклад, *Конвенція щодо забезпечення вільного плавання Суецьким каналом 1888 року*⁴).

Міжнародні ріки – це ріки, які протікають територією двох і більше держав чи розділяють такі території, при цьому кожна прибережна держава здійснює суверенітет над тією ділянкою міжнародної ріки, що протікає її територією. Вони повинні також мати безпосередньо вихід до моря і використовуватися міжнародним співтовариством для інтенсивного річкового судноплавства (наприклад, Дунай і Рейн у Європі, Нігер, Конго в Африці, Амазонка і Ла-Плата в Америці та ін.).

Вони, як правило, відкриті для торгового судноплавства як прибережних, так і неприбережних держав і закриті, як правило, для проходу військових суден неприбережних держав (наприклад, Дунай, Нігер). На прибережні держави покладаються адміністративні обов'язки з управління такими ріками як стосовно судноплавства, так і стосовно їхнього господарського використання. У цих цілях прибережні держави створюють спеціальні річкові комісії (наприклад, *Рейнська комісія, що складається з представників Франції, ФРН, Швейцарії, а також Дунайська комісія, що складається з представників прибережних держав*). Водночас слід за-

⁴ Протяжність каналу – 161 км, ширина – 120–318 м. На каналі відсутні шлюзи. Канал створювався в колоніальні часи і його статус із 1880 року визначався режимом міжнародної концесії. Усіма справами концесії відала вища рада Компанії Суецького каналу, хоча фактичним господарем каналу і прилеглої до нього з обох берегів території була Великобританія. 1888 року в Константинополі представниками 9 держав (Австро-Угорщиною, Великобританією, Німеччиною, Голландією, Італією, Іспанією, Росією, Туреччиною і Францією) була підписана Константинопольська конвенція, що передбачала вільне плавання каналом комерційних суден і військових кораблів усіх держав у будь-який час, у тому числі й у воєнний. У липні 1956 року президент Єгипту Гамаль Абдель Насер видав указ про націоналізацію Компанії Суецького каналу з передачею всього майна, усіх прав і обов'язків Єгипту. Після цього відбулася низка драматичних подій, що спровокувало збройну агресію Великобританії, Франції й Ізраїлю, що була успішно відбита лише завдяки ефективній допомозі і підтримці з боку СРСР. 24 квітня 1957 року Єгипет проголосив обов'язковість для себе букви і духу Константинопольської конвенції. У повному обсязі канал почав функціонувати після укладання єгипетсько-ізраїльського мирного договору 1979 року.

значити, що підхід до питання про міжнародні ріки тільки з погляду використання їх у судноплавних цілях у даний час утратив свою актуальність. На сьогодні функціональний критерій міжнародних рік набув варіабельного тлумачення: вони можуть використовуватися не тільки для судноплавства, але і для промислового та сільськогосподарського виробництва, одержання електроенергії, скидання відходів тощо. Зокрема, при будівництві гідротехнічних споруд (гребель) для електростанцій, іригаційних систем прибережні держави не повинні заподіювати шкоди навігації на ріках, створювати незручності іншим державам, у тому числі і тим, що хоча і не є прибережними, але мають право вільного плавання цією річкою. Про це вказувалося в Барселонській конвенції 1921 року, відповідно до положень якої: “Кожна прибережна держава зобов’язана утримуватися від усяких заходів, здатних зашкодити судноплавству або зменшити зручність плавання, а також прийняти найшвидші заходи до усунення всяких перешкод і випадкових небезпек для плавання”.

Загальні правила щодо будівництва гідротехнічних споруд на судноплавних ріках містяться й у Женевській конвенції 1923 року. Відповідно до неї всі роботи, що можуть призвести до фізичної зміни місцевості на території іншої держави або можуть принести їй суттєву шкоду, повинні проводитися на підставі угод заінтересованих країн. При будівництві іригаційних споруд пріоритетного значення набуває питання про кількісний розподіл вод між суміжними державами. Це ж стосується і забруднень – будь-які роботи на річці повинні провадитися таким чином, щоб запобігти забрудненню ріки в будь-якому місці за течією.

Міжнародна практика виробила єдиний підхід, що полягає в розробці і підписанні угод, котрі регулюють порядок використання конкретної міжнародної ріки, озера або їхніх басейнів. До таких угод належать *Конвенція про режим судноплавства на Дунаї 1948 року; Акт, що стосується судноплавства й економічного співробітництва між державами басейну ріки Нігер 1963 року; Угода про Міжнародну комісію з охорони ріки Рейн від забруднення 1963 року; Договір про басейн ріки Ла-Плата 1969 року; Договір про співробітництво в Амазонії 1978 року та ін.*

Угоди, що регламентують порядок використання міжнародних рік, мають відношення тільки до конкретних рік і не мають універсального значення.

Показовим прикладом території міжнародного користування є *архіпелаг Шпіцберген*, розташований у Північному Льодовитому Океані

на відстані 1 300 км від Північного полюса (поблизу 80-го градуса пн. ш.). Міжнародно-правовий статус архіпелагу Шпіцберген визначено Шпіцбергенським трактатом, який був підписаний 9 лютого 1920 року в Парижі.

Відповідно до Шпіцбергенського трактату над Шпіцбергеном, який вважався раніше нічийною землею, установлювався суверенітет Норвегії, а державам-учасникам договору надавалося рівне право на експлуатацію природних ресурсів Шпіцбергену та його територіальних вод. Норвегія зобов'язалася у статті 9 договору не споруджувати і не допускати створення морських баз або укріплень на території архіпелагу і не використовувати її для військових цілей. У 1925 р. Норвегія офіційно оголосила Шпіцберген частиною норвезького королівства. Радянський Союз приєднався до Шпіцбергенського трактату в 1935 р.

Дотепер учасниками договору є понад 50 держав: Україна й інші держави, що входили до складу СРСР, США, Великобританія, Німеччина, Франція, Японія, Нідерланди, Болгарія, країни колишньої Югославії, Угорщина, Данія, Норвегія, Польща, Чехія, Словаччина, Румунія, Італія, Швеція та інші. Норвезький стортинг в резолюції від 15 лютого 1947 р. визнав, що СРСР є державою, що має поряд з Норвегією особливі економічні інтереси на Шпіцбергені. З 1991 року ці права перейшли до Росії.

6. Території з особливим правовим режимом. До територій з особливим правовим режимом належать *демілітаризовані* та *нейтралізовані зони*. *Демілітаризована зона* може входити до складу території відповідної держави, проте остання стосовно неї має обмежене територіальне верховенство. У міжнародному праві – це певна територія, на якій ліквідовано війська, укріплення і споруди, а також заборонено розміщення збройних сил. Статус цієї території встановлюється міжнародним договором (угодою). Відповідно до ст. 60 Додаткового протоколу I 1977 р. до Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 р., який стосується захисту жертв збройних конфліктів міжнародного характеру, сторонам, що перебувають у збройному конфлікті, заборонено поширювати воєнні операції на зони, яким вони за угодою надали статус демілітаризованих. Предметом угоди про демілітаризовану зону є будь-яка зона, що відповідає таким умовам: усі комбатанти, а також мобільні бойові засоби і мобільні війська, спорядження мають бути евакуйовані; стаціонарні війська, установки і споруди не повинні використовуватись у ворожих цілях; ні влада, ні населення не повинні здійснювати ворожих

дій; будь-яка діяльність, пов'язана з військовими зусиллями, має бути припинена.

Розрізняють зони, що демілітаризовані повністю і частково. При повній демілітаризації зони держава бере на себе зобов'язання знищити старі війська, укріплення і не зводити нових, не утримувати в межах демілітаризованої зони війська, за винятком необхідних для підтримання порядку, а також не мати військ, баз, складів тощо. Прикладом такої зони може слугувати Рейнська демілітаризована зона, створена відповідно до Версальського мирного договору 1919 р. Територія цієї зони була визначена між франко-германським та бельгійсько-німецьким кордонами, з одного боку, і лінією, проведеною в 50 км на схід від річки Рейн по всій її довжині в межах Німеччини, – з іншого. При збереженні над територією демілітаризованої зони німецького суверенітету Німеччині було заборонено там розмішувати або споруджувати військові укріплення, зосереджувати (тимчасово або постійно) збройні сили, проводити маневри й зберігати будь-які матеріальні засоби, необхідні для мобілізації.

Пізніше було демілітаризовано певні зони уздовж державних кордонів (при досягненні миру на Близькому Сході в 1949 році, у Кореї у 1953, у В'єтнамі в 1954 та ін.).

У разі часткової демілітаризації зони держава бере на себе зобов'язання не будувати нових укріплень, зберігаючи наявні, і не створювати війська, угруповання та бази у кількості, що перевищує договірні параметри. Прикладом часткової демілітаризації території є створення без'ядерних зон, де заборонено виробництво, зберігання і розміщення ядерної зброї та установок для її обслуговування (наприклад, Антарктида, Латинська Америка).

Демілітаризація відрізняється від роззброювання тим, що застосовується до певної території, тоді як роззброювання – до держави в цілому. Право на проживання в такій зоні має характер місцевого громадянства з відповідною регламентацією.

Прикладом демілітаризованої території також можуть слугувати Аландські острови (близько 6,5 тис. гранітних островів в Балтійському морі, при вході в Ботнічну затоку; загальна площа близько 1,5 тис. км²). До 1809 р. острови були частиною території Швеції, потім (до грудня 1917 р.) – Росії. У 1921 р. Радою Ліги Націй над островами визнано суверенітет Фінляндії. Уперше Аландські острови були демілітаризовані Паризьким мирним договором 1856 р. шляхом однобічного зобов'язання російської сторони. Женевською конвенцією 1921 р. був не тільки під-

тверджений демілітаризований статус, але островам наданий режим нейтралітету. Статус демілітаризованої території був визнаний за Аландами Радянським Союзом у Московській угоді 1940 р., а в 1947 р. рішенням щодо їхньої демілітаризації підтвердив Паризький мирний договір.

Трохи іншим правовим режимом характеризуються **нейтралізовані території (зони)**. Народжені з інституту нейтралітету як неучасті певної держави у війні, вони переросли в міжнародно-правову заборону перетворювати яку-небудь територію, частину державної території в арену військових дій або їх базу. Правові режими нейтралізованої території й території постійного нейтралітету різні. Постійний нейтралітет – це правовий статус держави, у той час як нейтралізації піддають частини державної території або інших видів території.

У міжнародному праві нейтралізована зона – це певний географічний район, у якому забороняється підготовка військових дій і який не може бути використаний як театр військових дій. Як правило, нейтральною зоною оголошують частину суші або моря прикордонного і (або) спірного характеру.

На початку ХХ ст. нейтралізованими територіями були в Європі Аландські острови, прикордонна зі Швейцарією частина французької Савойї, район Морене на германо-бельгійському кордоні, шведсько-норвезька прикордонна зона; в Азії – Менамський басейн у Сіамі, десятимильна прикордонна смуга між Бірмою і Тибетом.

Серед сучасних нейтралізованих територій особливо важливе значення мають Антарктика, архіпелаг Шпіцберген, Панамський і Суецький канали, Магелланова протока, космічний простір (Місяць та інші небесні тіла), нейтралізація яких носить постійний характер.

Тимчасову нейтралізовану зону може утворити прибережна держава для забезпечення своєї безпеки на період війни між іншими державами. Створення таких зон передбачено законодавством Бельгії, Бразилії, Нідерландів, Японії. До тимчасових належать і зони, установлені сторонами, що воюють між собою, для ведення переговорів (про перемир'я, обмін військовополоненими).

У деяких випадках створення нейтралізованої зони супроводжується демілітаризацією – роззброєнням, повною або частковою ліквідацією військ, промисловості, збройних сил, укріплень (рішення про повну демілітаризацію Німеччини було прийняте СРСР, США, Великобританією і Францією на Берлінській (Потсдамській) конференції 1945 р.).

1.3. Територіальний суверенітет як основний принцип правового регулювання (режиму) території держави

Ключові положення: *еволюція поняття державної території у контексті становлення та розвитку держави; розуміння державної території у контексті вчення про народний суверенітет; територіальний суверенітет; основні ознаки та властивості територіального суверенітету.*

Основні теорії у міжнародному праві щодо юридичної природи території, які розглядалися у підрозділі 1.1, відображають її державницько-правовий генезис. Сьогодні можна стверджувати про наявність відносної згоди серед юристів-міжнародників щодо трактування юридичної природи території як, насамперед, державної.

Територія є природною умовою існування держави, необхідним елементом, без якого вона не може нормально існувати. Хоча відомі випадки, коли уряд, частина державного апарату однієї держави були розташовані на території іншої країни через втрату власної території в результаті завоювання її іноземною державою. У такому становищі, наприклад, опинилися Бельгія та Сербія в Першу світову війну; Ефіопія, Нідерланди, Норвегія – під час Другої світової війни. Тимчасовість і неміцність таких ситуацій лише підкреслює необхідність наявності території для нормального існування держави.

Становлення поняття **державної території** відбувалося у праві одночасно зі становленням і розвитком держав. При цьому територія відігравала величезну роль у житті держави, визначаючи її найважливішу ознаку.

На етапі появи держав їхні території складали колишні племінні та родові землі. У такому вигляді територія ніяк не могла служити єдності державної влади. Тому держава із самого моменту появи мала потребу в закріпленні правового статусу своєї території. Вона прагнула зафіксувати свої просторові володіння саме як верховний суверен.

У рабовласницькій державі суверенітет був тотожний земельній власності, сконцентрований у загальнодержавному масштабі. Розміри земельної власності правителя при цьому не мали значення. У феодальній державі її суверенітет ототожнювали із землевласником, а розміри території держави прямо залежали від його земельної власності. Держави, що поєднували декількох власників, були недовговічними. Ситуація змінюється в пізній феодальній абсолютистській державі, коли роль державної

влади значно зростає та поряд із приватною власністю на землю виникає поняття державної території як простору, у межах якого держава існує, а монарх здійснює владу.

Сучасне, найбільш розповсюджене розуміння державної території виникло на основі вчення про народний суверенітет. Обґрунтовуючи право народу створювати державу на тій території, на якій він проживає, ідеологи епохи Просвітництва розглядали, у свою чергу, державу як джерело публічної влади на цій території. Саме держава в межах своєї території здійснює верховенство, яке називають територіальним. Це не виключає існування приватної власності на землю. Але ніякі приватноправові угоди щодо землі не можуть змінити публічно-правового статусу території – вона залишається у складі держави. Унаслідок буржуазно-демократичних революцій остаточно утверджується ідея, згідно з якою єдиним власником території держави є виключно народ.

Багато сучасних юристів уводять поняття “суверенітет” як одне із сутнісних при визначенні самого поняття “держава”. Так, держава – це особлива організація щодо управління справами людського суспільства, яке існує на певній території, що володіє специфічною властивістю суверенітету. *Державна територія* – це земний простір, що перебуває під суверенітетом даної держави. Відповідно, недержавна територія – земний простір, що не перебуває під суверенітетом якої-небудь держави. При цьому сам суверенітет, на думку окремих правознавців, може бути тільки необмеженим, оскільки репрезентує певну властивість держави, у зв’язку з чим вона є незалежною і самостійною як усередині, так і поза межами своїх кордонів. Однак, таке розуміння суверенітету виявилось дещо ідеалізованим. У дійсності, як свідчать певні історичні факти (ситуація з територіальним суверенітетом Германії у період після перемоги над фашизмом⁵), територія не перебуває й за своїм змістом не може перебувати в будь-яких правових відносинах з державою. Правовідносини можливі тільки з приводу територій. Як юридичне поняття територія держави може розглядатися лише опосередковано, через правовий режим,

⁵ Після поразки гітлерівської Германії чотири союзні держави (СРСР, США, Великобританія, Франція) прийняли на себе верховну владу в Германії, розподіливши між собою її територію за відповідними зонами окупації. При цьому територіальний суверенітет Германії визначався продовженням її існування як суб’єкта міжнародного права та визнанням належності території цьому суб’єкту права, а не тим державам, які в даний момент нею управляли.

установлений відносно території на підставі принципу територіального верховенства. Верховенство держави означає, що влада певної держави є найвищою владою щодо всіх осіб і організацій, які перебувають у межах її території, а також що на цій території виключається діяльність державної влади іншої держави.

У міжнародному праві, відповідно до визначення Міжнародного суду, територіальне верховенство розуміється як територіальний суверенітет. Отож, компетенція держави відносно її території визначається, насамперед, поняттям *територіального суверенітету як здійснення державою вищої й неподільної влади в межах її території*.

У свою чергу **територіальне верховенство** є невід’ємною частиною державного суверенітету, який характеризує юридичну природу державного володарювання, а також є тим необхідним критерієм, який дає можливість відрізнити державу від інших публічно-правових союзів, відмежувати сферу володарювання кожної держави як суб’єкта суверенної влади в межах своєї території від сфери влади інших держав.

Державний суверенітет – це складне системотворне поняття, “збірна” ознака держави, що має дві сторони:

внутрішню – виняткове, монопольне право на законодавство, управління і юрисдикцію усередині країни в межах усієї державної території;

зовнішню – самостійність і незалежність у зовнішніх справах країни, неприпустимість втручання у внутрішньодержавні справи ззовні крім обмеженого числа випадків, передбачених міжнародним правом, коли відповідні дії відбуваються в правовому порядку.

Саме внутрішній бік державного суверенітету й уособлює територіальний суверенітет.

Слід сказати, що сьогодні в Україні територіальний суверенітет базується на нормах міжнародного та національного законодавства.

Серед міжнародно-правових актів особливо слід відмітити Статут ООН, який закріплює право націй на самовизначення та Декларацію про недопустимість втручання у внутрішні справи держав, про забезпечення їх незалежності і суверенітету, що прийнята 21.12.1965 Резолюцією 2131 (XX) на 20 сесії Генеральної Асамблеї ООН, де вказано, що всі народи мають невід’ємне право на повну свободу, здійснення їх суверенітету і цілісність їх національної території і що у відповідності з цим правом вони вільно визначають свій політичний статус і вільно здійснюють свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

Серед основоположних законодавчих актів національного законодавства слід відмітити такі, як Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року та Конституція України від 28 червня 1996 року.

У Декларації про державний суверенітет України вказано, що Верховна Рада Української РСР, виражаючи волю народу України, прагнучи створити демократичне суспільство, виходячи з потреб усебічного забезпечення прав і свобод людини, шануючи національні права всіх народів, дбаючи про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, визнаючи необхідність побудови правової держави, маючи на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України, проголошує державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Україна як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Державний суверенітет знайшов своє закріплення і в Конституції України. Так, у статті 1 Конституції України зазначено, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. А стаття 2 Конституції України проголошує, що суверенітет України поширюється на всю її територію.

Територіальне верховенство передбачає:

право народу на самовизначення, тобто право кожного народу вільно установлювати свій політичний статус, вільно вибирати і забезпечувати свій політичний, економічний і культурний розвиток без будь-якого втручання ззовні (*див. статтю 1 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права і Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права 1966 року*);

визнання того, що будь-які територіальні зміни статусу державної території або її частини як у бік збільшення, так і у бік зменшення, будь-яка зміна державних кордонів повинні провадитися винятково відповідно з прямим волевиявленням народу, згодою держави і міжнародного права без будь-якого втручання ззовні, погрози силою або її застосування, з обов'язковим подальшим затвердженням будь-яких територіальних змін вищим законодавчим органом держави. Будь-які територіальні спори повинні вирішуватися винятково мирними способами шляхом переговорів відповідно до статті 33 Статуту ООН і чинними міжнародними угодами;

право держави на прийняття законів і правил, що регулюють режим державної території, питання громадянства, місця проживання, переміщення, в'їзду і виїзду з країни й інших прав і свобод людини. Як територіальний суверен держава одноосібно вирішує всі питання, пов'язані з адміністративно-територіальним поділом, установленням національного правопорядку, визначенням правового режиму кожної частини своєї території. Тільки від волі держави залежить існування і діяльність будь-якого іноземного елемента в межах її території (статус іноземців, іноземних транспортних засобів, дипломатичних представників);

виняткову й абсолютну владу держави в межах державної території, що виключає владу будь-якої іншої держави, якщо інше не встановлено спеціальною міжнародною угодою. Це означає, що на території держави виключається будь-яка діяльність публічної влади іншої держави і що вища влада держави (*лат. imperium* – влада, панування) здійснюється системою державних органів у законодавчій, виконавчій, адміністративній і судовій сферах. Закони, постанови уряду, судові рішення поширюються на всіх фізичних та юридичних осіб, які перебувають у межах території даної держави;

невтручання у внутрішні справи держави з боку інших держав, міжнародних організацій, іноземних фізичних і юридичних осіб;

визнання недоторканності державної території, що виключає будь-які дії інших держав проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави, застосування сили або погрози силою, а також будь-яку воєнну окупацію;

наявність невід'ємного права держави всіма наявними законними способами захищати недоторканність своєї території і державних кордонів, політичну незалежність і цілісність своєї держави, а також життя, майно, честь і гідність громадян, майнові та інші немайнові права фізичних і юридичних осіб;

право держави на застосування всіх законних способів владного примусу для дотримання законів і правил як до власних фізичних і юридичних осіб, так і до іноземців, що знаходяться на її території, якщо інше не встановлено чинними міжнародними угодами;

виключне право (*лат. dominium* – володіння) держави самостійно і незалежно розпоряджатися всіма природними багатствами й ресурсами в межах своєї території, тобто землею, водами, повітрям, усіма корисними копалинами, органічним і неорганічним, тваринним і рослинним

світом, а також знаряддями і засобами розвідки, розробки та експлуатації цих ресурсів. Держава як територіальний суверен є їхнім повноправним господарем. Усі ці положення дістали своє підтвердження у низці резолюцій Генеральної Асамблеї ООН – у Декларації 1960 р. про надання незалежності колоніальним країнам та народам; у спеціальних резолюціях від 24 грудня 1962 р. і від 25 листопада 1966 р. під назвою “Невід’ємний суверенітет над природними ресурсами”. Ніхто не має права насильно позбавляти державу в належній їй території відповідних природних ресурсів. Земля і державні надра не можуть використовуватися іншими державами або їхніми представниками в промислових цілях без згоди територіального суверена;

виключне право територіального суверена на надання дозволу з використання державної території і її природних ресурсів іноземними фізичними і юридичними особами, а також здійснення безпосереднього контролю за цим. Однією з юридичних форм надання дозволу на експлуатацію природних ресурсів є концесійні угоди, згідно з якими держава надає іноземцям право вести конкретну виробничо-економічну діяльність на її території. Умови таких угод визначаються територіальним сувереном відповідно до його законодавства. Як правило, іноземні юридичні й фізичні особи наділяються обмеженими правами користування на певний строк і за певну плату.

Слід пам’ятати, що сучасне міжнародне право забороняє зловживання територіальним верховенством. Як такі зловживання розцінюються: підготовка і засилання збройних формувань на територію іншої держави; перенесення морського, річкового і повітряного забруднення на територію іншої держави; пропаганда війни і расизму, розпал ненависті до народів сусідніх держав; попуск і неприйняття заходів для припинення злочинів, наслідки яких поширюються або можуть поширюватися на територію іншої держави, та ін.

Отже, згідно з нормами і принципами сучасного міжнародного права територіальному верховенству будь-якої держави притаманні такі елементи, як *imperium* та *dominium*. При цьому *imperium* означає здійснення державою суверенної влади в межах своєї території, а *dominium* – одночасне публічно-правове володіння цією територією.

Таким чином, державна територія – це частина простору Земної кулі і атмосфери, що є надбанням певного народу і у межах якого утворена цим народом держава здійснює належні їй суверенітет та

територіальне верховенство. У цьому формулюванні закріплюється двоїстий характер державної території: з одного боку, державна територія виступає як об'єкт права власності, а, з іншого боку – вона визначає просторову межу державної влади.

Територіальне верховенство означає повну та виключну владу держави в межах власної території. Ця влада здійснюється цілою системою державних органів. Повнота державної влади полягає в тому, що їй належить вся законодавча, виконавча та судова діяльність. Виключність державної влади полягає у тому, що над нею не має і не може бути ніякої іншої влади, а також на території держави виключається діяльність будь-якої іншої публічної влади. Державній владі підпорядковуються всі особи та організації в межах державної території. Територіальне верховенство кожної держави має поважатися усіма іншими державами. Ніхто не може втручатися у внутрішні справи держави. У межах своїх кордонів держава встановлює певний правопорядок, який не повинен порушуватися іншими державами. Межі дії територіального суверенітету кожної держави обмежуються її державними кордонами.

Поняття територіального верховенства, як і поняття державного суверенітету, не має абсолютного характеру. Тенденції розвитку сучасного міжнародного права свідчать про те, що держава вільна у праві користування своїм територіальним верховенством тією мірою, якою не зачіпаються права і законні інтереси інших держав.

1.4. Територіальна юрисдикція держави

Ключові положення: юрисдикція як поняття, співвідношення юрисдикції із суверенітетом; класифікація юрисдикції, принципи юрисдикції; територіальна юрисдикція.

Територіальне верховенство держави охоплює і юрисдикцію держави, яка має істотне значення для реалізації її суверенних прав. ***Під юрисдикцією (лат. *jurisdictio* – судочинство) держави розуміється право її судових і адміністративних органів розглядати й вирішувати будь-які справи у відповідності з їх компетенцією в межах кордонів держави.*** Юрисдикція не означає всю повноту державної влади на певній території, тому її поняття є вузьчим на відміну від територіального верховенства.

Отже, юрисдикція є проявом суверенітету й означає державну владу, її обсяг і сферу дії. За обсягом розрізняють юрисдикцію повну і обмежену, за сферою дії – територіальну й екстериторіальну, за характером влади – законодавчу, виконавчу, судову. У міжнародному праві розрізняють територіальну та особисту юрисдикцію.

У межах своєї території і в сфері дії свого суверенітету держава здійснює повну юрисдикцію. Повна юрисдикція означає владу держави наказувати поведінку і забезпечувати реалізацію своїх приписів усіма наявними в її розпорядженні законними засобами за винятком тих випадків, коли міжнародними угодами передбачено інше.

Юрисдикція здійснюється відповідно до низки принципів. Основним є територіальний принцип. У проекті Декларації прав і обов'язків держав він сформульований так: “Кожна держава має право здійснювати юрисдикцію над своєю територією і над усіма особами й речами, які знаходяться у її межах, з дотриманням визнаних міжнародним правом імунітетів”.

Під територіальною розуміється така юрисдикція, яка здійснюється в межах установлених кордонів. Так, принцип відповідальності за законом місця вчинення злочину, що отримав назву територіального, означає таке: усі особи, які вчинили злочин на території даної держави, підлягають відповідальності за її законами. Він виражає територіальний характер суверенітету держави та заснований на тому, що злочин зачіпає інтереси тієї держави, де він вчинений. Відповідно до означеного принципу юрисдикція держави поширюється на всіх осіб, які знаходяться на її території.

Принцип територіальної юрисдикції на практиці реалізується шляхом установлення в кримінально-процесуальному законодавстві різних держав територіальної підслідності та підсудності. При формуванні правової бази міжнародної кримінальної юстиції, покликаної реалізувати норми міжнародного права про відповідальність за міжнародні злочини, традиційно домінує територіальна підсудність, і лише як альтернатива передбачається можливість розгляду справи міжнародним судом. Однак, незалежно від юрисдикційного принципу, що застосовується в кожному конкретному випадку, для такої діяльності, як правосуддя, у справах про міжнародні злочини геноциду основним є те, що воно (правосуддя) повинно здійснюватися відповідно до міжнародного права. І це положення стосується не тільки процесуальних аспектів здійс-

снення правосуддя (які багато в чому залежать від конкретних обставин розслідування та вирішення по суті конкретних кримінальних справ), але в першу чергу – від його матеріально-правових розпоряджень, що встановлюють злочинність геноциду в цілому, елементи складу цього злочину (див. *Конвенцію про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього 1948 року*).

Публічна (національна) юрисдикція застосовується державою стосовно своїх громадян і в міжнародних просторах, під час перебування на морських, повітряних і космічних кораблях, що вважаються частиною території (квазітериторією) держави їхнього прапора.

У випадках, передбачених національним законодавством, юрисдикція держави може поширюватися на громадян цієї держави і тоді, коли вони знаходяться на іноземній території, але діяти ця юрисдикція може тільки на території своєї держави, якщо інше не передбачено міжнародною угодою. Мова йде про екстериторіальну юрисдикцію, яка має персональний та обмежений характер. Часто її дія поширюється також на осіб без громадянства (апатридів) і навіть на іноземців, які постійно проживають у даній державі.

Оскільки в межах своєї території держава здійснює повну юрисдикцію, а щодо своїх громадян за кордоном – обмежену, то переважна сила належить праву країни перебування. Іноземна держава не може наказувати поведінку, заборонену місцевим правом.

Кожна держава користується правами, притаманними повному суверенітету, інші держави зобов'язані поважати ці права і не втручатися в їх реалізацію. Генеральна Асамблея ООН неодноразово закликала держави відмовитися від законів, екстериторіальна дія яких суперечить суверенітету інших держав.

Знаходить усе більш широке визнання такий принцип екстериторіальної юрисдикції, як принцип захисту. Згідно з ним держава має право залучати до кримінальної відповідальності осіб, які не є її громадянами, за вчинені поза її території злочини, спрямовані проти життєвих інтересів самої держави або її громадян.

Держава здійснює деякі владні функції і на іноземній території. Її органи за кордоном захищають інтереси держави, її громадян і організацій, контролюють певною мірою їх діяльність. Дипломатичні представництва та консули стежать за дотриманням їхніми громадянами і юридичними особами вітчизняних законів, а також за тим, щоб ці суб'єкти не обмежу-

валися у своїх правах, спостерігають за здійсненням країною перебування договорів з акредитуючою державою, ведуть облік військовозобов'язаних, здійснюють акти безперечної юрисдикції (акти громадянського стану, нотаріальні дії тощо).

Особливим випадком є угоди про перебування на території держави іноземних збройних сил. За державою, що розміщує на території іншої свої збройні сили, визнається право юрисдикції стосовно особового складу військ, його майна. Мова йде про поширення юрисдикції на осіб і майно, але не на територію. У випадках виникнення колізії питання про застосування юрисдикції тієї чи іншої держави вирішується на підставі міжнародних договорів або міжнародно-правових звичаїв.

За межами державних кордонів держави можуть в ординарних умовах здійснювати лише визначені права на живі і мінеральні ресурси окремих морських районів (наприклад, у межах своєї економічної зони і континентального шельфу) та іншу точно обмежену цілеспрямовану юрисдикцію, що допускається міжнародними угодами і міжнародними порядками.

Таким чином, територіальна юрисдикція – це встановлена законом (або іншим нормативним актом) сукупність правомірностей відповідних державних органів вирішувати правові спори та справи про правопорушення, тобто оцінювати дії особи або іншого суб'єкта права з погляду їх правомірності, застосовувати юридичні санкції до правопорушників, судовий, законодавчий і адміністративний аспекти загальної правової компетенції держави.

У той час, коли суверенітет є юридичним позначенням статусу держави, юрисдикція держави характеризує конкретні аспекти цього статусу, насамперед певні права, привілеї й компетенцію відносно внутрішньої організації й розпорядження її територією. Тому юрисдикція завжди має територіальний характер, що виражається в прямій залежності предмета юрисдикції від його просторового місцезнаходження, режиму території й розумності інтересів тієї юрисдикції, яку прагнуть здійснити.

Хоча поняття юрисдикції значно вужче поняття територіального верховенства, однак, з іншого боку, юрисдикція держави може здійснюватися в районах, де держава не здійснює територіального верховенства.

1.5. Склад державної території

Ключові положення: *складові державної території, сухопутна територія, надра, водна територія, повітряна територія, квазітериторія.*

Державна територія складається із сухопутної, водної і повітряної території, а також надр.

Сухопутною територією держави є вся суша в межах державних кордонів, острови й анклавів незалежно від їхнього місцезнаходження.

Водна територія держави містить у собі водні простори, що знаходяться на сухопутній території й островах (озера, ріки, канали, водоймища), а також внутрішні води і територіальне море.

Повітряна територія держави становить собою стовп повітря визначеної висоти і містить весь повітряний простір над її сухопутною і водною територіями.

Надра – частина земної кори, розташована нижче ґрунтового прошарку і дна водойм, що простирається до глибин, технічно доступних геологічному вивченню й освоєнню.

Тепер охарактеризуємо зазначені види державної території докладніше.

Прийнято вважати, що сухопутна територія містить усю сушу, незалежно від місця розташування її окремих складових. Будинки і споруди, що спираються на ґрунт або проникають усередину його, розглядаються як належність території, і все, що відбувається на них або в них, відбувається в межах державної території.

Острівні території або анклавів характеризують окреме розташування частин сухопутної території. Острів, відповідно до *Конвенції ООН з морського права 1982 року*, – це природно утворений простір суші, оточений водою, що знаходиться вище рівня води під час приливу (*ч. I статті 121*). За винятком скель, не придатних для підтримки життя людини або самостійної господарської діяльності, острови в однаковій мірі з іншими частинами сухопутної території держави можуть мати територіальні води, зону, що прилягає, або континентальний шельф, економічну зону. У певних випадках наявність острова поруч із континентальним узбережжям може стати фактором, що впливає на проходження прямих вихідних ліній для відліку ширини територіальних вод. При

перебуванні острова поблизу території іншої держави або у вузькому морському проході нерідко виникає необхідність у міжнародних угодах для визначення статусу морських проходів (наприклад, шведсько-датська конвенція 1938 року у зв'язку з наявністю в протоці Зунд острова Кіркхольм).

Відповідно до діючого в Україні законодавства острови, що належать Україні (зокрема, острів Зміїний, розташований у Чорному морі), мають територіальні води, економічну зону і континентальний шельф.

Анклав – частина території однієї держави, оточена зі всіх боків сухопутною територією іншої держави і яка не має морського берега. Анклав складає невід'ємну частину території тієї держави, якій належить. У даний час відомі лише декілька анклавів: на території Швейцарії розташовані анклави Бюзінген (ФРН) і Кампіоне-д'Італія (Італія), на території Нідерландів – Барле-Нассау, Барле-Хорті (Бельгія) і, навпаки, – Варле-Дус (Бельгія) у Нідерландів, іспанське місто Плівія, розташоване у межах французького департаменту Східних Піренеїв і відділене від Іспанії французькою сухопутною територією.

Існування анклавів зумовлює необхідність забезпечення доступу до них (вирішення питань проїзду в них через територію іншої держави, інших життєво важливих питань існування території і її населення), що звичайно вирішується міжнародними угодами.

Якщо частина території однієї держави відрізана частково сухопутною територією і частково морською територією іншої держави, вона розглядається як напіванклав, оскільки є морський берег, до якого можливий доступ із боку моря (наприклад, Калінінград і Калінінградська область Росії, що мають вихід до Балтійського моря; іспанські території Сеута і Мелілья, оточені територією Марокко, але які мають вихід до Середземного моря).

Деякі автори включають до складу сухопутної території держави також **надра** на технічно доступну для геологічного вивчення й освоєння глибину, не виділяючи їх в окремий вид державної території. Теоретично глибина надр не обмежена і поширюється до центру земної кулі у вигляді сегмента земної кулі з вершиною в центрі планети й основою у вигляді поверхні території кожної даної держави.

Правовий режим надр регламентується в Україні Конституцією України і Кодексом України про надра 1994 року. Надра є виключною власністю народу України і даються тільки в користування. Угоди або

дії, що у прямій або непрямій формі порушують право власності народу України на надра, є недійсними. Народ України здійснює право власності на надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради (стаття 4 Кодексу України про надра).

До надр належать суцільні породи, породи, що знаходяться в рідкому і газоподібному стані, у тому числі такі, що містять корисні копалини й енергетичні ресурси, а також наявні серед порід природні пустоти. Надра містять у собі не тільки підземні ділянки, але і ділянки дна водойм, континентального шельфу і виняткової (морської) економічної зони. Правовий режим штучних об'єктів у надрах – підземних споруд і виробіток – визначається Гірничим Законом України від 6 жовтня 1999 року лише в межах, необхідних для забезпечення охорони надр і безпеки гірничих робіт. Правовий режим підземних вод визначається також і Водним кодексом України 1995 року.

Водна територія держави складається з внутрішніх материкових і морських вод і територіальних вод (територіального моря).

Внутрішні морські води – це моря, повністю оточені сушею однієї і тієї держави (наприклад, Аральське море в Росії); моря, узбережжя яких і обидва береги з'єднані з іншим морем або океаном, знаходяться в межах однієї держави (наприклад, Біле море); води морських портів і рейдів; морські бухти, губи, лимани і затоки, береги яких належать одній державі, а затоки в тому випадку, якщо ширина входу у затоку дорівнює подвоєній ширині територіальних вод. Крім того, сюди належать води “історичних заток”. До внутрішніх вод належать також води рік і озер, що омивають береги однієї держави.

Закон України “Про державний кордон України” від 18 грудня 1991 року до внутрішніх вод України відносить:

1) морські води, розташовані в бік берега від прямих вихідних ліній, прийнятих для обчислювання ширини територіального моря України;

2) води портів України, обмежені лінією, що проходить через постійні портові споруди, що найбільше виступають у бік моря;

3) води заток, бухт, губ і лиманів, гаваней і рейдів, береги яких повністю належать Україні, до прямої лінії, проведеної від берега до берега в місці, де з боку моря вперше утворюються один або декілька проходів, якщо ширина кожного з них не перевищує 24 морські милі;

4) води заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток, що історично належать Україні;

5) обмежену лінією державного кордону частину вод рік, озер та інших водоймищ, береги яких належать Україні (стаття 6).

Територіальне море (раніше – територіальні води) у п. 1 статті 2 Конвенції ООН з морського права 1982 року визначається як “морський пояс, який примикає” до сухопутної території держави. Відповідно до цього міжнародно-правового акта кожна держава вправі встановлювати ширину свого територіального моря до межі, що не перевищує 12 морських миль, і котра відміряється від вихідних ліній (стаття 3).

Під вихідними лініями розуміється лінія найбільшого відливу уздовж берега, зазначена на офіційно визнаних прибережною державою морських картах значного масштабу (стаття 5). При відсутності припливів (як, наприклад, на Чорному морі) ширина територіальних вод відміряється від берегової смуги. За наявності островів, розташованих на атолах, або островів, оточених рифами, для виміру ширини територіального моря служить звернена до моря лінія рифу при найбільшому відливі (стаття 6). Прямі вихідні лінії, на відміну від вихідних ліній, проводяться тоді, коли лінія берега порізана і звивиста, або близько до неї є ланцюг островів, що утруднює судоводіння (стаття 7). Такі лінії проводяться по береговій смузі шляхом з’єднання на ній вихідних точок через кожні 40–60 км.

У п. 1 статті 2 Конвенції ООН з морського права закріплено, що на територіальне море поширюється суверенітет прибережної держави. Він поширюється також на повітряний простір над територіальним морем, на його дно і надра.

Відповідно до статті 5 зазначеного вище Закону України “Про державний кордон” до територіальних вод України належать морські води шириною 12 морських миль, що відраховуються від лінії найбільшого відливу як на материку, так і на островах, що належать Україні, або від прямих вихідних ліній, що з’єднують відповідні точки. Географічні координати цих точок затверджуються в порядку, установленому Кабінетом Міністрів України. В окремих випадках інша ширина територіального моря України може встановлюватися міжнародними договорами України, а за відсутності договорів – відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права.

Повітряна територія держави – це стовп повітря над сухопутною і водною територією держави в межах її державних кордонів. Таким чином, нижньою межею повітряної території держави є її сухопутний і водний кордони.

Слід зауважити, що верхня межа повітряного кордону, що відокремлює державну територію від космічного простору, котрий є міжнародною територією, дотепер конвенційно не визначена. У законодавстві України це питання також не урегульоване. Проблема визначення верхньої межі повітряної території особливо актуалізувалася в останні десятиліття й обумовлена появою літаків, що літали за межами досяжності протиповітряної оборони держав, і появою супутників та космічних кораблів, орбіта яких знаходилася над територією багатьох держав і змінити яку було практично неможливо. Існує звичайна норма міжнародного права, відповідно до котрої верхня межа повітряної території держави знаходиться на висоті 100–110 км над рівнем моря, оскільки саме на такій висоті знаходяться мінімальні перигеї орбіт штучних супутників Землі (найближча до Землі точка орбіти, що знаходиться на межі космічного і повітряного простору, після перетинання котрої космічні апарати згорають у повітряних шарах атмосфери).

Правовий режим її повітряного простору установлюється винятково даною державою. Але держави на засадах взаємності і за взаємною згодою беруть на себе міжнародні зобов'язання про польоти на їхню територію і через їхню територію (транзитом) іноземних повітряних апаратів. Ці зобов'язання складають предмет регулювання міжнародного повітряного права.

Слід пам'ятати, що повітряний простір над сухопутною територією, внутрішніми водами і територіальним морем держави – невід'ємна частина її державної території.

Під умовною (квазі) територією держави в міжнародному праві розуміють територію її дипломатичних представництв, розташованих у закордонних державах, територію торгових суден у відкритому морі, повітряних суден і космічних апаратів, що несуть прапор або знак якоїсь держави, підводні кабелі, трубопроводи, надводні споруди у відкритому морі (над шельфом). Така територія деякими авторами іноді іменується “плавучою”, “літаючою”, “космічною” та іншими територіями. Вони ж виділяють абсолютну і відносну (умовну) території. Під абсолютною розуміють, наприклад, військові судна, що повсюдно прирівнюються до території власної держави; до відносної деякі автори прираховують, наприклад, транспорт глави дипломатичного представництва і навіть автотранспорт громадянина конкретної держави, що знаходиться за кордоном.

Отже, **державна територія** становить не лише простір, у межах якого здійснюється суверенна влада держави, але і природне середовище з його компонентами – сушею, водами, повітрям, надрами та живими ресурсами. Усе це складає матеріальний зміст державної території і перебуває у власності народу, який утворює конкретну державу. Ці компоненти державної території не можуть використовуватися іноземними державами, їх юридичними та фізичними особами без згоди територіального суверена.

1.6. Правові гарантії стабільності режиму державної території

Ключові положення: *стабільність режиму державної території, її внутрішня та зовнішня складова; правові гарантії стабільності режиму державної території; механізмами структурного й матеріально-правового характеру забезпечення стабільності правового режиму державної території України.*

Забезпечення режиму державної території залежить від внутрішньополітичної ситуації в державі й надійності державних кордонів. Режим державного кордону України визначається Законом України “Про державний кордон України”, він також регулюється міжнародними угодами.

Стабільність режиму території. Виходячи із внутрішніх складових, можна говорити про внутрішню й зовнішню стабільність території.

Внутрішня стабільність як стійкість внутрішнього змісту елементів, що складають територію, – це проблема синтезу внутрішньої й зовнішньої політики держави. Зачатки внутрішньої стабільності режиму території містяться в механізмах, закріплених у Конституції (Основному законі).

Зовнішня стабільність як стійкість території за формою, як стійкість правова (де-юре) – це проблема відображення внутрішньої стабільності зовні.

На практиці внутрішня й зовнішня стабільність взаємозалежні й забезпечуються різними правовими гарантіями і юридичними механізмами.

Конституційно-правова стабільність і незмінність територіальних меж держави ґрунтуються на принциповому положенні, що державність у принципі неподільна.

До правових гарантій стабільності режиму території належать:

1. **Принципи міжнародного публічного права.** Серед принципів міжнародного публічного права, що закріплюють стабільність режиму території, виділяють:

принцип територіальної цілісності;

принцип мирного розв'язання міжнародних спорів;

принцип незастосування сили.

На основі цих та інших основоположних принципів формуються рішення, що приймаються міжнародними організаціями. Договори між державами не можуть суперечити зазначеним принципам.

2. **Інститут залишкового (номінального) суверенітету.** Ідея залишкового суверенітету, що виникає з **теорії самообмеження Г. Еллінека**, припускає збереження за територією суверенітету держави навіть у період її окупації. Так, після другої світової війни японські острови Рюкю перебували під управлінням США, які визнавали існування над островами “залишкового суверенітету” Японії. Відновлення повного суверенітету Японії зроблене двосторонніми угодами 1968, 1969 і 1970 років. Відомий англійський юрист-міжнародник Я. Броунлі, приводячи приклад практичних наслідків “номінального суверенітету”, указує на спори про маяки на острові Кріт і Самос 1937 р. Тоді Постійна палата міжнародного правосуддя, підтверджуючи суверенітет над островами в 1913 р. Туреччини, указала, що суверенітет не перестав належати Туреччині, яким би обмеженим він не був з юридичної точки зору.

3. **Інститут давнини набувача.** Під набувальною давниною в міжнародному праві розуміється спосіб придбання суверенітету над територією шляхом фактичного й непорушного володіння цією територією упродовж тривалого часу. Саме ефективне здійснення територіального верховенства протягом тривалого періоду може мати за певних умов істотне значення для визначення суверенної належності спірної ділянки, якщо про це немає міжнародної угоди.

Давнина в шістдесят років була встановлена в спорі про кордон Аляски між США й Росією в 1903 р. В угоді про визначення прикордонної лінії між Британською Гвіаною й Венесуелою було зазначено, що володіння територією протягом п'ятдесяти років надає право суверенітету над нею. У спорі про належність острова Пальмас (адміністративний центр провінції Лас-Пальмас на острові Гран-Канарія у складі архіпелагу Канарські острови) давнина була встановлена у двісті років.

4. **Договірний режим кордону.** Кордони території існують, якщо вони закріплені у двосторонніх або багатосторонніх договорах.

5. **Система внутрішнього права.** На сьогодні склалися й національні механізми, що забезпечують стабільність режиму території та обмежують можливе свавілля національного уряду в розпорядженнях територією на міжнародній арені. Видами обмежень у різних державах, які можна визначити як елементи відповідної системи внутрішнього права, є такі:

кордони держави можуть бути змінені тільки на підставі закону;
конституція проголошує територію невідчужуваною й неподільною;
договори про зміну складу державної території повинні ратифікуватися;

конституція перераховує всі землі й області, які входять до складу державної території.

Забезпечення стабільності правового режиму території здійснюється юридичними механізмами структурного й матеріально-правового характеру.

До структурних механізмів міжнародного характеру належать:

Рада Безпеки ООН;

Міжнародний суд ООН (МС ООН);

спеціальні органи ООН (Рада з Опіки).

Структурні механізми такого забезпечення в національних державах містять, насамперед, конституції держав, Верховний або Конституційний суд.

Серед матеріально-правових механізмів забезпечення стабільності правового режиму території можна виділити основні:

закріплення державної цілісності як принципу державного устрою;

єдиний правовий простір, що припускає верховенство й вищу юридичну чинність Конституції держави. Вища юридична чинність Конституції полягає в тому, що всі закони й інші акти видаються на її основі та з метою її виконання, не повинні їй суперечити. Антиконституційні акти не можуть породжувати ніяких правовідносин, у силу того, що вони юридично безпідставні, тобто не є юридичними актами. Конституція та інші закони держави мають пряму дію на всій її території;

єдність державної влади. Джерелом єдиної державної влади є народ. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ

здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами;

перерахування в Конституції суб'єктного складу, що утворює державу. Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села. При цьому до складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь. Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України. Не тільки Основний закон держави, але й міжнародний договір, не зачіпаючи територіального верховенства, може містити правові норми, що стосуються питань національної оборони й безпеки, що й створюють спеціальний режим території. Насамперед, мова йде про одержання територією демілітаризованого або нейтрального статусу.

Ефективність роботи юридичних механізмів, що забезпечують стабільність того або іншого режиму території, залежить і від функціональної зібраності всього комплексу органів державної влади. Функції держави прийнято розглядати як види виконуваних нею обов'язків перед своїми громадянами, як діяльність, спрямовану на розв'язання об'єктивних завдань. При цьому необхідно пам'ятати й про еволюцію функцій держави з розвитком самих держав у людській історії, про відмирання одних напрямків діяльності держави й зародження нових. Розміри й характер території прямо впливають на наявність або відсутність тих або інших функцій держави, а також на їхній обсяг. Це стосується функцій як зовнішніх, так і внутрішніх.

1.7. Принцип територіальної цілісності як фундаментальна основа міжнародно-правових гарантій забезпечення стабільності державної території

Ключові положення: *історія становлення принципу територіальної цілісності у міжнародному праві, кодифікація принципу територіальної цілісності; формулювання принципу територіальної цілісності держав, юридичний зміст принципу територіальної цілісності, співвідношення принципів територіальної цілісності держави та права націй на самовизначення.*

Невід’ємну частину нормативної системи міжнародного права становить принцип територіальної цілісності, який виступає основною міжнародно-правовою гарантією забезпечення стабільності державної території.

Зазначений принцип вирізняється на тлі інших норм з огляду на його статус серед основних принципів міжнародного права. Поява цього принципу зумовлена закономірностями прогресивного розвитку міжнародного права і необхідністю створення загальновизнаних правил поведінки з метою забезпечення нового світового правопорядку. Особливості становлення принципу територіальної цілісності нерозривно пов’язані із загальною історією міжнародного права.

1.7.1. Історія становлення і кодифікація принципу територіальної цілісності у міжнародному праві

Становлення принципу територіальної цілісності нерозривно пов’язане із загальною історією міжнародного права. В основу аналізу історичного розвитку та кодифікації принципу територіальної цілісності покладено таку періодизацію історії міжнародного права:

- стародавнє міжнародне право;

- міжнародне право від падіння Римської імперії до Вестфальського миру;

- міжнародне право від Вестфальського миру до Гаазьких мирних конференцій;

- міжнародне право від Гаазьких мирних конференцій до створення ООН та формування сучасного міжнародного права.

Період стародавнього міжнародного права (кінець III – початок II тисячоліття до н. е.)

Урахування особливостей міжнародного права, властивих його історичним періодам, створює обґрунтовані підстави для визначення передумов зародження принципу територіальної цілісності. Відомі пам'ятки міжнародного права, зокрема Артхашастра (*наука про політику; політико-економічний трактат Стародавньої Індії (4 століття до н. е.)*), закони Ману (*пам'ятник давньоіндійської літератури, збірник настанов благочестивому індійцеві для виконання ним свого громадського, релігійного і морального обов'язку*), а також договірна практика держав не дають можливості сформувати об'єктивне уявлення про існування принципу територіальної цілісності, за винятком поодиноких випадків мирного обміну територіями, зокрема у Китаї між царствами Чжоу і Ченг 712 р. до н. е. Однією з характерних ознак стародавнього міжнародного права є війна як засіб розширення територіальних володінь держав, що, на наш погляд, фактично ставить під сумнів існування концепції територіальної цілісності як такої.

З іншого боку в період стародавнього міжнародного права формується принцип недоторканності (непорушності) державної території, що закладає правові основи регулювання питань, пов'язаних зі статусом територій. При цьому територіальна цілісність виступає складовою принципу недоторканності (непорушності) державної території, що в процесі історичного розвитку трансформувалась у спосіб відокремлення в загально-визнану норму міжнародного права.

Таким чином, згідно з проведеним аналізом особливостей стародавнього періоду міжнародного права необхідно констатувати: *по-перше*, витоки принципу територіальної цілісності детермінуються появою принципу недоторканності державної території, *по-друге*, у принципі територіальної цілісності відсутній характер самостійної норми міждержавних відносин.

Міжнародне право від падіння Римської імперії до Вестфальського миру (476–1648 рр.)

У цей період становлення принципу територіальної цілісності відбувається в контексті принципу недоторканності державної території, що поступово інтегрується у договірну практику держав (наприклад, зміст міжкнязівських договорів Київської Русі містить норми, котрі гарантують недоторканність територій). Водночас реалії міжнародних відносин зроста

476–1648 рр. негативно позначаються на ефективності принципу недоторканності території як доробку правотворчості держав. Характерні ознаки даного періоду розвитку міжнародного права складають стан війни, а також домінантне становище католицької церкви. Наприклад, у доктрині міжнародного права відзначають важливе значення *папської булли (особливий вид патенту або грамоти, що видається папою Римським) “Romanus Pontifex” 1455 р.* у формуванні міжнародно-правового статусу територій.

У цілому принцип територіальної цілісності міжнародного права від падіння Римської імперії до Вестфальського миру не зазнав якісно нових змін, натомість зазначений принцип концептуально відтворює специфіку свого розвитку стародавнього періоду міжнародного права.

Міжнародне право від Вестфальського миру до Гаазьких мирних конференцій (1648–1907 рр.)

Вестфальський мир 1648 р. знаменує одну зі значущих подій у розвитку міжнародного права в цілому та концепції територіальної цілісності зокрема. Практичне значення Вестфальського миру 1648 р. полягає, насамперед, у запровадженні поняття “суверенітет”, що стало поштовхом для створення системи суверенних держав, а сьогодні виступає однією із фундаментальних особливостей міжнародного права.

З точки зору становлення концепції територіальної цілісності Вестфальський мир 1648 р. становить значний науковий інтерес. Зазначений міжнародно-правовий акт розглядається представниками української доктрини міжнародного права й окремими іноземними вченими як джерело принципу територіальної цілісності, котрий визначає право держав на територію та верховенство над нею. Відповідно взаємозв’язок принципу територіальної цілісності з Вестфальським миром 1648 р. простежується у близькому співвідношенні понять суверенітету та територіальної цілісності. Крім цього на користь подібного твердження свідчить те, що початок формування принципу територіальної цілісності відбувається паралельно із процесом утворення суверенних держав, який у свою чергу пов’язується із Вестфальським миром.

Продовжуючи дослідження періоду міжнародного права від Вестфальського миру до Гаазьких мирних конференцій, слід відзначити розрив між договірно-правовою практикою держав та фактичним станом міждержавних відносин.

Приміром, достатньо поширене явище складає застава території як гарантії виконання міжнародних зобов’язань (у 1768 р. Генуезька республі-

ка віддала у заставу Франції острів Корсика; аналогічно у 1803 р. вчинила Швеція з містом Вісмар), рідше зустрічається окупація території однієї держави збройними силами іншої. Утім, навіть за таких умов міжнародне право продовжувало прогресувати, що загалом, на наше переконання, справедливо для розвитку принципу територіальної цілісності. Яскравим підтвердженням подібної точки зору слугує *Велика французька революція (1789–1794 рр.)*, котра певною мірою вплинула на процес інституціалізації зазначеного принципу. Під час французької революції проголошено відмову від завоювання територій, яка одночасно отримує нормативне закріплення у французькому декреті 1790 р., частково включеному в конституцію Франції 1791 р. Із цього приводу необхідно звернути увагу на два принципово важливі моменти: *по-перше*, за своєю природою подібні зобов'язання являють собою одностороннє волевиявлення з боку Франції, що не є результатом правотворчої діяльності держав, а відтак не дає підстав стверджувати про існування відповідної норми міжнародного права; *по-друге*, з іншого боку, керуючись позиціями сучасного тлумачення нормативного змісту принципу територіальної цілісності, слід зазначити, що заборона розширення територіальних володінь за допомогою війни символізує початок формальної інституціалізації принципу територіальної цілісності як самостійного принципу міжнародного права, його відокремлення від принципу недоторканності державної території.

Наступний етап становлення принципу територіальної цілісності пов'язаний із *Віденським конгресом 1815 р.*, зокрема його Головним Актом, що встановив гарантії нейтралітету Швейцарії, а також недоторканність її території. Особливої уваги в контексті розвитку принципу територіальної цілісності заслуговує власне акт Віденського конгресу стосовно визнання нейтралітету Швейцарії, у якому, за словами польського юриста-міжнародника Я. Сімонідеса, уперше у міжнародних відносинах з'являється зворот "**територіальна цілісність**".

З іншого боку, значимість Віденського конгресу 1815 р. у процесі становлення принципу територіальної цілісності підкреслює факт практичної реалізації норми стосовно заборони розширення територіальних володінь за допомогою війни. Так, одним із підсумків діяльності Віденського конгресу стало повернення Франції до територіальних меж зразка 1791 р.

Відтак, зважаючи на те, що термін "**територіальна цілісність**" з'являється лише у 1815 р., а формування окремих юридичних припи-

сів принципу територіальної цілісності розпочалось значно раніше, то загальну історію становлення принципу можна умовно поділити на два відповідних субперіоди, відокремлених у часі. *По-перше*, субперіод розвитку назви принципу територіальної цілісності: 1815 р. – до наших днів. *По-друге*, субперіод розвитку юридичних приписів принципу – субперіод стародавнього міжнародного права: кінець III – початок II тисячоліття до н. е. – до наших днів.

На початку XVIII ст. концепція територіальної цілісності отримала широке визнання як *норми договірнього характеру* серед держав Південної Америки. За допомогою відповідних договорів було розширено та поглиблено концепцію територіальної цілісності (заборона відчуження території, заборона дій, спрямованих на розширення територіальних володінь), визначену французькою революцією 1789–1794 рр. та Віденським конгресом 1815 р.

Продовження розвитку принципу територіальної цілісності в Латинській Америці простежується у діяльності *міжнародних конференцій*. Так, під час роботи міжнародної міжамериканської конференції 1890 р. делегати Бразилії та Аргентини виступили із пропозицією прийняти резолюцію щодо нелегітимності відчуження території, здійсненого шляхом погрози війною чи присутністю збройних сил на території держави. Отже подібну редакцію резолюції було підтримано з боку представників Аргентини, Болівії та Венесуели, натомість Колумбія, Бразилія і Гватемала висловились проти ухвалення такої резолюції. Специфіка договірної практики та міжнародно-правових позицій держав указують на планомірне зростання міжнародно-правової свідомості країн Латинської Америки стосовно необхідності включення територіальної цілісності у механізм правового регулювання. Відповідно в таких умовах норма територіальної цілісності набуває статусу регіональної норми, характерної для правовідносин держав регіону Південної Америки.

Підсумовуючи особливості формування територіальної цілісності у період розвитку міжнародного права від Вестфальського миру до Гаазьких мирних конференцій необхідно констатувати таке:

по-перше, основні напрямки становлення концепції територіальної цілісності обумовлені прогресивним розвитком міжнародного права – Вестфальським миром 1648 р., Віденським конгресом 1815 р., французькою революцією 1789–1794 рр. та договірною практикою держав Латинської Америки;

по-друге, по суті розвиток принципу територіальної цілісності знаходиться на стику формування інших принципів (принципу незастосування сили чи погрози нею, принципу суверенної рівності держав, принципу мирного вирішення суперечок) та інститутів (інститут нейтралітету) міжнародного права;

по-третє, процес інституціоналізації принципу територіальної цілісності закономірно призводить до появи його окремих юридичних приписів, які визнаються групою держав Південної Америки юридично обов'язковим правилом поведінки на рівні міждержавного співробітництва.

Відповідно в такий спосіб відбувається виокремлення сфери правового регулювання принципу територіальної цілісності, що водночас забезпечує його фактичну автономність та самостійність як норми міжнародного права.

Міжнародне право від Гаазьких мирних конференцій до створення ООН та формування сучасного міжнародного права (1899–1945 рр.)

Початок ХХ ст. характеризується комплексною кодифікацією окремих інститутів правового регулювання⁶ та галузей міжнародного права⁷, здійснену в рамках діяльності Гаазьких мирних конференцій 1899 та 1907 рр., що у свою чергу залишило відбиток на розвитку принципу територіальної цілісності. З огляду на зазначене особливий інтерес становить *Конвенція про обмеження застосування сили у разі стягнення договірних боргових зобов'язань 1907 р.*, прийнята на другій Гаазькій мирній конференції. Так, згідно зі ст. 1 (доктрина Драго) конвенції договірні сторони зобов'язуються не використовувати збройні сили з метою стягнення боргів, що виникли внаслідок договірних зобов'язань однієї з держав-учасниць договору. Положення ст. 1 містять правовий механізм забезпечення цілісності території, суть якого полягає у протидії випадкам застосування сили стосовно державної території.

Серед інших міжнародно-правових актів на увагу заслуговує ст. 1 *Конвенції про права та обов'язки нейтральних держав у сухопутній війні*

⁶ Інститут міжнародного права – це комплекс (сукупність) міжнародно-правових норм, що стосуються відносин суб'єктів міжнародного права з якого-небудь певного об'єкта).

⁷ Сукупність (комплекс) міжнародно-правових норм, що регулюють відносини суб'єктів міжнародного права в одній будь-якій широкій галузі їх міжнародного співробітництва).

1907 р., що гарантує непорушність території нейтральної держави. За аналогією з актом Віденського конгресу 1815 р., нейтралітет використовується як договірний спосіб забезпечення територіальної цілісності держав.

Таким чином, ураховуючи особливості розглянутих матеріалів Гаазької мирної конференції 1907 р., слід зазначити таке. **Заборона застосування сили та інститут нейтралітету** використовуються як обґрунтування ідеї цілісності державної території, що в цілому продовжує один із напрямків розвитку принципу територіальної цілісності, закладений у періоді міжнародного права від Вестфальського миру до Гаазьких мирних конференцій.

У подальшому процес інституціалізації принципу територіальної цілісності, головним чином, відбувається у прив'язці до принципу заборони застосування сили чи погрози нею.

Якісно новий етап становлення принципу територіальної цілісності пов'язують із заснуванням Ліги Націй, першої міжнародної організації загальної компетенції. Так, у ст. 10 *Статуту Ліги Націй 1918 р.* передбачено обов'язок держав поважати та підтримувати територіальну цілісність одна одної у випадку агресії. Аналіз змісту статті 10, на наш погляд, указує на її абстрактний характер, що зумовлений відсутністю розгорнутого визначення понять **“територіальна цілісність”** та **“агресія”** в інших положеннях Статуту Ліги Націй. Водночас подібну редакцію принципу територіальної цілісності взято за основу формулювання відповідних положень мирних договорів 1919 р., укладених під егідою Ліги Націй. На даному етапі розвитку принцип територіальної цілісності виходить за рамки регіональної норми міждержавних відносин, проте ще не містить ознак загальновизнаної норми міжнародного права.

Діяльність представників держав в органах Ліги Націй органічно доповнює інституціалізацію принципу територіальної цілісності у частині уточнення його нормативного змісту. Наприклад, у 1922 р. делегат Данії у своєму виступі заперечив легітимність територіальних змін, здійснених за допомогою застосування сили та відповідного міжнародного договору, укладеного в результаті цього. Згодом основні елементи зазначеної позиції було висвітлено у резолюції 1932 р. Асамблеї Ліги Націй, що закликає держав-членів утримуватись від актів визнання міжнародного договору, укладеного всупереч положенням Статуту Ліги Націй та пакту Бріана-Келлога (*суть концепції відома як доктрина Стімсона*), а також у проєкті № 30 Американського інституту міжнародного права, що підтверджує

нелегітимність територіальних надбань, здобутих унаслідок розв'язання війни чи погрози нею, присутністю збройних сил.

У контексті розвитку принципу територіальної цілісності особливу роль відіграє договірно-правова практика колишнього Радянського Союзу на рівні двостороннього співробітництва держав. Наприклад, згідно зі ст. 2 міжнародного *договору про ненапад між СРСР та Литвою 1926 р.* договірні сторони зобов'язуються поважати територіальну цілісність та недоторканність державної території. Низка інших міжнародних угод, зокрема, *договір про ненапад та мирне вирішення суперечок між СРСР та Естонією 1932 р.*, *договір про ненапад та мирне вирішення суперечок між СРСР та Фінляндією 1932 р.*, *договір про ненапад між СРСР та Латвією 1932 р.* установлюють обов'язок сторін утримуватись від агресії, спрямованої проти цілісності, недоторканності території, політичної незалежності держав. На тлі розглянутих міжнародно-правових актів помітно вирізняється договір про ненапад між СРСР та Латвією 1932 р., у якому додатково передбачено норму щодо заборони участі сторін в угодах політичного та військового характеру, що порушують територіальну недоторканність.

Аналізуючи особливості двосторонніх договорів за участю колишнього Радянського Союзу, необхідно відзначити **непослідовність договорних сторін у використанні термінології**, зокрема, в одних випадках текст договору містить термін **“територіальна цілісність”**, в інших – **“територіальна недоторканність”**. Так, ст. 1 *Угоди про ненапад між СРСР та Францією 1933 р.* вказує на обов'язок сторін поважати недоторканність державної території, а у ст. 5 присутній термін **“територіальна цілісність”**; в *Угоді про ненапад між СРСР та Литвою, Польщею, Естонією, Латвією* відсутнє розмежування територіальної цілісності та територіальної недоторканності, натомість запропоновано термін **“територіальна цілісність та недоторканність”**.

Таким чином, у більшості з розглянутих двосторонніх міжнародних договорів використано підхід, який полягає в отождоженні понять **“територіальна цілісність”** та **“територіальна недоторканність”**, що зумовлено наближеністю зазначених понять та відсутністю відповідних критеріїв їх диференціації в цей період розвитку міжнародного права. Водночас нормативне закріплення принципу територіальної цілісності у практиці двостороннього співробітництва держав свідчить про визнання ними агресії як кваліфікуючої ознаки порушення принципу територіаль-

ної цілісності, що згодом підтвердило підписання *Конвенції про визначення агресії 1933 р.*

Починаючи з 30-х років XX ст. кодифікація принципу територіальної цілісності набуває масштабного характеру за рахунок активної участі держав Південної Америки. Хронологічно одна з перших згадок принципу територіальної цілісності пов'язана із декларацією 1932 р. нейтральної комісії, створеної з приводу суперечки між Болівією та Парагваєм, що проголошує заборону здійснення територіальних змін за допомогою окупації чи застосування сили. Зміст декларації 1932 р. концептуально висвітлений у договірно-правовій практиці держав Латинської Америки. Так, положення ст. 2 *Договору про ненапад та примирення між Аргентиною та Чилі 1933 р.* вказують на обов'язок сторін не визнавати територіальних змін, отриманих у результаті застосування сили. Приєднання двадцять однієї держави до цього договору переконливо свідчить на користь загального визнання принципу територіальної цілісності.

Подальший розвиток принципу територіальної цілісності відображають юридичні приписи, закладені у *Конвенції про права й обов'язки держав 1933 р.* (далі конвенція). Особливість конвенції в контексті розвитку принципу територіальної цілісності полягає, насамперед, у розширенні й уточненні його нормативного змісту. Так, згідно зі ст. 11 конвенції державна територія непорушна, а також не може виступати об'єктом військової окупації або інших форм застосування сили у прямий чи непряний спосіб, навіть за умови їх тимчасового характеру. З огляду на те, що застосування сили в даному випадку не допускається у всіх її виявах, зокрема, у прямий або непрямий спосіб, подібна заборона носить абсолютний характер. Відповідно, у подібному формулюванні принципу територіальної цілісності закладено юридичний припис нормативного змісту, характерний для цього принципу на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин. Загалом необхідно відзначити, що принцип територіальної цілісності у редакції конвенції про права й обов'язки держав 1933 р. концептуально інтегрувався у подальшу договірну практику держав Південної Америки.

Таким чином, станом на початок 40-х років XX ст. принцип територіальної цілісності характеризувався високим рівнем кодифікації, що в основному відбувалося на регіональному рівні міжнародно-правового регулювання, а структура його юридичного змісту набула ознак довшеного характеру. В умовах динаміки визнання низкою держав принципу

територіальної цілісності як засадничої норми міждержавного співробітництва формується сприятливе середовище для його універсалізації.

Поява *Організації Об'єднаних Націй (ООН)* у міжнародних відносинах створила новий імпульс для інституційного розвитку принципу територіальної цілісності. Так, *положення ст. 2 (п. 4) англійського тексту Установчого акта ООН 1945 р. зобов'язують держав-членів утримуватись від погрози силою чи її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності держав*. Аналіз зазначеної статті свідчить про те, що територіальна цілісність формально не виокремлюється як принцип міжнародного права, а насправді складає невід'ємну частину принципу заборони застосування сили або погрози нею. Утім, зважаючи на широке представництво держав в ООН, спосіб закріплення територіальної цілісності як частини принципу заборони застосування сили чи погрози нею підкреслює її особливе значення у сфері правового регулювання зазначеного принципу.

Практика органів інституційного механізму ООН, зокрема, за участю *Генеральної Асамблеї (ГА)*, значною мірою підсилила процес універсалізації принципу територіальної цілісності. Так, *проект декларації про права й обов'язки держав 1949 р. та декларація про неприпустимість втручання у внутрішні справи держав, про захист їх незалежності та суверенітету 1965 р.* трактують територіальну цілісність крізь призму принципу заборони застосування сили чи погрози нею; *декларація про зміцнення міжнародної безпеки 1970 р.* виділяє один з юридичних приписів нормативного змісту принципу територіальної цілісності – заборону розширення територіальних володінь за допомогою застосування сили.

У контексті дослідження історії розвитку принципу територіальної цілісності окремого аналізу заслуговує *резолуція Генеральної Асамблеї ООН – декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до статуту ООН 1970 р. (далі – Декларація)*. Історичне значення Декларації полягає, головним чином, у кодифікації основних принципів міжнародного права, а також – у розширенні й уточненні їх нормативного змісту. У зв'язку із цим необхідно зазначити, що ***принцип територіальної цілісності не зустрічається серед основних принципів міжнародного права, закріплених декларацією, щоправда, окремі його юридичні приписи висвітлені у розгорнутому тлумаченні принципу заборони застосування сили чи погрози нею.***

Таким чином, у період з 1945–1970 рр. становлення територіальної цілісності *de jure* не відповідає статусу основного принципу міжнародного права. Установчий акт ООН, а також її відповідні резолюції в основному розглядають територіальну цілісність як частину принципу заборони застосування сили чи погрози нею. *De facto* територіальна цілісність складає норму загального міжнародного права, що за своїм характером містить ознаки основного принципу міжнародного права. Таким чином, зазначений період представляє перехідний етап у міжнародно-правовому оформленні територіальної цілісності як основного принцип міжнародного права.

Самостійний статус основного принципу міжнародного права норма територіальної цілісності остаточно отримала у Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. (Заключний акт НБСЄ 1975 р.). Особливість Заключного акта в контексті розвитку принципу територіальної цілісності полягає у чіткому нормативно-правовому визначенні принципу у спосіб формулювання його юридичного змісту в окремій статті цього договору. Крім цього, у результаті підписання Заключного акта принцип територіальної цілісності набуває якісно нового характеру у системі основних принципів міжнародного права.

В умовах офіційного визнання принципу територіальної цілісності одним із основних принципів міжнародного права активізується процес його кодифікації в рамках низки *міжнародних регіональних організацій* (*Африканський Союз (АС), Організація Американських Держав (ОАД), Організація Ісламської Конференції (ОІК)*). Їхні резолюції хоч і підтверджують принцип територіальної цілісності в цілому, проте не розкривають його нормативного змісту. Комплексний характер кодифікації принципу територіальної цілісності у міжнародному праві забезпечують рішення ***міжнародних судових органів***. Принцип територіальної цілісності неодноразово підтверджується у практиці *Міжнародного трибуналу для судового переслідування осіб, відповідальних за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права, скоєні на території колишньої Югославії з 1991 р.* Крім цього, принцип територіальної цілісності отримав застосування у консультативних висновках МС ООН. Наприклад, у консультативному висновку щодо законності погрози чи застосування ядерної зброї 1996 р. принцип територіальної цілісності розглядається в контексті принципу заборони застосування сили чи погрози нею. В іншому консультативному висновку щодо правових наслідків будівництва

стіни на окупованій палестинській території 2004 р. МС ООН виокремлює юридичний припис принципу територіальної цілісності – заборону розширення територіальних володінь за допомогою сили. Таким чином, практичне значення діяльності міжнародних судових органів для загального процесу кодифікації принципу територіальної цілісності полягає у підтвердженні принципу в цілому та визначенні юридичних приписів його нормативного змісту зокрема.

В умовах зближення системи міжнародного права та національних систем права як однієї із характерних рис сучасних міжнародних відносин кодифікація принципу територіальної цілісності зміщується в бік внутрішнього законодавства держав. З огляду на зазначене особливої уваги заслуговують *рішення національних судів та конституції держав*.

Отже, у результаті своєї інституціоналізації, кодифікації та прогресивного розвитку принцип територіальної цілісності остаточно отримує статус загальноновизнаної універсальної норми міжнародного права у другій половині ХХ ст. Об'єктивний характер принципу територіальної цілісності, що виявляється у формі звичаєвої норми загального міжнародного права і норми договірної практики держав, забезпечує його функціонування у механізмі міжнародно-правового регулювання.

1.7.2. Юридичний зміст принципу територіальної цілісності

З прийняттям Статуту ООН вказаний принцип утвердився в міжнародному праві, хоч сам Статут ООН формулює цей принцип через заборону загрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, несумісним із цілями ООН (п. 4 ст. 2). У Декларації принципів міжнародного права 1970 р. держави висвітлили на універсальному рівні **основні елементи принципу територіальної цілісності** (не вказуючи на сам принцип):

а) обов'язок держави утримуватися від будь-яких дій, спрямованих на порушення національної єдності і територіальної цілісності будь-якої держави чи країни;

б) територія держави не повинна бути об'єктом воєнної окупації, яка стала результатом застосування сили в порушення Статуту ООН;

в) територія держави не повинна бути об'єктом набуття інішою державою в результаті загрози силою чи її застосування;

г) територіальні набуття, отримані через силу чи загрозу її застосування, не повинні визнаватись.

Заключний акт НБСЄ 1975 року містить окреме і найбільш повне формулювання принципу територіальної цілісності держав: *“Держави-учасниці будуть поважати територіальну цілісність кожної з держав-учасниць. Відповідно до цього вони будуть утримуватися від будь-яких дій, не сумісних із цілями і принципами Статуту Організації Об’єднаних Націй, проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави-учасниці, зокрема, від будь-яких таких дій, що представляють собою застосування сили або загрозу силою. Держави-учасниці будуть однаково утримуватися від того, щоб перетворювати територію одна одної в об’єкт військової окупації, або інших прямих чи непрямих заходів застосування сили в порушення міжнародного права або в об’єкт придбання за допомогою таких заходів чи загрози їх здійснення. Ніяка окупація або придбання такого роду не будуть визнаватися законними”*.

Принцип територіальної цілісності держав покладає на них зобов’язання утримуватися від будь-яких дій, не сумісних із цілями і принципами Статуту ООН, стосовно:

територіальної цілісності;

політичної незалежності;

єдності якої-небудь держави;

дій, що являють собою застосування сили чи її загрози;

перетворення території в об’єкт воєнної окупації;

загрози перетворення території в об’єкт набуття прямо чи опосередковано, застосовуючи силу в порушення міжнародного права. За державами закріплено право визнання окупації незаконною.

Широку міжнародно-правову основу принцип територіальної цілісності отримав унаслідок його кодифікації, що відбувалась за активної участі міжнародних універсальних і регіональних організацій, а також в порядку його закріплення у низці міжнародно-правових актів. Станом на сьогодні, незважаючи на те, що кодифікація принципу носить практично довершений характер, процес його кодифікації продовжується, а напрями його інституціоналізації адаптуються і видозмінюються відповідно до викликів, властивих існуючому етапу розвитку міжнародного права.

В універсальному міжнародному праві принцип територіальної цілісності держав функціонує, в основному, у звичаєво-правовій формі.

Центральною ланкою у юридичному змісті принципу виступає принцип заборони застосування сили чи погрози нею. Порушення принципу територіальної цілісності складає анексія як різновид застосування сили. Проте, нормативний зміст принципу територіальної цілісності держав виходить за рамки положень про заборону використання сили або погрози силою, або перетворення території в об'єкт військової окупації, або придбання території з використанням сили чи її загрози. Мова йде про будь-які дії проти територіальної цілісності або недоторканності. Наприклад, транзит будь-яких транспортних засобів через іноземну територію без дозволу територіального суверена є порушенням не тільки недоторканності кордонів, але і недоторканності державної території, оскільки саме вона використовується для транзиту. Усі природні ресурси є складовими компонентами території держави, і якщо недоторкана територія в цілому, то недоторканні і її компоненти, тобто природні ресурси в їхньому природному вигляді. Тому їхня розробка іноземними особами або державами без дозволу територіального суверена також є порушенням територіальної недоторканності. Значення принципу територіальної цілісності держав дуже велике з погляду стабільності в міждержавних відносинах. Його призначення – захист території держави від будь-яких зазіхань.

Специфіка поняття принципу територіальної цілісності детермінується **загальними** (імперативний, універсальний, загальновизнаний характер принципу, належність до категорії норм *jus cogens*) та **спеціальними** (неподільність території, функція забезпечення міжнародної безпеки, функція захисту державної території) **ознаками**. З огляду на те, що принципи міжнародного права встановлюють основні права та обов'язки держав, юридичні приписи нормативного змісту принципу територіальної цілісності доцільно класифікувати так:

зобов'язуючі норми – *обов'язок поважати територіальну цілісність; обов'язок держав не визнавати легітимність територіальних змін, здійснених шляхом застосування сили чи погрози нею;*

забороняючі норми – *заборона застосування сили чи погрози нею проти територіальної цілісності або політичної незалежності держави; заборона перетворення державної території в об'єкт військової окупації; заборона здійснення територіальних змін шляхом застосування сили чи погрози нею; заборони застосування сили у прямий або непрямий спосіб щодо державної території;*

уповноважуючі норми – *право на територіальну цілісність кореспондує обов'язку поважати територіальну цілісність.*

Таким чином, внутрішня структура нормативного змісту принципу територіальної цілісності складається головним чином із зобов'язуючих і забороняючих норм. При цьому, за переважаючої кількості забороняючих норм, природа нормативного змісту принципу територіальної цілісності носить здебільшого забороняючий характер. Взаємообумовлений характер юридичних приписів принципу територіальної цілісності забезпечує комплексне правове регулювання неподільності державної території.

Функціонування принципу територіальної цілісності в механізмі правового регулювання передбачає дотримання з боку суб'єктів міжнародного права зобов'язань, визначених нормативним змістом даного принципу. Міжнародно-правова поведінка пов'язана з дотриманням принципу територіальної цілісності передбачає як активну, так і пасивну модель поведінки, що визначається нормами юридичного змісту зазначеного принципу. У зв'язку з погрозою силою або її застосування, а також реалізацією права на сецесію як форми самовизначення націй (народів) об'єктивно виникає особлива загроза стабільності та неподільності державної території. Правова регламентація відносин, що виникають із цього приводу, пропонує застосування цілого комплексу юридичних норм, серед яких пріоритетне значення належить загальному принципу права *ex in jure jus non oritur* (право не виникає з правопорушення), інтертемпоральному принципу (звільняє суб'єкта від відповідальності за вчинення ним міжнародно-протиправного діяння щодо міжнародно-правового зобов'язання, що не передбачене міжнародним правом), доктрини *uti possidetis juris* (зберігаєш те, чим володієш) та інших норм міжнародного права.

Практика міжнародного права щодо дотримання принципу територіальної цілісності, за окремими винятками, свідчить на користь широкого визнання з боку міжнародного співтовариства стратегічного значення принципу в забезпеченні безпеки держав. Більшість держав активно підтримує концепцію неподільності державної території.

Важливою передумовою ефективного виконання державами зобов'язань за нормативним змістом принципу територіальної цілісності виступає його імплементація у внутрішньодержавне право. Положення національного права забезпечують нормативну основу взаємодії органів державної влади під час виконання ними конкретних міжнародно-правових зобов'язань. Результати його імплементації в правову систему

України відображають відповідні статті Конституції, низка нормативно-правових актів та підзаконних нормативно-правових актів.

Статус основних принципів міжнародного права, у тому числі і принципу територіальної цілісності, у національному праві України залишається невизначеним. Дана обставина ускладнює механізм виконання зобов'язань, передбачених зазначеним принципом, з огляду на інші міжнародно-правові зобов'язання в контексті ієрархії джерел національного законодавства України.

Практика України щодо виконання нормативних приписів за принципом територіальної цілісності містить організаційно-правову діяльність компетентних органів державної влади з повноваженнями у сфері захисту територіальної цілісності.

Загрози та виклики територіальній цілісності України складають застосування сили або погроза нею, територіальні суперечки (зовнішні загрози) та сепаратизм (внутрішні загрози). У подібних умовах актуальне завдання України полягає у комплексному використанні чинних міжнародно-правових механізмів та засобів, передбачених на рівні внутрішньодержавного права з метою підтримання територіальної цілісності.

Фундаментальне значення територіальної цілісності як невід'ємної умови забезпечення національної безпеки держав, неподільності їх території незмінно зростає в міру появи нових і видозмінених загроз і викликів. Своєчасна адаптація сучасного міжнародного права до подібних викликів та загроз забезпечує передумови для підвищення ефективності принципу територіальної цілісності у правовому регулюванні та закладає передумови для планомірного переходу існуючої моделі світового правопорядку на якісно новий рівень.

1.7.3. Співвідношення принципів територіальної цілісності держави та права націй на самовизначення

Принципи територіальної цілісності держави та права націй на самовизначення суттєво пов'язані з категорією “суверенітету”, а їх тлумачення та втілення в державну політику має важливе значення для функціонування будь-якого державно-організованого суспільства. Різне співвідношення цих принципів у державотворенні сучасних країн зумовлює активізацію геополітичних процесів, найчастіше дезінтеграційних, може призвести до розвитку різних міжнаціональних конфліктів.

Функціонування цих двох принципів неможливе у відриві один від одного, а також від інших засад міжнародного права. На практиці визначені принципи можуть суперечити один одному, що унеможлиблює реалізацію якогось із них без заперечення іншого.

Принцип територіальної цілісності держави є однією з ключових засад будь-якої суверенної держави. Історія його становлення свідчить, що першим етапом було його утвердження як принципу національного. У період, коли в міжнародних відносинах панувало право війни, однією з причин численних війн було захоплення нових територій. І тільки Французька буржуазна революція вперше проголосила відмову від завоювання територій. Національні збори 27 травня 1790 року прийняли декрет, відповідно до якого “усяка війна, розпочата з інших мотивів і для інших цілей, аніж захист справедливого права, є актом гноблення. Відтепер французький народ забороняє собі починати будь-яку війну, спрямовану на збільшення його теперішньої території”. У міжнародному праві принцип було закріплено, як зазначалося під час розгляду першого навчального питання, у Статуті ООН, Декларації про принципи міжнародного права 1970 року та Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року, відтак він став загальним для всіх держав принципом міжнародного права.

За принципом рівноправності і права народів розпоряджатися своєю долею всі народи мають право вільно визначати свій політичний статус і здійснювати економічний, соціальний і культурний розвиток, і кожна держава повинна поважати це право. Способами здійснення права народу на самовизначення Декларація визначає створення суверенної та незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави або об’єднання з нею чи встановлення будь-якого іншого політичного статусу, вільно визначеного народом. За Декларацією кожна держава повинна утримуватися від будь-яких насильницьких дій, що позбавляють народи їх права на самовизначення, свободу й незалежність. Водночас зазначається, що положення цього принципу не повинні тлумачитися як такі, що санкціонують або заохочують будь-які дії, які могли б призвести до розчленування, часткового чи цілковитого порушення територіальної цілісності або політичної єдності суверенних та незалежних держав.

Отже, уже за змістом Декларації про принципи міжнародного права вбачається взаємопроникнення принципів територіальної цілісності держав та права націй на самовизначення. Принцип права на самовизна-

чення – це морально-політична норма, що встановлює межі значущості принципу територіального *status quo*. З поєднання цих двох принципів витікає, що кожна держава має право на свою територіальну недоторканість, оскільки це право спирається на згоду народів, які населяють цю територію. У зв'язку із цим виникає питання, який з принципів є пріоритетним у практиці функціонування сучасних демократичних держав, для котрих принципи міжнародного права є їх національними принципами, що визначають засади здійснення ними зовнішньої політики.

Історико-правовою основою виникнення права нації на самовизначення був оголошений Великою французькою революцією 1789 року принцип суверенності націй, який у процесі своєї еволюції перетворився на принцип національностей, що трактувався як право європейських націй на створення суверенної національної держави.

Появу тези про “право народу на самовизначення” пов'язують з ім'ям американського президента Вудро Вільсона. Проте в його розумінні ця ідея не мала етнічних аспектів, а йшлося про право народів самостійно визначати форми й характер правління для себе, найімовірніше – про “право на демократію”. Необхідно взяти до уваги, що поняття “нація” (*nation*) англійською означає населення держави і саму державу. У цьому значенні слово “нація” вживається в назвах міжнародних організацій (Ліга Націй, ООН). Це зумовлено особливостями створення націй (держав) на Американському континенті, де етнічна складова не мала суттєвого значення. У Європі формування національних держав на уламках великих імперій відбувалося на засадах націоналістичних ідеологій, на уявленнях про існування певної спільноти, нації – чехів, поляків, французів.

Проблема тлумачення принципу “права націй на самовизначення” знову набула актуальності після Другої світової війни, і особливо з активізацією антиколоніального руху. Відтоді принцип “права націй на самовизначення” переходить до сфери міжнародного права, спочатку в резолюціях Генеральної Асамблеї ООН 1960 і 1962 років, пізніше, у 1976 році, у Пакті про громадянські й політичні права та Пакті про економічні, соціальні та культурні права, де фіксується вже “право народів на самовизначення”. А в юристів-міжнародників утверджується думка про правомірність застосування згаданого принципу лише в разі деколонізації, інакше він суперечить принципів територіальної цілісності держави.

У Росії право націй на самовизначення було проголошено з приходом до влади більшовиків. У Декларації прав народів Росії, прийнятій 15 (2) ли-

стопада 1917 року, проголошувалося “право народів Росії на вільне самовизначення, аж до відокремлення та створення самостійної держави”.

Згодом, незважаючи на те, що в конституціях СРСР та союзних республік, визначальним критерієм створення яких став саме національно-етнічний чинник, було закріплено право вільного виходу із СРСР (тобто визнавалося право на створення незалежної держави), скористатися цим правом не вдалося жодній нації, жодній союзній республіці аж до розпаду СРСР. Етнічна політика радянського керівництва була досить суперечливою та поєднувала в собі як масові репресії за етнічною ознакою, так і величезні витрати на фактичне формування націй в окремих республіках. Натомість був єдиний підхід до розуміння суті проблеми, який зводять до трьох основних тез: національність – це об’єктивний атрибут індивіда; ця форма – вища стадія в розвитку національної правосвідомості; у кожної нації серед її атрибутів є “її” територія (звідси етнічний федералізм, покладений в основу СРСР та РРФСР). На практиці це означало створення на руїнах імперії республік, об’єднаних за національною ознакою (фактично за мовною), які і повинні були втілювати “право націй на самовизначення”.

1 листопада 1991 року Верховна Рада України на підставі Декларації про державний суверенітет України, Акта проголошення незалежності України, Загальної декларації прав людини та ратифікованих Україною міжнародних пактів про права та свободи особистості, а також беручи до уваги те, що на території України проживають громадяни понад 100 національностей, які разом з українцями складають п’ятдесятимільйонний народ України, прийняла Декларацію прав національностей України. Згідно з нею Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Декларація визначає такі важливі, з точки зору права нації на самовизначення і національний суверенітет, принципи: Україна гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов’язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур. Держава гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, зокрема освіти, виробництві, одержанні й поширенні інформації. Усім громадянам України кожної національності гарантується право сповіду-

вати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів. Завершальні (шоста і сьома) статті Декларації гарантують усім національностям право створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання. Ці організації можуть здійснювати діяльність, спрямовану на розвиток національної культури, проводити в установленому законом порядку масові заходи, сприяти створенню національних газет, журналів, видавництв, музеїв, художніх колективів, театрів, кіностудій. Національні культурні центри й товариства, представники національних меншин мають право на вільні контакти зі своєю історичною батьківщиною.

У преамбулі Конституції України право на самовизначення визнається за “українською нацією” та “усім українським народом”. Водночас у статті 11 Конституції України за корінними народами та національними меншинами таке право не визнається, хоча в статті 6 Закону України “Про національні меншини в Україні” держава гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію, яку багато хто з науковців визнає однією з форм національного самовизначення. У статті 1 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права наголошується, що право на самовизначення мають “усі народи”. Тому не менш складним залишається питання про суб'єктів права на національне самовизначення та зміст цього права.

На думку відомих вітчизняних юристів-міжнародників, “принцип самовизначення справді “переріс” надану йому роль в антиколоніальній боротьбі. До того ж молоді держави не прагнули обмеження цієї ролі в міжнародно-правових документах і із самого початку формулювали зобов'язання у сфері принципу самовизначення так, що вони виходили за межі моменту створення нової держави, як, наприклад, право вільно йти обраним шляхом, розвивати свою систему, створювати власні політичні інститути тощо. Тим самим принцип самовизначення набув якості постійного, тривалого права народу, незалежно від наявності чи відсутності в останнього політичної організації у вигляді держави”.

Отже, право нації на самовизначення в сучасному розумінні можна розглядати як “суверенне право нації, незалежно від її чисельності, рівня розвитку та інших характеристик, на вільне відокремлення від інших народів (націй) та утворення власної суверенної держави; право нації вирішувати свою долю, визначати форму державності, входити до скла-

ду іншої держави (федеративної чи унітарної, об'єднуватися з іншими державами у співдружність, конфедерацію; право на самоврядування, самостійне розв'язання соціально-правових, політичних та економічних проблем, розпорядження природними ресурсами тощо". У зв'язку із цим постає питання про характеристику суб'єкта права на самовизначення і насамперед про співвідношення понять "народ" і "нація".

Право націй на самовизначення не зводиться тільки до відокремлення і створення самостійної держави й тим паче не означає обов'язковості такого кроку особливо в період могутніх інтеграційних процесів. Однак заперечення такого права орієнтує на пошук штучного сепаратизму і тим самим стимулює його. Відмова від самовизначення аж до відокремлення зовні нібито сприяє збереженню цілісності багатонаціональної держави, але насправді працює в протилежному напрямі, маючи дезінтеграційну тенденцію.

Реалізація права народів (націй) на самовизначення, безперечно, є певною загрозою територіальній цілісності держави, але ця загроза стає тим більшою, тим реальнішою, чим менше ця держава поважатиме права людини, кожного народу, що живе на цій території, в умовах повної свободи, тобто цілком самостійно, без втручання третіх сил визначати свій внутрішній та зовнішній статус.

Питання національного самовизначення, зокрема права на самовизначення, головних форм самовизначення, способів реалізації права на самовизначення щодо суб'єктів права на самовизначення в Україні ґрунтовно дослідив В. Колісник. Він дійшов висновку, що суб'єктами права на самовизначення в Україні є такі національно-етнічні спільноти: титульна нація, корінні народи та національні меншини. Однак форми реалізації права на самовизначення в усіх зазначених суб'єктів різні. Вважаємо, що це право може бути реалізоване у двох формах: державотворчій (державницькій) та недержавній.

Державотворча форма передбачає створення власної суверенної незалежної держави, яка є рівноправним членом міжнародного співтовариства, суб'єктом міжнародно-правових відносин. Право на самовизначення у державотворчій формі реалізовано на території України титульною нацією, яка й дала назву державі (українською нацією). Усі інші національно-етнічні спільноти (інші корінні народи, національні меншини, національні групи тощо) можуть здійснити своє самовизначення в недержавній формі.

Поняття “нація” у теорії вживається у двох значеннях – етнічному та політичному. Зміст цього поняття в етнічному значенні залишається незмінним від часу формулювання його Й. Сталіним у праці “Марксизм та національне питання” і визначається в теорії як “етносоціальна спільність, у якій сформувалася самосвідомість своєї ідентичності: спільність історичної долі, психології і характеру, схильності до національних, матеріальних та духовних цінностей, а також територіально-мовна та господарсько-економічна єдність”. У політичному сенсі під нацією розуміють об’єднання громадян різних національностей, здійснюване на основі єдиних законів та схожості у розв’язанні важливих політичних і соціально-культурних проблем. Така схожість виникає внаслідок проживання на одній території та тривалого спілкування й передбачає юридичний зв’язок із державою, тобто громадянство. У зв’язку із цим виникає питання, за яких умов нація як етносоціальна спільність може набути якостей спільності політичної та реалізувати своє морально-політичне право на самовизначення, тобто набути юридичного права на державний суверенітет. Крім того, важливими є питання, хто вирішує, чи “доцільно” добиватися реалізації права на державний суверенітет окремої етнічної спільноти, що входить до складу багатонаціональної держави та як відмежувати намагання окремої нації реалізувати право на самовизначення від проявів сепаратизму. Сьогодні у світі є чимало прикладів намагання частин населення окремих держав реалізувати своє право на самовизначення та створити незалежні держави. Це і Косово, і Падання на півночі Італії, і Каталонія та Країна Басків в Іспанії, Корсика у Франції, Придністровська Молдавська Республіка, Східна Осетія, Абхазія, Нагірний Карабах. Однак у Декларації “Про хартію народів та регіонів” зазначається, що краще уникати виникнення нових національних держав і зберігати цілісність існуючих політико-адміністративних одиниць на основі рівності держав.

У міжнародних актах визначено умови, за яких корінні народи (наприклад, палестинці), що борються за незалежність, мають право на державний суверенітет: 1) відсутність власних національних держав; 2) наявність національно-визвольних рухів, організацій, фронтів, що виражають суверенну волю народу на міжнародній арені; 3) виконання національно-визвольними рухами, організаціями, фронтами законодавчих та виконавчих функцій щодо свого народу. За таких умов певна нація, народ може трансформуватися в державно-організоване суспільство, політичний союз. Умовою такої трансформації є виникнення в цьому суспільстві пу-

блічної влади. Публічна влада задовольняє потреби суспільства, що досягло певної стадії історичної зрілості, у повномасштабній інтеграції, у належному впорядкуванні соціального співжиття, в управлінні суспільним цілим. Завдяки їй суспільство (народ) стає державно-організованою колективністю, публічно владною організацією. Ця організація наділяє народ такими специфічними рисами-якостями, яких немає в народу-населення і в народу-нації.

Якщо така публічна влада в суспільстві, що прагне самовизначення, не сформувалася, може йтися про намагання певної групи населення реалізувати свої вузькі інтереси, ґрунтуючись на етнічних засадах, точніше, про сепаратизм. Сепаратизм на відміну від самовизначення народу не є масовим рухом, а виражає специфічні інтереси вузької групи населення. Його виявом і результатом є розрив політичних та культурних зв'язків у межах однієї території, нехтування інтересів інших націй, пов'язаних із певною територією, культивування національної нетерпимості. І найголовніше: його мета полягає не в створенні кращих умов для розвитку народу та державності, а, навпаки, у руйнуванні політичної та економічної єдності, розчленуванні держави.

У тріаді “етнос – нація – народ” перше – продукт соціокультурного, етнодемографічного розвитку, друге – явище політичне, останнє – правовий феномен. Народ є результатом трансформації у націю різних етнічних елементів у процесі їхнього соціального, економічного, політичного та культурного розвитку. Варто погодитися з думкою про визнання юридичного статусу саме за народом, якому належить роль державоутворювальної основи.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що принцип територіальної цілісності спрямований не лише проти спроб однієї держави змінити в односторонньому порядку на свою користь кордони з іншою державою, а й проти внутрішніх конфліктів держав, і в першу чергу проти сепаратизму.

Будь-яке державне утворення згідно зі Статутом ООН, іншими міжнародно-правовими актами має поважати право нації на самовизначення і забезпечувати гарантії цього права. Однак право на самовизначення не слід ототожнювати з правом на державний суверенітет. Не можна ставити знак рівності між правом народів на самовизначення і правом на вхід до складу тієї чи іншої держави, а також вихід зі складу держави. Національний суверенітет необов'язково припускає державний сувере-

нітет. Самовизначення може мати й інші форми, наприклад, національно-територіальну чи національно-культурну автономію.

Таким чином, державний суверенітет кожної країни забезпечується діалектичним поєднанням, взаємодоповненням принципів територіальної цілісності держави та права націй на самовизначення. Це означає, що територіальна цілісність держави залежить від забезпечення потреб розвитку прав та свобод людини й громадянина, національних меншин, кожної нації. Право нації на самовизначення в сучасних умовах означає максимальне забезпечення прав і свобод людини через відповідальність держави перед кожним громадянином, підвищення авторитету закону та його суворе виконання і всіма державними органами й організаціями, і кожною людиною. Дотримання цих пріоритетних принципів сприятиме тому, що Україна на міжнародній арені посяде місце правової демократичної держави. Однак, виконуючи міжнародні стандарти, дотримуючись прав людини та реалізуючи поставлену мету – побудову правової держави, не можна забувати про процеси, що відбуваються сьогодні, у тому числі й пов'язані з політичною й економічною кризами, під час яких проблеми національної ідентифікації та самовизначення постають особливо гостро.

1.8. Способи придбання (зміни) державної території

Ключові положення: *сучасне міжнародне право і способи придбання території; договірні способи придбання державної території, цесія і плебісцит, обмін території, дарування території, продаж території; тимчасове користування державною територією, оренда території, транзит через територію, кондомініум, територія загального міжнародного користування; ад'юдикація.*

Одним з найбільш гострих на сьогодні є питання про допустимість відчуження прав на територію однієї держави на користь іншої держави. Ніяка частина державної території не може бути відчужена в якій-небудь формі іншій державі, крім як унаслідок власного вільного рішення держави, що її передає. Вихідним моментом у вирішенні цієї проблеми виступає визнання за державою як за суб'єктом міжнародних відносин права публічної міжнародно-правової власності на свою територію.

Слід зазначити, що сучасне міжнародне право визнає лише законні способи придбання територій. Одні з перших “легальних” способів придбання земель, що установилися в міжнародному праві середніх віків, були пов’язані з епохою великих географічних відкриттів. Саме тоді як правова підстава для приєднання нових земель з’явився **титул “первинного присвоєння”**. У подальшому цей спосіб придбання території, що полягав у тому, що держава приєднує всі відкриті нікому раніше не належні території (наприклад, відкриття Христофора Колумба), – хто перший відкрив невідому до того землю і хоча б номінально нею заволодівав, одержував на неї право власності (“прийшов, побачив і ... привласнив”), одержав найменування **“окулярної окупації”**. Пізніше було визнано, що сам по собі факт окулярної окупації, що обмежувався лише нотифікацією, тобто публічним оголошенням про відкриття і приєднання земель, не може створювати титулу на такі землі.

У міжнародному праві з’явилася вимога **“ефективної окупації”**, тобто практичного, господарського освоєння таких територій. Незважаючи на те, що таке заняття “нічийної” території означало пряме насильницьке захоплення територій “нецивілізованих” народів, що супроводжувалося повним ігноруванням законних прав і інтересів корінного населення, така практика продовжувалася сторіччями, набуваючи часом нових форм. Такі, наприклад, як придбання території шляхом тривалого і непорушного володіння (*давнина набувача*), захоплення і приєднання території або її частини в більш слабкої держави. Користуючись цими способами, протягом XV–XIX століть найбільш розвинені капіталістичні держави – Англія, Франція, Німеччина, Нідерланди, Іспанія, а наприкінці цього періоду – США і Японія захопили й оголосили своїми володіннями величезні простори Африки, Азії, Америки й Австралії, установивши там колоніальний режим і позбавивши місцеве населення елементарних людських прав.

У цей же період з’являється ще один початковий спосіб придбання державної території – **у результаті збільшення території, що полягає у встановленні державою суверенітету над знов утвореними новими ділянками суші (частіше всього островами), поява яких пов’язана з природними катаклізмами (землетрус, виверження вулкана)**. У даний час збільшення території в більшості випадків пов’язане із цілеспрямованою діяльністю людини, спрямованою на збільшення території держави (намивання нових ділянок території в морі, будівництво штучних островів тощо).

У процесі історичного розвитку на зміну початковому присвоєнню земель прийшли похідні способи придбання державної території, значення яких полягало в *переході території однієї держави до складу території іншої*. Такий перехід міг здійснюватися як на договірній, так і на позадоговірній основі. Такою градацією практично було покладено початок класифікації законних і незаконних способів придбання території.

До договірних способів придбання державної території належать **цесія, обмін, дарування території, у тому числі за шлюбним контрактом між царюючими особами, а також продаж території**.

Цесія (поступка території) – передача території однієї держави іншій за згодою між ними. Історично цесія є односторонньою угодою за інтересованих держав на територіальну зміну. Раніше держава поступалася частиною своєї території під певним тиском і практично без усякої компенсації. Пізніше цесія стала здійснюватися на відплатних початках, тобто супроводжуватися компенсацією в грошовій або іншій формі. Крім того, цесія потребує укладання між відповідними державами міжнародного договору, що повинний відповідати всім основним принципам сучасного міжнародного права. Прикладом цесії може служити поступка в 1867 році Росією США Аляски (1 519 тис. км²; для порівняння: площа України складає 603,7 тис. км²) за 7,2 млн доларів. Є приклади цесії й у більш пізній практиці міждержавних відносин. Так, у 1946 році СРСР уступив Афганістану частину водної території Амудар'ї, а роком пізніше Фінляндія цесувала СРСР за 700 млн фінляндських марок 176 км² своєї території в районі гідроелектростанції Янікоскі і греблі Ніскакоскі на ріці Паатсойокі.

Міжнародному праву відома **подвійна цесія або обмін територіями**. Так, у 1951 році СРСР і Польща на основі угоди обмінялися ділянками своїх територій у районах Люблінського воєводства ПНР і Дрогобицької (нині Львівської) області УРСР, тому що населення цих територій історично тяжіло до суміжних районів СРСР і Польщі. У 1999 році прийняте рішення про обмін територіями між Одеською областю України і Молдавією (район села Паланка), у результаті якого Молдавія одержує доступ до ріки Дунай і віддає належну їй ділянку, що проходить територією України.

Одним із видів договірної поступки є **плебісцит** – усенародне голосування з питання про територіальні зміни (державної приналежності визначеній території). Плебісцит може проводитися як на підставі вну-

трішньодержавного акта, так і відповідно до міжнародного договору. Залежно від цього його проведення може поручатися державному органу або міжнародній організації. Плебісцит уперше був проведений у період Великої французької революції 1789–1894 років. За підсумками Першої світової війни, відповідно до рішень Паризької мирної конференції 1919–1920 років була проведена ціла серія плебісцитів. У 1944 році Ісландія на основі плебісциту вийшла з Датського королівства і стала незалежною державою. На підставі плебісциту, проведеного в 1967 році, був вирішений територіальний спір між Іспанією і Великобританією щодо Гібралтару.

У сучасній міжнародній практиці також є випадки входження однієї держави до складу якоїсь іншої держави, відділення від будь-якої держави зі створенням власної державності. Так, на підставі волевиявлення населення в 1990 році відбулося об'єднання ФРН і НДР в єдину німецьку державу ФРН, у 1965 році Сінгапур вийшов зі складу Федерації Малайзії й утворив самостійну державу. Слід зазначити, що реалізація принципу самовизначення народів можлива тільки в тісному взаємозв'язку з іншими основними принципами міжнародного права. Отже, при його реалізації не повинен бути порушений принцип територіальної цілісності держав (*див. підрозділ 1.7.3*). Водночас на практиці дуже важко досягти гармонійного сполучення цих принципів. Проблема Чечні в Росії, Придністров'я в Молдавії, Нагірного Карабаху в Азербайджані, Тибету в Китаї є яскравим тому підтвердженням.

До договірних способів придбання державної території належить **продаж території**. Так, наприклад, США в 1803 році купили у Франції Луїзіану, у 1916 році – у Данії групу Антильських островів.

До правомірних способів територіальних змін сучасна міжнародна доктрина відносить **відторгнення частини території держави-агресора як санкції**. Така міра застосовується до конкретної держави не тільки як форма відповідальності за розв'язану агресію проти іншої держави або держав, але й як превентивної міри, спрямованої на запобігання агресії з територій, що відриваються, у майбутньому. Така практика мала місце після Другої світової війни, коли відповідно до рішень Берлінської (Потсдамської) конференції 1945 року в Німеччині була відірвана північна частина Східної Пруссії з містом Кенігсбергом і передана СРСР, – у даний час місто Калінінград і однойменна область у складі Російської Федерації, а південна частина Східної Пруссії була передана Польщі; за

Мирним договором з Італією 1947 року Греції на правах повного суверенітету були передані Додеканезькі острови, а Югославії – острів Пелагоза і прилеглі островці.

Міжнародному праву відомо *тимчасове користування територіями*. Під цим розуміють *оренду територій, транзит через територій, кондомініум, територію загального користування* та ін. У “старому” міжнародному праві це іменувалося *міжнародними сервітутами* (ще в римському цивільному праві під сервітутами розумілося право обмеженого користування чужою земельною ділянкою). Слід зазначити, що ряд учених-міжнародників ставилися до цього поняття негативно. Так, у 1920 році комісія юристів, призначена Лігою Націй для з’ясування питання про Аландські острови, у своєму висновку зазначила, що існування міжнародних сервітутів не є загальновизнаним. Проте цей термін продовжує вживатися в закордонній літературі, для позначення закріпленого договором або в деяких випадках звичаєм права однієї, декількох або всіх держав на певну форму користування територією іншої держави або на певний стан ділянки такої держави. При цьому об’єктом сервітуту виступає саме територія, і обов’язки щодо нього, що носять постійний характер, переходять до іншої держави при правонаступництві. Розрізняють *сервітутути позитивного характеру*, що полягали в обов’язку держави допускати на своїй території дію влади іншої держави (наприклад, право проходу або проїзду, право користування водоймищем іншою державою) і *сервітутути негативного характеру* – під ними розуміється обов’язок держави утримуватися від певних дій на своїй території (найбільш показовим прикладом є демілітаризовані і нейтралізовані зони). Практично цей термін нині застосовується до права транзиту або прольоту через визначену зону, до права проходу деякими ріками і до права оренди державної території.

Під орендою в міжнародному праві розуміють тимчасове використання однією державою частини території іншої держави для цілей, що не суперечать основним принципам міжнародного права, і не пов’язаних з установами політичного панування на даній території. Договір міжнародної оренди відрізняється від інших видів тимчасового користування територією таким:

він укладається на певний строк і є відплатним;

він має суто цільовий характер використання орендованої території, і тому вона не може бути використана в інших цілях, крім зазначених

у договорі (будівництво й експлуатація транспортних шляхів, створення вільних економічних зон, розміщення наукових об'єктів тощо);

цілі, закріплені в договорі, не можуть суперечити основним принципам міжнародного права;

у міжнародному договорі про оренду застерігається, що суверенітет над орендованою територією зберігається за державою-орендодавцем або таке положення саме впливає зі змісту даного договору.

Прикладом міжнародно-правової оренди території може служити Договір між СРСР і Фінляндією про передачу в оренду Фінляндії радянської частини Сайменського каналу й острова Малий Висоцький від 27 вересня 1962 року.

Кондомініум – це спільне володіння двох і більше держав визначеною територією, на яку поширюється їхній суверенітет (див. підрозділ 1.2). Сьогодні кондомініуми практично не зустрічаються, колишні вони були єдиним компромісним заходом для задоволення домагань декількох держав на право володіння визначеною територією. Тому правовою основою створення кондомініумів була угода між зацікавленими державами, що визначало характер і межі адміністративної влади кожної з них. Наприклад, на підставі Віденського договору 1864 року земля Шлезвіг-Гольштейн і Лауенбург знаходилися під кондомініумом Австрії і Пруссії з 1864 по 1866 роки; на основі угоди між Бельгією і Пруссією, укладеної на початку XIX сторіччя, був утворений кондомініум у Морені, що, проіснувавши більше ста років, припинив своє існування в 1919 році відповідно до Версальського мирного договору, який признав повний суверенітет Бельгії над цією територією.

У сучасний період існує єдина сухопутна **державна територія загального міжнародного користування** – відповідно до Паризького договору про Шпіцберген (архіпелаг Свальбард) від 9 лютого 1920 року, він, з одного боку, є суверенною частиною Королівства Норвегії, а, з іншого – на ньому діє режим спільного користування (див. підрозділ 1.2).

Нарешті, міжнародному праву відомі деякі інші правомірні засоби придбання державної території, зокрема, на підставі рішення арбітражу або суду у разі мирного вирішення територіального спору. Таким способом є **ад'юдикація – передача частини території одній державі іншої на підставі рішення судового органу**. Вона буде вважатися правомірною тільки в тому випадку, якщо, по-перше, при зверненні в судовий орган держав, що сперечаються, мають у сукупності достатні правові підстави

на володіння територією, що оспорується і, по-друге, якщо обидві держави визнають над собою юрисдикцію даного суду.

Сучасне міжнародне право, що спирається на загальновизнані принципи, повністю заперечує усяку можливість насильницької зміни території держав з порушенням положень Статуту ООН, не визнає переходу суверенітету від переможеної держави до держави-переможниці навіть при тривалій фактичній окупації території переможеної держави (наприклад, окупація Іраком території Кувейту), заперечує давнину набувача. Не признаються правомірними і такі способи придбання території, як дебеляція (завоювання, захоплення території за допомогою сили) і анексія (подарунок переможцю, незаконне відторгнення території). Ніяка окупація не визнається законною.

У Заключному акті НБСЄ 1975 року держави взяли на себе зобов'язання “шанувати територіальну цілісність кожної з держав-учасниць, утримуватися від того, щоб перетворювати територію одна одної в об'єкт військової окупації або інших прямих чи непрямих засобів застосування сили в порушення міжнародного права або в об'єкт придбання за допомогою таких засобів або погрози їхнього здійснення. Ніяка окупація або придбання такого роду не буде признаватися законним”.

У даний час є загальновизнаним, що вищим і основним принципом правомірного розмежування державної території є вибір самого народу, що проживає на даній території, і принцип самовизначення народів і націй, що, як правило, здійснюється і проводиться в життя мирним шляхом, а в деяких випадках, допустимих міжнародним правом, і за допомогою застосування сили (при боротьбі колоніальних і залежних народів за своє національне звільнення й утворення власної державності, при боротьбі проти іноземної окупації або вторгнення).

Висновок

В основу дефініції поняття території в міжнародному праві покладено її базові юридичні характеристики – правовий статус і правовий режим. Ці ж характеристики території обумовлюють підходи щодо її класифікації у науці міжнародного права та практиці міжнародних відносин. На сучасному етапі деякі провідні юристи-міжнародники поділяють територію за правовим статусом і правовим режимом на шість видів. Кожен вид

представлений конкретними частинами світового простору. Найбільшого розповсюдження набули території, які мають статус державних.

Як юридичне поняття територія держави може розглядатися лише опосередковано, через правовий режим, установлений відносно території на підставі принципу територіального верховенства. У міжнародному праві територіальне верховенство розуміється як територіальний суверенітет, основними ознаками якого є владарювання в межах державної території та публічне володіння нею. Виявом територіального суверенітету є територіальна юрисдикція, яка означає обсяг і сферу дії державної влади у межах встановлених кордонів державної території. Юрисдикція завжди має територіальний характер, що виражається у прямій залежності предмета юрисдикції від його просторового місцезнаходження, режиму території й розумності інтересів тієї юрисдикції, яку прагнуть здійснити.

Державна територія складається із суходутної, водної і повітряної території та надр. До території держави також належать території її дипломатичних представництв, розташованих у закордонних державах, території торгових суден у відкритому морі, повітряних суден і космічних апаратів, що несуть прапор або знак якоїсь держави, підводні кабелі, трубопроводи, надводні споруди у відкритому морі (над шельфом).

Стабільність режиму державної території визначають міжнародно-правові та внутрішньо-правові гарантії. Фундаментальну основу міжнародно-правових гарантій складає основоположний принцип міжнародного права – принцип територіальної цілісності.

Запитання для самоконтролю

1. Який показник території дозволяє розрізнити її правовий статус?
2. У чому сутність просторової теорії пояснення правової природи території?
3. Які території у міжнародному праві належать до територій з перехідним режимом?
4. Які загальні риси правового режиму міжнародних територій?
5. Якими міжнародно-правовими нормами регулюється правовий режим архіпелагу Шпіцберген, Антарктики та космічного простору?

6. До якого виду території належить континентальний шельф? Назвіть особливості його правового режиму.

7. У чому відмінність міжнародних територій від територій міжнародного користування?

8. Які території (зони) належать до нейтралізованих?

9. Сформулюйте визначення державної території у міжнародному праві.

10. Яка відмінність між поняттями *imperium* та *dominium*?

11. Розкрийте сутність екстериторіальної юрисдикції.

12. Який правовий режим анклаву і напіванклаву?

13. Що таке інститут “номінального суверенітету”?

14. Які структурні механізми міжнародного характеру забезпечують стабільність правового режиму державної території?

15. Назвіть основні матеріально-правові механізми забезпечення стабільності правового режиму державної території.

16. Назвіть основні періоди історичного розвитку та кодифікації принципу територіальної цілісності.

17. Коли норма територіальної цілісності остаточно отримала самостійний статус основного принципу міжнародного права?

18. Які норми зобов’язуючого та забороняючого характеру визначають внутрішню структуру нормативного змісту принципу територіальної цілісності?

19. Що належить до загальних і спеціальних ознак принципу територіальної цілісності?

20. Якими є особливості співвідношення принципів територіальної цілісності держави та права націй на самовизначення?

Список рекомендованої літератури

Нормативно-правові акти

Действующее международное право : в 3 т. / сост. : Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. – М., 1996.

Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – С. 429.

Декларація принципів міжнародного права, які стосуються дружніх відносин та співробітництва держав відповідно до Статуту ООН 1970 р. / ООН. – Нью-Йорк, 1970.

Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.

Статут Міжнародного суду ООН (витяг). – К., 1995.

Базова література

Анцелевич Г. О. Міжнародне публічне право : підручник / Г. О. Анцелевич, О. О. Покрещук ; за заг. ред. Г. О. Анцелевича. – Київ : Алерта, 2005. – 424 с.

Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник / М. О. Баймуратов. – Харків : Одіссей, 2008. – 704 с.

Броунли Я. Международное право / Я. Броунли. – М., 1977. – Кн. 2. – 449 с.

Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основи теорії : підручник для студ. вищ. навч. закладів за спец. “Міжнародне право”, “Міжнародні відносини” / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній ; за ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.

Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / А. І. Дмитрієв, В. І. Муравйов // Київський ун-т права ; Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 638 с.

Міжнародне право : навч. посібник / М. В. Буроменський, І. Б. Кудас, А. А. Маєвська та ін. ; за заг. ред. М. В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 336 с.

Міжнародне право. Основні галузі : підручник для студ. вищих навч. закл. за спец. “Міжнародне право”, “Міжнародні відносини” / В. Г. Буткевич, С. А. Войтович, О. М. Григоров та ін. ; (ред. В. Г. Буткевич). – К. : Либідь, 2004. – 814 с.

Міжнародне право : підручник / за ред. В. А. Ліпкана. – Київ : КНТ, 2009. – 752 с.

Міжнародне право в документах / уклад. М. В. Буроменський. – Х. : Видавництво Національного ун-ту внутрішніх справ, 2003. – 376 с.

Международное право в документах : учеб. пособие / сост. Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2003. – 880 с.

Международное публичное право : учебник / под ред. К. А. Бекяшева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Велби, Проспект, 2003. – 640 с.

Допоміжна література

Бабурин С. Н. Территория государства: правовые и геополитические проблемы / С. Н. Бабурин. – М. : Изд-во Московского университета, 1997. – 480 с.

Барсегов Ю. Г. Территория в международном праве. Юридическая природа территориального верховенства и правовые основания распоряжения территорией / Ю. Г. Барсегов. – М. : Госюриздат, 1958. – 271 с.

Баскин Ю. Я. История международного права / Ю. Я. Баскин, Д. Й. Фельдман. – М., 1990. – 438 с.

Дмитрієв А. І. Історія міжнародного права : монографія / А. І. Дмитрієв, Ю. А. Дмитрієва, О. В. Задорожній ; Укр. асоціація міжнародного права, Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту імені Т. Г. Шевченка, Укр. держ. ун-т фінансів та міжнародної торгівлі. – Київ : Промінь, 2008. – 384 с.

Клименко Б. М. Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права / Б. М. Клименко. – М. : Международные отношения, 1974. – 168 с.

Суверенітет України і міжнародне право / В. Н. Денисов, В. І. Євінтов, В. І. Акуленко та ін. ; відп. ред. В. Н. Денисов, В. І. Євінтов. – К. : Манускрипт, 1995. – 359 с.

Розділ 2

ПРАВОВИЙ СТАТУС І РЕЖИМ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

Державні кордони – особливий територіальний інститут, найважливіший компонент суверенітету держави, обов’язковий чинник формування цілісного державно-територіального організму та його безпеки. Без чітко визначених кордонів держава не може реалізувати весь комплекс своїх суверенних прав. Від функціонування державного кордону залежить і розвиток міждержавних та позадержавних, зокрема, економічних, торговельних, демографічних, соціальних та інших відносин. Нарешті, кордон держави є тим лакмусовим папірцем, який вказує на рівень її цивілізованості і відкритості для міжнародного співробітництва. Переплетення всіх цих чинників зумовлює необхідність вироблення і реалізації вивіреної і обґрунтованої державної політики з питань, що стосуються державних кордонів.

Одним з основних питань, що постали у зв’язку з утворенням незалежної Української держави, було питання її кордонів, яке розглядалося у двох аспектах:

визначення просторових меж території новоутвореної держави;
установлення правового статусу цих кордонів.

Не вирішена остаточно ця проблема і сьогодні, що пояснюється складністю і суперечливістю процесу формування сучасного державного кордону України, проблемами реалізації державної політики у прикордонній сфері.

2.1. Державний кордон у міжнародно-правовій доктрині

Ключові положення: *поняття державного кордону в міжнародно-правовій доктрині, основоположні принципи міжнарод-*

ного права щодо існування державних кордонів; класифікація державних кордонів; порядок міжнародного встановлення державних кордонів (делімітація, демаркація, редемаркація).

2.1.1. Поняття державного кордону

Територія однієї держави відокремлюється від території іншої держави за допомогою державних кордонів, які є однією з основних ознак суверенної держави.

У міжнародній доктрині **державний кордон визначено як встановлену юридично чи фактично штучну лінію (на суші і воді) і вертикальну поверхню, що проходить по цій лінії (у надрах, водах і повітряному просторі), які визначають просторові межі території держави і сфери здійснення нею свого суверенітету (територіального верховенства).**

Головне завдання державних кордонів полягає у визначенні просторових меж територіального верховенства держави й в обмеженні належної їй території, котра складає матеріальну основу життєдіяльності народу і самої держави. Належним чином закріплені і визнані, державні кордони підтверджують право держави (титул) на дану територію. ***В основі існування сучасних кордонів держав-членів світового співтовариства лежать принципи непорушності і недоторканності державних кордонів, недоторканності та цілісності державної території та особливо принцип добросовісного виконання міжнародних зобов'язань.***

Міжнародно визнаними державними кордонами називають лінії розмежування державних територій або лінії відмежування території держави від територій з іншим правовим режимом, проходження яких узгоджене суміжними державами. Міжнародне визнання кордонів може здійснюватися і багатосторонніми міждержавними договорами.

Кордон також вважається міжнародно визнаним, якщо лінія його проходження явно або хоча б мовчазно визнається іншими державами. Але при цьому він не є автоматично встановленим.

Сучасне міжнародне право забороняє односторонні, а тим більше насильницькі дії, пов'язані зі зміною кордонів. Проте воно не виключає можливості мирної зміни кордонів за домовленістю між суміжними державами, тобто шляхом укладання міжнародних угод, і відповідно до

принципів міжнародного права. Водночас вони можуть бути встановлені в результаті видання внутрішньодержавного акта.

Міжнародному праву відомий феномен невизначених кордонів, кордонів *de facto*, що виникають через відсутність демаркації. Такі кордони мають місце в Африці, на Азіатському континенті (наприклад, у даний час відзначається повна відсутність юридичного і навіть фактичного кордону між Пакистаном і Афганістаном), а також у випадку наявності неурегульованого прикордонного спору.

2.1.2. Класифікація державних кордонів

Відомі різні класифікації державних кордонів на основі їх морфологічних, генетичних і функціональних ознак, динаміки та зіставлення з природними лінійними об'єктами, етнічними та соціально-економічними межами. Класифікаційний підхід щодо географічного вивчення кордонів має тривалу історію.

Наприкінці XIX ст. відомий британський політик і дипломат лорд Дж. Керзон, розглядаючи морфологію кордонів, поділяв їх на астрономічні (проведені по паралелях і меридіанах), математичні (наприклад, по радіусу кола з центром у певному місці) та референтні (проведені на визначеній відстані від будь-якого географічного об'єкта). Він також виділяв кордони роздільні та контактні. Пізніше були опрацьовані інші детальніші класифікації кордонів за багатьма ознаками, а саме:

за морфологією ("геометричні", "астрономічні", звивисті, прямолінійні та ін.);

природними особливостями (оро- та гідрографічні, що пролягають через гірські хребти, річки, озера, болота – природні рубежі);

генетичними ознаками (природні, штучні);

за характером земної поверхні, по якій проходить лінія кордону (сухопутні, водні і повітряні);

походженням, історією та тривалістю існування (антецедентні, субсеквентні);

історичними особливостями та послідовністю виникнення;

динамікою або тривалістю існування (постійні та змінні);

функціями (співвідношення бар'єрної, фільтруючої, контактної функцій, а також функцій регулювання, відокремлення та співставлення).

У **морфологічних класифікаціях** кордони поділяються за конфігурацією на **геометричні** та **географічні** державні кордони. **Геометричний державний кордон** – це пряма лінія, яка з'єднує дві визначені на місцевості точки державного кордону і перетинає місцевість без урахування її рельєфу (минаючи населені пункти). Геометричні кордони, тобто “проведені по лініїці”, зазвичай у рідконаселених, малоосвоєних місцевостях на час делімітації. Такими є кордони між Єгиптом і Чадом, між США і Канадою на Алясці, деякі ділянки державних кордонів на Близькому Сході та ін. **Географічний державний кордон** – це лінія, що проходить через визначені географічні координати і збігається іноді з тією чи іншою паралеллю або меридіаном. Такі кордони часто трапляються в Африці та Америці.

За природними особливостями кордони поділяються: на **орографічні**, або **гірські** (по гірських хребтах, перевалах); **рівнинні**; **річкові**; **озерні** (наприклад, між Росією і Китаєм на озері Ханка); **морські**; кордони між секторами Арктики та ін. **Орографічний державний кордон** – це лінія, проведена по природних рубежах з урахуванням рельєфу місцевості, головним чином, по гірському вододілу і руслах прикордонних рік.

За **генетичними ознаками** в міжнародній практиці XIX ст. розрізняли **природні** та **штучні** кордони.

Природні кордони пов'язані із природними рубежами. У період колонізації інших континентів в Європі великого поширення набула “теорія природних кордонів”. Її прихильники вважали, що держави повинні відокремлюватися одна від одної великими природними рубежами. Отже, можна воювати за територію доти, доки не досягнеш природних кордонів. Небезпека цієї “теорії” полягає в тому, що кордони, при яких ігнорується воля народу, можуть стати причиною безперервних військових зіткнень.

Інша концепція кордонів XIX ст. – це **теорія природних мовних (або етнічних) кордонів**, що пропонувала проводити кордони по лінії переваги тієї чи іншої мови. І ця теорія теж може використовуватися в агресивних цілях. Наприклад, вона використовувалась в агресивних цілях фашистської Німеччини. Яскравий приклад – аншлюс Австрії та роз'єднання Чехословаччини, у результаті якого судетські області проживання німців були приєднані до Третього рейху.

Штучні кордони створюються внаслідок історичного розвитку людства, за волею монархів або як результат складного політичного компромісу. Закріплюючи миттєвий збіг обставин або тимчасове співвідношен-

ня сил, вони породжують невичерпне джерело міжнародної напруги, призводять до довгострокових територіальних суперечок.

“Штучними” є ті кордони, які проведені за прямими лініями, часто уздовж паралелей і меридіанів. Знаменитою пам’яткою штучного кордону є Велика китайська стіна.

Існують сухопутні, водні і повітряні кордони держави, що розрізняються залежно від **місця проходження**. **Сухопутні кордони** держави – це лінії, що відокремлюють сухопутну територію однієї держави від суміжної території іншої держави. Сухопутні кордони встановлюються на основі Договорів між суміжними державами і, відповідно до цих договорів, позначаються на місцевості. **Водні кордони** поділяються на річкові, озерні, кордони інших водойм і морські. Кордони на ріках устанавлюються за згодою між прибережними державами: на судноплавних ріках – посередині головного фарватеру або по тальвегу (лінії найбільших глибин), на несудохідних – посередині головного рукава ріки. На озерах і інших водоймах – по прямій лінії, що з’єднує виходи сухопутного кордону до берегів озера або іншого водоймища. Морськими кордонами держави є зовнішні межі її територіального моря або лінія розмежування територіальних морів суміжних або протилежних держав. Зовнішні межі територіального моря встановлюються законодавством прибережної держави відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. **Повітряними кордонами** державної території є бокові і висотні межі її повітряного простору. Боковою межею повітряного простору є вертикальна площина, що проходить по сухопутній і водній лініях державного кордону. Висотні межі державного кордону обмежуються 110–115 км.

Грунтуючись на походженні і тривалості існування державних кордонів, тобто на історичному підході, розрізняють **антецедентні** та **субсеквентні кордони**. **Антецедентні** – проведені до освоєння і масового заселення території, наприклад, ті ж кордони між США і Канадою. Ці кордони згодом нерідко перешкоджали “природному” соціально-економічному розвитку районів різних ієрархічних рівнів, систем розселення тощо. “Накладені” кордони “розрізали” вже сформовані етнічні, культурні і соціальні спільності. Саме такими в більшості своїй є кордони сфер впливу колоніальних держав. Вони не відповідають ареалам розселення найбільших етнічних спільностей, які розділяють переважно меридіональні кордони, а не кордони за паралелями, як на політичній

карті. *Субсеквентні* кордони протилежні антецедентним в тому сенсі, що вони проводяться після заселення території. До них належать більшість європейських кордонів. Субсеквентні кордони, так само як і “накладені”, виникли після формування певних соціально-культурних і економічних спільностей, але не ігнорують їх, а більшою чи меншою мірою враховують кордони між ними. Окремо виділяються *реліктові* кордони, які слабо піддані історичним змінам. Реліктові кордони успадковані від минулих історичних періодів. Чинники, що зумовили їх виникнення, уже втратили своє значення, але кордони зберігаються, оскільки вони є умовою рівноваги політичних сил між блоками, країнами, політичними угрупованнями тощо. Так, державні кордони між більшістю країн Латинської Америки – це колишні кордони між іспанськими і португальськими колоніями та їх провінціями.

За історичними умовами та послідовністю виникнення можна виділити такі кордони: “довоєнні”, “післявоєнні”, компенсаційні, диференційні, інтеграційні, колоніальні, нав’язані в односторонньому порядку, спірні та ін.

Однією з найважливіших характеристик державних кордонів є їх **функції**. Державні кордони впливають на розвиток прикордонних районів і країни, загалом, через свої фундаментальні властивості – бар’єрність і контактність. Бар’єрна функція державного кордону – найважливіша практично для всіх видів державних кордонів, оскільки кожна країна здійснює на своїй території повне і виняткове верховенство, кожна держава, дбаючи про свій суверенітет, намагається зробити кордони якомога неприступнішими. Нині більшого значення набуває контактна функція кордонів. Як периферійні органи держави кордони власне є місцем контактів держав, і в наш час інтернаціоналізації господарства та інтенсифікації обміну ця функція щоразу зростатиме. Контактність виражається у відкритості національних кордонів для переміщення через них товарів, людей, фінансів, інформації. Вона обумовлена: рівнем залучення країн у міжнародні економічні відносини; ступенем лібералізації зовнішніх гуманітарних і економічних зв’язків, регульованих нормативно-правовими актами; розвиненістю інститутів, що забезпечують двосторонні та багатобічні міжнародні зв’язки; розвиненістю прикордонної інфраструктури (транспортної, митної, туристичної); рівнем економічного розвитку прикордонних територій і характером їхньої участі в міжнародних зв’язках.

2.1.3. Установлення державних кордонів

Міжнародне встановлення кордонів припускає певну процедуру, вироблену за роки міждержавних відносин. Для міжнародного встановлення кордони повинні бути делімітовані та демарковані.

1. Делімітація кордону. Делімітація – це визначення в договірному порядку загального напрямку проходження лінії державного кордону з позначенням її на картах, схемах і планах. При делімітації складається докладний опис проходження лінії кордону, що виключає двояке тлумачення, із нанесенням її на карти і схеми (делімітаційні карти) за спеціально обраними й узгодженими природними або штучними точками або орієнтирами (ріками, ручаями, гірськими вершинами, хребтами тощо). Карта з нанесеною на неї лінією кордону зазвичай підписується або парафінується, скріплюється гербовими печатками з двох боків та є складовою договору про делімітацію кордону. Опис кордону подається в одній зі статей договору або є його додатком. Згідно з Конституцією України зазначений договір підлягає ратифікації і набирає чинності після обміну ратифікаційними грамотами. Договір про делімітацію кордону містить зобов'язання сторін про демаркацію кордону, тобто про визначення його на місцевості, для чого сторони зобов'язані в певний час створити змішані комісії. Договори про делімітацію кордону, зазвичай, бувають безстроковими. У тих випадках, коли до державної території прилягають морські простори, держава має право самостійно встановлювати свої морські кордони та межі власного територіального моря, якщо вони не межують з територіальним морем іншої держави, а з водами відкритого моря. Такі кордони встановлюються державою в законодавчому порядку відповідно до міжнародного права. У тих випадках, коли територіальні води держави стикаються з відповідними водами іншої держави, їхня делімітація здійснюється на основі домовленості.

2. Демаркація кордону. Демаркація – це визначення і позначення лінії державного кордону на місцевості відповідно до договору про делімітацію кордону та доданими до нього картами й описами. Роботу щодо визначення лінії кордону на місцевості здійснює спеціальна змішана комісія суміжних держав. Інколи такі функції здійснюються спеціальним міжнародним органом, сформованим на основі мирних договорів. Змішана комісія з визначенням точного положення лінії кордону на місцевості складає протокол-опис демаркованого кордону, карти з його позначенням, а

також протокол на кожний прикордонний знак і схему-кроки кожного знаку. Під час демаркаційних робіт змішана комісія може вносити деякі уточнення в проходження лінії кордону, установленого раніше в договорі про делімітацію та позначеного на карті, що додається. Такі уточнення, як правило, здійснюються біля населених пунктів, на річках та гірських хребтах. Це пов'язано з тим, що договір про делімітацію кордону та карти, що до нього додаються, не завжди ґрунтуються на достатньо повних і точних фактичних даних. Лінія державного кордону на місцевості позначається прикордонними знаками. Демаркаційні документи після їх підписання змішаною комісією з демаркації кордону підлягають затвердженню кожною зі сторін договору відповідно до діючого в цих державах законодавства і набувають чинності з моменту обміну документами, які повідомляють про їхнє затвердження.

3. Редемаркація кордону. Редемаркація – перевірка і відновлення лінії державного кордону на місцевості і позначення її прикордонними знаками на основі раніше складених документів, як правило, двостороннього характеру (протоколу-опису, карт, протоколів прикордонних знаків). У практиці такі документи складаються змішаними комісіями з демаркації та редемаркації кордону. Редемаркація кордону передбачає окрім відновлення самої лінії кордону також відновлення втрачених прикордонних знаків, установлення нових або додаткових прикордонних знаків, складання нового протоколу-опису, карт і протоколів прикордонних знаків, якщо у цьому виникла необхідність. Нові документи підлягають затвердженню відповідно до діючого внутрішнього законодавства кожної зі сторін. Роботи з редемаркації здійснюються за домовленістю сторін спеціально створеними із цією метою на паритетних засадах змішаними комісіями. Заходи сторін з редемаркації кордону можуть бути разовими, але інколи сторони домовляються здійснювати редемаркацію регулярно через певні проміжки часу, особливо на річкових ділянках, де в результаті стихійного лиха найбільш часто відбувається втрата прикордонних знаків, зміна русла річок, утворення або розмивання островів.

2.2. Статус державного кордону та його правове регулювання

Ключові положення: *інститут правового статусу кордону та витоки його походження, ознаки статусу державного кордону, поняття правового статусу державного кордону; міжнародно-правовий режим державного кордону та умови його функціонування; державно-правовий режим державного кордону, режим державного кордону України, прикордонний режим як спеціальний адміністративно-правовий режим України.*

Питання встановлення, функціонування й охорони державного кордону регламентуються нормами правового інституту, яким є **правовий статус державного кордону**.

Для осмислення сутності поняття “статус державного кордону” доцільно пригадати зміст деяких положень загальної теорії права. Уперше слово “статус” почало використовуватися давньоримськими юристами при визначенні громадянства квіритів (громадян Давнього Риму) у словосполученні *status libertatis* (стан свободи), *status civitatis* (стан громадянства), *status familiae* (сімейний стан). Таким чином, латинське слово *status* означає “стан”, “становище”. Сьогодні серед учених відмічається однаковий погляд на визначення поняття “статус”, під яким ними визнається правове становище особи – носія прав і обов’язків, і в основному тільки із цієї точки зору і розглядається. Поряд із цим ученими-юристами достатньо повно не досліджено статус таких правових явищ, які не пов’язані з правами й обов’язками. Тому виникає достатньо закономірне питання: як співвіднести поняття “статус суб’єктів права” і такий правовий інститут, як “статус державного кордону”? Безперечно, суб’єкти права мають певний правовий статус. Державний кордон не є ні юридичною, ані фізичною особою і не може мати юридичні права та нести юридичні обов’язки, однак згідно з чинним законодавством він наділений статусом як особлива юридична конструкція, що дає незаперечні підстави вважати його саме суб’єктом права. Як аргумент виступають вище зазначені дефініції поняття “державний кордон”, згідно з якими значення державного кордону обумовлено, насамперед, тим, що він визначає межі території (суші, вод, надр, повітряного простору). Юридичне оформлення кордону є одночасно і закріпленням права на розташовану за ним територію.

Отже, саме державним кордоном визначається просторова межа дії державного суверенітету. Виходячи із цього, логічно окреслити ознаки статусу державного кордону:

статус державного кордону визначається як правове становище, яке регулюється нормами міжнародних і внутрішньодержавних правових актів;

статус державного кордону повинен бути визнаний міжнародними організаціями та державами;

так як державний кордон є крайньою межею усіх елементів державної території, то його статус буде рівнозначним статусу кожному з них;

статус державного кордону визначає просторову межу дії державного суверенітету та територіальної юрисдикції органів державної влади;

статус державного кордону визначає юрисдикцію органів державної влади в галузі: установлення та позначення державного кордону; підтримання установлених режимів на державному кордоні; захисту та охорони державного кордону.

Таким чином, *статус державного кордону* – це правовий стан державного кордону, який регулюється міжнародними договорами, Конституцією держави, її законами та іншими нормативно-правовими актами, визнаний міжнародними організаціями й іншими державами, обумовлений просторовими межами дії державного суверенітету, а також територіальною юрисдикцією органів державної влади в галузі: установлення та позначення державного кордону; підтримання установлених режимів на державному кордоні; захисту й охорони державного кордону.

Складовим елементом, який забезпечує статус державного кордону, є його правовий режим. Велика радянська енциклопедія дає таке тлумачення: **режим** (франц. *regime*, від лат. *regimen* – управління) – **установлений розпорядок життя і діяльності; сукупність правил, заходів, норм для досягнення певної мети.**

Оскільки правовий статус державного кордону є багатоплановим явищем і поділяється на міжнародно-правовий і державно-правовий, відповідно і правовий режим розглядається у контексті зазначеного поділу.

Міжнародно-правовий режим державного кордону визначається нормами міжнародного права, що регулюють порядок визначення і встановлення державних кордонів, визначають юридичний зміст принципів територіальної цілісності і недоторканності держав, недоторканності і непорушності державних кордонів, підстави і порядок зміни належності

ті державних кордонів, правонаступництва державних кордонів, порядок мирного вирішення прикордонних інцидентів і територіальних спорів.

Міжнародно-правовий режим функціонування державного кордону припускає наявність декількох умов, серед яких виділяють:

а) збереження території держави. Установлення меж держави (а саме в цьому полягає завдання кордонів між державами), застереження населення сусідніх держав про початок або припинення юрисдикції вимагає фактичної дії, підкріпленої правовим установленням. Правове оформлення збереження території держав здійснюється через процедури їхнього визнання й установлення;

б) міжнародне визнання кордонів. Міжнародно-визнаними державними кордонами називають лінії розмежування державних територій або лінії обмеження території держави від територій з іншим правовим режимом, проходження яких погоджено суміжними державами. Міжнародне визнання кордонів може здійснюватися на основі багатосторонніх міждержавних договорів. Визнання кордонів нерозривно пов'язане з їхнім міжнародним установленням;

в) міжнародне встановлення кордонів припускає певну правову процедуру, вироблену за століття міждержавних відносин. Ця процедура складається з двох, що доповнюють один одного, процесів, практично між собою не пов'язаних. Для міжнародного встановлення кордони повинні бути делімітовані й демарковані.

Елементи **б** і **в** є факторами, що створюють правовий режим міжнародно-визнаного міждержавного кордону, при їхній відсутності мова може йти про існуючі або потенційні територіальні спори. Зазначені елементи – необхідна, але не достатня умова для конституювання кордонів. Тільки елемент **а** надає кордонам зміст, а тому може бути визнаний не тільки первинним, але й необхідною й достатньою умовою для існування кордонів держави. Навіть якщо лінія кордону при цьому й буде залишатися не делімітованою або й навіть оскаржується ким-небудь із сусідів.

Державно-правовий режим державного кордону визначається нормами внутрішнього права на підставі міжнародних договорів, норм і принципів міжнародного права. Для забезпечення недоторканності державних кордонів і, відповідно, своєї території держава на кордоні встановлює певний правовий режим, що називається режимом державного кордону.

2.2.1. Режим державного кордону

Режим державного кордону – це система правил, що встановлюються міжнародними договорами та внутрішнім законодавством держави з метою забезпечення порядку на державному кордоні та підтримання добросусідських взаємовідносин.

Режим державного кордону України на різних його ділянках залежить від обстановки, взаємовідносин із суміжними державами та встановлюється двостороннім договором про режим державного кордону на відповідній ділянці. Зазначені договори, як правило, мають типову структуру та зміст.

Найважливішими актами внутрішнього законодавства України, які визначають режим державного кордону, є:

Закон “Про державний кордон України”;

Закон “Про прикордонний контроль”;

Закон “Про порядок виїзду і в’їзду в Україну громадян України”;

Митний, Повітряний, Водний кодекси, Кодекс про надра.

Режимні правила встановлюються також нормативно-правовими актами:

1. Розпорядження Президента України.

2. Постанови Кабінету Міністрів України.

3. Накази центральних органів виконавчої влади щодо затвердження правил різних видів контролю на державному кордоні України.

4. Міжвідомчі інструкції щодо розмежування функцій контролю на державному кордоні України.

Основним законодавчим актом, що регулює питання режиму державного кордону України є Закон України “Про державний кордон України”. Відповідно до розділу II чинного Закону режим державного кордону України регламентує:

порядок перетинання державного кордону України;

плавання і перебування українських та іноземних невійськових суден і військових кораблів у територіальному морі і внутрішніх водах України;

заходу іноземних невоєнних суден і військових кораблів у внутрішні води і порти України і перебування в них;

утримання державного кордону України;

проведення різних робіт, промислової та іншої діяльності на державному кордоні України.

Порядок перетинання державного кордону України

Залізничне, автомобільне, морське, річкове, паромне, повітряне й інше сполучення через державний кордон України здійснюється в пунктах пропуску, що встановлюються КМУ відповідно до законодавства України та міжнародних договорів. Пунктом пропуску через державний кордон України є спеціально виділена територія на залізничних, автомобільних станціях, у морських і річкових портах, аеропортах (аеродромах) з комплексом будівель, споруд і технічних засобів, де здійснюється прикордонний, митний та інші види контролю і пропуск через державний кордон осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна. Усі особи, транспортні засоби, вантажі та інше майно, що перетинають державний кордон України, підлягають **прикордонному і митному контролю**, які є основними й обов'язковими видами контролю. Інші види контролю у пунктах пропуску через державний кордон України (*санітарно-епідеміологічний, ветеринарно-санітарний, фітосанітарний, екологічний контроль окремих товарів та контроль за переміщенням культурних цінностей, що ввозяться на територію України* (у тому числі з метою транзиту)) здійснюються у міру необхідності залежно від особливостей потоку пасажирів, а також характеру вантажів та іншого майна, що переміщується через державний кордон. **Прикордонний контроль** здійснюється органами Державної прикордонної служби України (ДПСУ) відповідно до законів України “Про державний кордон України”, “Про прикордонний контроль”, постанов КМУ, відомчих наказів та інструкцій з метою протидії незаконному переміщенню осіб через державний кордон, незаконній міграції, торгівлі людьми, а також незаконному переміщенню зброї, наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, боєприпасів, вибухових речовин, матеріалів і предметів, заборонених до переміщення через державний кордон. **Митний контроль** – це контроль, що здійснюється митними органами України стосовно осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна, що переміщуються через державний кордон з метою захисту економічних інтересів України. Порядок здійснення митного контролю регулюється Митним кодексом України, законодавством про зовнішньоекономічну діяльність, нормативно-правовими актами КМУ, ДМСУ інших органів державної влади. **Санітарно-епідеміологічний контроль** здійснюється з метою запобігання занесенню на територію України різного роду інфекційних і заразних захворювань людей. Нормативно-правові засади контролю: Закон України “Про забезпечення санітарного й епідеміч-

ного благополуччя населення”; постанова КМУ від 24.04.99 № 696 “Про затвердження Правил санітарної охорони території України”; накази МОЗ “Про затвердження положень про спеціальні санітарно-карантинні підрозділи” та “Положення про санітарно-карантинний підрозділ у пунктах пропуску через державний кордон України на автошляхах”. Завданням **ветеринарно-санітарного контролю** є охорона території України від занесення з інших держав заразних хвороб тварин. Нормативно-правові засади контролю: Закон України “Про ветеринарну медицину”; постанова КМУ від 02.03.98 № 264 “Про затвердження Положення про регіональну службу державного ветеринарно-санітарного контролю та нагляд на державному кордоні та транспорті Державного департаменту ветеринарної медицини”; наказ ДДВМ МАПК України “Про затвердження Положення про пункт державного ветеринарного контролю на державному кордоні та транспорті”. **Фітосанітарний контроль** на державному кордоні України організовується з метою охорони території України від проникнення з території інших держав карантинних шкідників, хвороб рослин і насіння, а також для здійснення карантинних заходів на території країни. Нормативно-правові засади контролю: закони України “Про карантин рослин”, “Про безпечність та якість харчових продуктів”, наказ МАП України “Про затвердження фітосанітарних правил ввезення з-за кордону, перевезення в межах країни, транзиту, експорту, порядку переробки та реалізації підкарантинних матеріалів”. **Екологічний контроль** у пунктах пропуску через державний кордон України організовується з метою перевірки транспортних засобів і вантажів, що перетинають державний кордон на предмет дотримання природоохоронного законодавства. Нормативно-правові засади контролю: Закон України “Про охорону навколишнього природного середовища”, наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України “Про затвердження Положення про екологічний контроль у пунктах пропуску через державний кордон та в зоні діяльності регіональних митниць і митниць”. **Контроль за переміщенням культурних цінностей, що ввозяться на територію України** організовується з метою регулювання питань, пов’язаних з вивезенням, ввезенням та поверненням культурних цінностей. Нормативно-правові засади контролю: Закон України “Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей”, постанова КМУ від 26.08.2003 № 1343 “Про затвердження Порядку проведення державної експертизи культурних цінностей та розмірів плати за її проведення”.

Порядок взаємодії, координації зусиль та розмежування функцій між органами, що здійснюють контроль на державному кордоні, регулюється міжвідомчими інструкціями.

Морські та річкові невійськові судна та військові кораблі перетинають державний кордон відповідно до законодавства України, а також правил, що видаються уповноваженими на це органами України і публікуються у встановленому порядку. Дані нормативні документи розробляються на основі міжнародно-правових актів (*Конвенція ООН з морського права 1982 р.*; *Конвенція із забезпечення міжнародного морського судноплавства 1965 р.*; *Конвенція про режим судноплавства на Дунаї 1948 р.*; *Конвенція про національну приналежність моряка 1958 р.*).

Повітряне сполучення через ДКУ здійснюється відповідно до Закону “Про державний кордон України”, Повітряного кодексу, постанов КМУ, а також інших актів компетентних органів щодо використання повітряного простору. Основним міжнародним документом, що регулює міжнародні польоти цивільних повітряних суден, є Чикагська конвенція “Про міжнародну цивільну авіацію” 1944 р.

Порядок плавання і перебування невійськових суден і військових кораблів у територіальному морі України

Плавання можливе з метою перетинання територіального моря без заходження у внутрішні води України або з метою проходу у внутрішні води України чи виходу у відкрите море. Воно відбувається за правилами мирного проходу.

Мирний прохід через територіальне море України здійснюється з метою його перетинання без заходження у внутрішні води України або з метою проходу у внутрішні води і порти України чи виходу з них у відкрите море. Прохід вважається мирним, якщо при цьому не порушується мир, а також правопорядок або безпека України.

Іноземні невійськові судна та військові кораблі користуються правом мирного проходу через територіальне море України відповідно до законодавства України і міжнародних договорів України.

Іноземні невійськові судна, здійснюючи мирний прохід, повинні прямувати звичайним навігаційним курсом або курсом, рекомендованим компетентними органами України, а також морськими коридорами або відповідно до схем поділу руху. Морські коридори і схеми поділу руху вказуються на морських картах, що публікуються у встановленому порядку. Капітан іноземного невійськового судна, яке порушило пра-

вила мирного проходу, несе відповідальність згідно із законодавством України.

Іноземні військові кораблі, а також підводні транспортні засоби здійснюють мирний прохід через територіальне море України в порядку, який встановлюється Кабінетом Міністрів України. При цьому підводні човни, інші підводні транспортні засоби повинні йти на поверхні і під своїм прапором. У разі недодержання законодавства України, що стосується проходу іноземного невійськового судна або військового корабля (підводного човна, іншого підводного транспортного засобу) через територіальне море України та нехтування звернутою до них вимогою про необхідність дотримання законодавства, компетентні органи України вправі зажадати від судна (корабля) негайно залишити територіальне море України.

Порядок заходження іноземних невійськових суден та військових кораблів у внутрішні води і порти України

Іноземні невійськові судна можуть заходити на рейди і в порти України, відкриті для заходження таких суден. Перелік відкритих для заходження іноземних невійськових суден рейдів і портів, порядок заходження і перебування в них, провадження вантажних і пасажирських операцій, сполучення суден з берегом, сходження на берег членів екіпажу судна, відвідання суден особами, які не є членами екіпажу судна, та інші правила, пов'язані із заходженням іноземних невійськових суден у внутрішні води і порти України, у частину вод прикордонних річок, озер та інших водойм, що належать Україні, і перебуванням у цих водах, встановлюються законодавством України і правилами, що публікуються у встановленому порядку. Іноземні підводні човни та інші підводні транспортні засоби в разі заходження у внутрішні води, на рейди і в порти України повинні переміщуватися на поверхні і під своїм прапором. Іноземні військові кораблі, якщо не передбачено іншого порядку, заходять у внутрішні води і порти України відповідно до правил їх відвідування, що публікуються у встановленому порядку.

Порядок утримання державного кордону України

Регламентується договорами України із суміжними державами. Договірні сторони зобов'язуються утримувати державний кордон у такому стані, щоб місцезнаходження, вигляд, форма, розміри і забарвлення прикордонних знаків, ширина і чистота просік відповідали вимогам, що випливають з документів щодо демаркації кордону.

У договорах України із суміжними державами про режим державного кордону встановлено типовий порядок догляду за прикордонними знаками: кожна сторона забезпечує догляд за прикордонними знаками на своїй території, прикордонні просіки повинні утримуватися в належному порядку та за необхідності очищуватися від чагарників та іншої рослинності. Очищення просіки здійснюється кожною стороною на своїй території; кожна сторона самостійно проводить огляд стану і місце знаходження прикордонних знаків і стану просік. Окрім цього, проводяться і спільні огляди, за результатами яких сторонами складається протокол.

Порядок здійснення господарської діяльності на державному кордоні України

Судноплавство, користування водними об'єктами для потреб лісосплаву та інші види водокористування, створення різних гідроспоруд, провадження інших робіт у внутрішніх водах України, користування землею, лісами, тваринним світом, ведення гірничої справи, геологічних розвідувань та інша господарська діяльність на державному кордоні України провадяться відповідно до законодавства України та міжнародних договорів України і здійснюються так, щоб забезпечувався належний порядок на державному кордоні України. Компетентними органами України за погодженням з органами Державної прикордонної служби України з урахуванням місцевих умов установлюється порядок здійснення всіх видів господарської діяльності на державному кордоні України.

2.2.2. Прикордонний режим

На відміну від режиму державного кордону, який встановлюється як національним законодавством, так і міждержавними договорами, прикордонний режим стосується, як правило, внутрішньої компетенції України і встановлюється в односторонньому порядку КМУ за поданням ДПСУ, узгодженим з МВС, Міністром, СБУ, ДМСУ. Він є одним з найбільш важливих у системі забезпечення національної безпеки у прикордонній сфері.

Для кожного історичного періоду типу були характерними певні особливості територіального розмежування держав, облаштування й охорони їх кордонів. Водночас, порівняно з поняттям “державний кордон”, категорія “прикордонний режим” є відносно новою.

Слід зауважити, що окремі режимні заходи на кордонах використовувалися ще з давніх часів. З розвитком суспільства і державності вздовж

кордону було започатковано виділення певної смуги місцевості, яка слугувала забезпеченню охорони кордону й виконанню прикордонною вартою своїх обов'язків. Залежно від конкретних історичних умов кількість, величина таких смуг, їх назва, види та сутність режимних заходів у них були різними.

У 1832 р., наприклад, така смуга вважалася “прикордонною межею” і охоплювала 5 верст від межі кордону до другої лінії розміщення прикордонної варті і 2 версти від цієї лінії всередину території імперії. Загалом приблизно 5,334 км. Така ширина смуг фактично збереглася до початку ХХ ст.

Відповідно до Положення про охорону державного кордону СРСР від 15 червня 1927 р. з метою охорони державного кордону СРСР на сухопутних ділянках кордону було встановлено чотири таких смуги: 4-метрова, 500-метрова, 7 1/2-кілометрова і 22-кілометрова.

Фактично з моменту запровадження вздовж державного кордону прикордонних смуг було визначено межі території використання режимних заходів в інтересах його охорони, основні з яких (щодо в'їзду осіб, їх перебування й пересування в прикордонній смузі) дотепер становлять зміст прикордонного режиму в його сучасному розумінні.

На законодавчому рівні поняття “прикордонний режим” уперше використано лише в Законі СРСР “Про державний кордон СРСР” 1982 р. Цим законом також уведено нове поняття “прикордонна зона”, що становило різновид прикордонної смуги більшої за площею. На окремих ділянках державного кордону межі прикордонної зони збігалися з територіальними межами прикордонних адміністративних районів СРСР. До ухвалення цього закону всі попередні правові акти СРСР регламентували переважно порядок охорони державного кордону.

З утворенням України як незалежної держави та визначенням її державних кордонів питання щодо встановлення й підтримання прикордонного режиму, а також притягнення осіб до відповідальності за його порушення не втратили своєї актуальності. В Україні, згідно з чинним законодавством, уздовж державного кордону пролягає дві прикордонні смуги: прикордонна смуга та контрольовані прикордонні райони.

Прикордонна смуга – це ділянка місцевості, яка встановлюється безпосередньо вздовж державного кордону на його сухопутних ділянках або вздовж берегів прикордонних річок, озер та інших водойм у межах територій селищних і сільських рад, прилеглих до державного кордону, але

не може бути меншою від ширини смуги місцевості, що розташована в межах від лінії державного кордону до лінії прикордонних інженерних споруд. До цієї смуги не включаються населені пункти й місця масового відпочинку населення.

Контрольовані прикордонні райони встановлюються зазвичай у межах території району й міста, прилеглої до державного кордону або до узбережжя моря, що охороняється ДПСУ, а також у межах територіального моря, внутрішніх вод, частини вод прикордонних річок, озер та інших водойм і розташованих у цих водах островів.

Причому в межах “прикордонної смуги” визначається ще декілька смуг місцевості. Одна з них розташована в межах від лінії державного кордону до лінії прикордонних інженерних споруд. Вона не може бути більшою від “прикордонної смуги”, у ній також заборонено полювання. Друга – “профілактична смуга”, у якій забороняється утримання і випасання худоби. Ширина цієї смуги, а також конкретні заходи щодо здійснення на її території контролю за санітарно-карантинним, ветеринарним, фітосанітарним та екологічним станом, згідно з Положенням про прикордонний режим, визначаються обласними державними адміністраціями разом з відповідними підрозділами.

Основними нормативно-правовими актами, які регулюють питання прикордонного режиму, є: Закон України “Про державний кордон України”, постанови Кабінету Міністрів України “Про прикордонний режим” від 27 липня 1998 р. № 1147 та “Про контрольовані прикордонні райони” від 3 серпня 1998 р. № 1199.

Правове регулювання прикордонного режиму охоплює весь спектр прав й обов’язків суб’єктів відносин і сутність відносин, які виникають між ними на території запровадження такого режиму. Його слід розглядати як **спеціальний адміністративно-правовий режим, який уведено в окремих місцевостях України** – прикордонних смугах, що прилягають до державного кордону. Прикордонний режим – режим прикордонної смуги (зокрема профілактичної смуги й смуги місцевості від лінії державного кордону до лінії прикордонних інженерних споруд), контрольованого прикордонного району, внутрішніх вод України. Він передбачає окремі обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, а також надання ДПС та іншим органам виконавчої влади України повноважень, необхідних для забезпечення його функціонування та здійснення контролю за його дотриманням.

Для прикордонного режиму характерні такі основні ознаки:

установлюється законодавством країни і забезпечується державою;
має за мету специфічним чином регламентувати зміст і галузь прикордонних відносин, виділяючи в часових і просторових межах ті чи інші суб'єкти й об'єкти права;

створює конкретний ступінь сприяння задоволенню інтересів суб'єктів права та їх об'єднань у прикордонній сфері.

У питанні нормативно-правового регулювання прикордонного режиму на визначеній території важливе значення мають три його складові:

система обов'язків і прав громадян України та інших осіб;

система обов'язків і прав ДПСУ та інших органів України;

відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією цими суб'єктами своїх обов'язків і прав.

Метою введення прикордонного режиму є створення умов для забезпечення саме правового порядку на державному кордоні й у прикордонні України, а також забезпечення інших пов'язаних з ним режимів, зокрема, режиму державного кордону.

Відповідно, ***прикордонний режим – це система віднесених до внутрішньої компетенції України режимних заходів, які встановлюються у межах визначеної законодавством території прикордонних смуг з метою забезпечення правового порядку на державному кордоні й у прикордонні України.***

Основними принципами встановлення прикордонного режиму є:

повага суверенітету й територіальної цілісності суміжних держав, не порушність державних кордонів, мирне вирішення прикордонних питань; дотримання законності, повага прав і свобод людини й громадянина; концентрація сил і засобів, інтелектуальних, матеріально-технічних і фінансових ресурсів щодо вирішення ключових завдань захисту й охорони державного кордону;

комплексний підхід до захисту й реалізації інтересів держави в прикордонній сфері;

урахування характеру й ступеня вияву загроз інтересам і безпеці держави у прикордонній сфері;

своєчасне виявлення, протидія й нейтралізація загроз інтересам і безпеці держави в прикордонній сфері;

комбінація гласних і негласних форм і методів прикордонної діяльності відповідно до законодавства держави.

Система режимних заходів містить:

правила в'їзду, тимчасового перебування, проживання, пересування громадян України та інших осіб;
провадження робіт;

обліку та тримання на пристанях, причалах і в пунктах базування маломірних суден, інших засобів, що не є суднами, але пристосовані для переміщення на них людей по воді.

Контроль за додержанням прикордонного режиму у прикордонній смузі та контрольованому прикордонному районі здійснює Державна прикордонна служба у взаємодії з органами внутрішніх справ.

Згідно з Положенням про прикордонний режим громадяни України в'їжджають у прикордонну смугу та контрольований прикордонний район, перебувають, проживають або пересуваються в їх межах на підставі документів, що посвідчують їх особу. Іноземці та особи без громадянства в'їжджають у прикордонну смугу та контрольований прикордонний район, перебувають та пересуваються в їх межах на підставі документів, що посвідчують особу та підтверджують законність перебування на території України.

В'їзд і перебування у місцевості, яка знаходиться між державним кордоном і лінією прикордонних інженерних споруджень, громадян України та інших осіб допускається як виняток лише за спеціальним дозволом відповідного підрозділу Державної прикордонної служби України.

З метою виявлення порушень законодавства з прикордонних питань, виконання завдань, пов'язаних з боротьбою з організованою злочинністю та незаконною міграцією у межах прикордонної смуги і контрольованого прикордонного району, уповноважені особи Державної прикордонної служби та органів внутрішніх справ, а також члени громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону мають право відповідно до законів України “Про Державну прикордонну службу України” та “Про дорожній рух” у разі потреби зупиняти та оглядати транспортні засоби.

Капітанам морських і річкових суден, власникам маломірних суден, командирам повітряних суден, начальникам поїздів і провідникам вагонів, водіям транспортних засобів забороняється підвозити у прикордонну смугу і вивозити з неї осіб, які не мають відповідних документів.

У межах прикордонної смуги з дотриманням вимог законодавства про дорожній рух устанолюється дорожній знак “Прикордонна смуга”,

а на дорогах, які безпосередньо простягаються до державного кордону (за винятком доріг до встановлених пунктів пропуску через державний кордон), встановлюється знак “В’їзд заборонено”.

Обладнання доріг і вулиць зазначеними дорожніми знаками та їх утримання провадиться власниками доріг і вулиць або уповноваженими ними органами у сфері дорожнього руху, а контроль за експлуатацією цих дорожніх знаків здійснюється підрозділами ДПСУ й органами внутрішніх справ.

Місцевими державними адміністраціями разом з відповідними підрозділами ДПСУ у межах прикордонної смуги та контрольованого прикордонного району визначаються місця масового відпочинку населення та місця для купання і рибальства, а також встановлюється порядок їх обладнання і використання.

Утримання і випасання худоби в межах прикордонної смуги можливе лише у місцях, визначених місцевими державними адміністраціями разом з відповідними підрозділами ДПСУ, за сприятливої епізоотичної ситуації на цій території та за умови належного загородження цих місць власниками худоби.

Будь-яке будівництво, вирубка лісу, полювання, водокористування у прикордонній смузі проводяться після узгодження з органами охорони державного кордону й інформування відповідних підрозділів Державної прикордонної служби України, у зоні відповідальності яких провадиться така діяльність, про початок і термін їх проведення. Порядок зазначеного узгодження й інформування встановлюється Адміністрацією Держприкордонслужби України.

Роботи, пов’язані з локалізацією та ліквідацією наслідків стихійного лиха, аварії або катастрофи, проведенням заходів для боротьби з особливо небезпечними інфекційними хворобами і порушеннями екології в межах прикордонної смуги та контрольованого прикордонного району, провадяться у порядку, встановленому законодавством.

У межах зони з особливим режимом використання повітряного простору України, крім її частини, що межує із забороненою зоною, польоти всіх типів повітряних куль і повітряних суден та інші види діяльності провадяться відповідно до Положення про використання повітряного простору України, затвердженого Кабінетом Міністрів України.

Геологічні, дорожні та інші дослідження в межах прикордонної смуги, а також гідротехнічні, землевпорядні, меліоративні та інші роботи,

пов'язані зі зміною водного режиму прикордонних річок, озер та інших водойм, відео-, кіно- та фотознімання місцевості, туристичні подорожі і стрибки з усіх видів парашутів проводяться з дозволу органу охорони державного кордону Державної прикордонної служби України, у зоні відповідальності якого провадиться така діяльність. Порядок надання дозволу встановлюється Адміністрацією Держприкордонслужби України.

Керівники підприємств, установ і організацій будь-якої форми власності зобов'язані забезпечити дотримання вимог цього Положення підлеглими їм працівниками, які виконують роботи у прикордонній смузі та контрольованому прикордонному районі, включаючи тих, що проводять у них роботи за договором, та інформування відповідних підрозділів Державної прикордонної служби України, у зоні відповідальності яких провадиться така діяльність, про їх проведення.

Полювання у смузі місцевості між лінією державного кордону та лінією прикордонних інженерних споруд забороняється.

У районах, прилеглих до узбережжя моря, що охороняється ДПСУ, у межах територіального моря і внутрішніх вод, де встановлено прикордонну смугу та контрольований прикордонний район, забороняється зберігання на пристанях, причалах і в пунктах базування, плавання та пересування маломірних суден, інших плавзасобів, не зареєстрованих у встановленому порядку в органах, які здійснюють нагляд за такими суднами і засобами.

Облік маломірних суден, інших плавзасобів у прикордонній смузі та контрольованому прикордонному районі ведеться адміністраціями пристаней, причалів і пунктів базування у порядку, установленому Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними та Севастопольською міською державними адміністраціями, про що у реєстраційних документах ставиться спеціальна позначка.

Списки торговельних і маломірних суден, інших плавзасобів подаються адміністраціями морських (річкових) портів, причалів, пристаней і пунктів базування на вимогу уповноважених осіб підрозділу органу охорони державного кордону, у зоні відповідальності якого визначено їх місце базування, до такого підрозділу.

Маломірні судна, інші плавзасоби після реєстрації в установленому порядку приписуються до пристаней, причалів і пунктів базування та забезпечуються постійними місцями для стоянки (зберігання).

Списання з балансу й утилізація, передача маломірних суден, інших плавзасобів проводиться з обов'язковим інформуванням про це відповідного підрозділу ДПСУ.

Маломірні судна, інші плавзасоби, повітряні судна, які здійснюють посадку на воду, протягом 24 годин з часу прибуття у прикордонну смугу або контрольований прикордонний район повинні бути поставлені на облік їх власниками в адміністрації найближчої пристані, причалу або пункту базування у порядку, встановленому Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними та Севастопольською міською державними адміністраціями.

Пристані, причали і пункти базування в межах прикордонної смуги або контрольованого прикордонного району облаштовуються в місцях, які визначаються рішеннями Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних та Севастопольської міської державних адміністрацій за погодженням з відповідними підрозділами ДПСУ. Номери причалам надаються Державною прикордонною службою України.

З метою своєчасного облаштування пристані, причали і пункти базування щороку до початку навігаційного сезону підлягають огляду спільною комісією, яка утворюється районними державними адміністраціями (які розробляють та затверджують акт огляду), до складу якої входять представники районних державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, інспектори державного органу, що здійснює нагляд за безпекою судноплавства та реєстрацією суден, представники Держкомрибгоспу (у разі потреби), МВС, МНС і Державної прикордонної служби України.

Пристані, причали і пункти базування, які після здійснення огляду не отримали відповідного дозволу, до експлуатації не допускаються.

Пристані, причали і пункти базування суден рибного господарства, за якими класифікаційне товариство не здійснює нагляд, оглядаються комісіями, призначеними центральним органом виконавчої влади у галузі рибного господарства, і допускаються до експлуатації за висновками таких комісій. Підприємства, установи й організації, до управління яких належать пристані, причали і пункти базування, впорядковують і обладнують їх в установленому порядку, забезпечуючи належну охорону та зв'язок з підрозділами ДПСУ.

Заходи щодо обліку та тримання маломірних суден, інших плавзасобів, повітряних суден, які здійснюють посадку на воду на пристанях,

причалах і в обладнаних пунктах базування, здійснюють адміністрації пристаней, причалів і пунктів базування, а також керівники підприємств, установ та організацій залежно від їх форми власності. Керівники підприємств, установ і організацій, яким належать пристані, причали і пункти базування, власники маломірних суден, інших плавзасобів, повітряних суден, що здійснюють посадку на воду, зобов'язані надати уповноваженим особам Державної прикордонної служби України безперешкодний доступ до місця їх тримання.

Власники зазначених суден, інших плавзасобів та посадові особи, які забезпечують їх зберігання, у разі зникнення, викрадення або втрати іншим шляхом цих суден і плавзасобів, а також шкіперського та рятувального майна зобов'язані негайно поінформувати про це підрозділи Державної прикордонної служби України та вжити заходів до їх розшуку.

Посадка і висадка пасажирів, завантаження і розвантаження торговельних та маломірних суден, інших плавзасобів поза пристанями, причалами і пунктами базування забороняється (за винятком випадків, пов'язаних зі стихійним лихом, аварією, катастрофою, або з дозволу підрозділу ДПСУ).

Випуск маломірних суден, інших плавзасобів у територіальне море, внутрішні води України на відстань до 2 морських миль від урізу води здійснюється адміністрацією пристані, причалу або пункту базування згідно з Інструкцією про порядок обліку та випуску маломірних суден, інших плавзасобів у територіальне море та внутрішні води України (далі – Інструкція), яка затверджується Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними та Севастопольською міською державними адміністраціями за погодженням з органами охорони державного кордону, у зоні відповідальності яких вони розташовані.

Випуск суден рибного господарства, що не підлягають нагляду класифікаційного товариства, здійснюється адміністрацією пристані, причалу або пункту базування за належністю відповідно до порядку, затвердженого центральним органом виконавчої влади у галузі рибного господарства за погодженням з Адміністрацією Держприкордонслужби України.

Маломірні судна, інші плавзасоби можуть виходити у межах водного простору на відстань до 2 морських миль відповідно до Інструкції без отримання дозволу та інформування відповідних підрозділів Державної прикордонної служби, у зоні відповідальності яких вони перебувають. Випуск маломірних суден, інших плавзасобів за межі 2 морських миль

здійснюється відповідно до Інструкції після належного оформлення їх адміністрацією причалу, пристані або пункту базування та завчасного, не пізніш як за одну годину, інформування відповідних підрозділів Державної прикордонної служби, у зоні відповідальності яких буде здійснено вихід за межі 2 морських миль. Вихід маломірних суден, інших плавзасобів за межі 2 морських миль, які не мають відповідних радіоелектронних засобів зв'язку та дозволу на їх користування, забороняється.

У разі порушення вимог щодо порядку зберігання, виходу в територіальне море та внутрішні води, завантаження і розвантаження торговельних та маломірних суден, інших плавзасобів, посадки і висадки пасажирів підрозділи Державної прикордонної служби України мають право тимчасово забороняти експлуатацію пристаней, причалів і пунктів базування або забороняти вихід у внутрішні води цих суден і плавзасобів. Про запровадження цієї санкції підрозділи ДПСУ інформують заінтересованих юридичних та фізичних осіб завчасно. Це обмеження діє до усунення виявлених порушень.

Судна внутрішнього плавання, що зареєстровані в установленому порядку в морських (річкових) торговельних і рибних портах України, оформляються для виходу в територіальне море та внутрішні води органом портового нагляду за наявності визначених законодавством суднових документів і документів, що посвідчують особу членів екіпажу і пасажирів.

Під час плавання і перебування торговельних та маломірних суден, інших плавзасобів у територіальному морі та внутрішніх водах забороняється їх підхід до іноземних та українських суден закордонного прямування, якщо це не санкціоновано відповідним підрозділом Державної прикордонної служби України.

Режимні обмеження щодо межі акваторій, часу та безпеки плавання і пересування маломірних суден у прикордонній смузі та контрольованому прикордонному районі визначаються Правилами користування маломірними суднами відповідно до законодавства.

Пляжі, місця масового відпочинку громадян на водах у межах прикордонної смуги та контрольованого прикордонного району облаштовуються необхідними засобами контролю з метою виключення можливості запливу відпочиваючих до лінії державного кордону або у бік іноземних та українських суден закордонного прямування. Дотримання цих вимог забезпечується адміністрацією пляжів і місць масового відпочинку.

ку. Місцеві державні адміністрації разом з відповідними підрозділами Державної прикордонної служби України визначають шляхи і стежки для пересування вздовж берега і льодом прикордонних річок, озер та інших водойм. Пересування поза встановленими для цього шляхами і стежками забороняється.

2.3. Міжнародно-правова регламентація встановлення державного кордону України

Ключові положення: *параметри державного кордону України; міжнародно-правові норми, якими закріплюються державні кордони; еволюція та сучасний стан договірно-правового оформлення державного кордону України.*

За протяжністю державного кордону Україна серед інших країн Європи посідає одне з перших місць: його загальна протяжність становить 6 992,982 км. Україна межує із 7 країнами: Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова, Росія і Білорусь.

Протяжність ділянки державного кордону із суміжними країнами складає:

1. *Республіка Польща – 542,39 км (у т. ч. річкова – 187,3 км).*
2. *Словацька Республіка – 97,852 км (у т. ч. річкова – 2,3 км).*
3. *Угорська Республіка – 136,7 км (у т. ч. річкова – 85,1 км).*
4. *Республіка Молдова – 1 222 км (у т. ч. річкова – 267 км, Придністров'я – 52 км).*
5. *Румунія – 613,8 км (у т. ч. річкова – 292,2 км, морська – 33 км).*
6. *Російська Федерація – 2 295,04 км (у т. ч. сухопутна – 1 974,04, морська – 321 км).*
7. *Республіка Білорусь – 1 084,2 км (у т. ч. річкова – 325,9 км).*

Морем Україна межує з Румунією і Росією. Українсько-румунський кордон на заході продовжується з лінії на суходолі в Чорне море на віддалі 33 км від берега, далі, доколи не поверне на північ, обгинаючи на півдні острів Зміїний, який є межею українських територіальних вод і румунської економічної зони. Повернувши на північ, наш морський кордон є межею між державною територією (доцільніше сказати акваторією) та винятковою економічною зоною України, він огинає контури українського узбережжя аж до Керченської протоки, дотримуючись від-

далі в 22 224 м від берега. У східній частині Чорного моря південніше Керченської протоки він зустрічається з межею російської економічної зони в Чорному морі. Українсько-російський кордон починається з точки, де зустрічаються економічні зони і територіальні води України і Росії, далі йде в напрямку на північ (до південних рубежів Керченської протоки), де є межею територіальних вод України і Росії (22,5 км). Далі продовжується в Керченській протоці (49 км) і Азовському морі (249,5 км). Він розмежовує внутрішні води обох держав до точки кордону на узбережжі. *Загальна довжина морського кордону України становить 1 355 км, з них по Чорному морю – 1 056,5 км, по Азовському морю – 249,5 км і по Керченській протоці – 49 км.*

Перед тим, як провести аналіз стану договірно-правового оформлення державного кордону України, необхідно наголосити, що питання правового оформлення державного кордону посідає важливе місце в житті кожної країни. Визнавши кордон сусіда, держави беруть на себе зобов'язання ніколи не висувати територіальних претензій, будувати свої відносини на основі взаємоповаги, розуміння й добросусідства. На увагу заслуговують положення міжнародних договорів, якими закріплюються державні кордони або ж механізми реалізації державної політики щодо територіальної організації держави, її регіонального розвитку.

Початок цього процесу було закладено положеннями Римських договорів (25.03.1957) та розвинуто у Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі (01.08.1975), Єдиному європейському акті (17.02.1986), Договорі про Європейський Союз (07.02.1992), Амстердамському договорі (02.10.1997), Ніццькому договорі (26.02.2001), Договорі про запровадження Конституції для Європи (проект) (18.07.2003), Лісабонському договорі (13.11.2007) та інших міжнародно-правових документах.

Слід пригадати, що формування сучасної Української Держави розпочалося з прийняття двох важливих політичних документів – Декларації про державний суверенітет (16.07.1990) та Акта проголошення незалежності України (24.08.1991). Відповідно до положень п'ятого розділу Декларації “Територіальне верховенство”, Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР у наявних кордонах є недоторканною і не може бути змінена та використана без її згоди. Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій республіки та порядок утворення національно-адміністратив-

них одиниць. В Акті проголошення незалежності України наголос було зроблено на те, що “територія України є неподільною і недоторканою”, а на її території “мають чинність виключно Конституція і закони України”. Наступним кроком на шляху правового врегулювання новосформованих суспільних відносин у галузі територіальної організації держави стало прийняття Закону України від 12.09.1991 № 1543-XII “Про правонаступництво України”. Цим Законом було визначено, що державний кордон СРСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Молдавською РСР є державним кордоном України (ст. 5). Згодом постановою Верховної Ради № 2608-XII від 17.09.1992 Україна приєдналася до Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р. Хоча цей крок і не передбачав конкретного механізму для реалізації основних положень вищезгаданого Закону, але Україна зробила рішучий і важливий крок у державотворенні – Україна стала правонаступницею Радянського Союзу на рівні з іншими новоутвореними незалежними державами колишнього СРСР. Питання подальшого правового регулювання відносин з приводу території набули чіткої двозначності. Відносно чітка визначеність пострадянських державних кордонів СРСР з Польщею, Угорщиною, Словаччиною, Румунією та невпорядкованість адміністративно-територіальних меж між колишніми радянськими республіками (Молдавією, Білорусією та Росією). Для Європейського співтовариства збереження лінії державного кордону колишнього СРСР з Польщею, Угорщиною, Румунією та Словаччиною мало особливе значення, оскільки він установлений ще задовго до розпаду СРСР. Відповідно до положень Заключного акта Наради з безпеки та співробітництва в Європі (01.08.1975) держави-учасниці підтвердили територіальну цілісність держав та непорушність державних кордонів усіх держав у Європі та зобов’язалися утримуватися від будь-яких посягань на ці кордони. Це, у свою чергу, призвело до впровадження положення про те, що кордони держав-учасниць наради можуть змінюватися лише відповідно до норм міжнародного права мирним шляхом та на підставі договорів.

На початку 90-х років XX ст. в Україні до цієї проблеми підходили з двох позицій. Перша – це підтвердження існуючих договорів із сусідніми державами Східної Європи (Польщею, Словаччиною, Румунією, Угорщиною). Друга – підписання угод щодо кордону з республіками колишнього СРСР (Російською Федерацією, Білорусією, Молдавією).

Ураховуючи це, Міністерством закордонних справ (МЗС) і Державною прикордонною службою України було розпочато переговорний процес з усіма його учасниками.

Найпершими країнами, з якими вдалося досягнути домовленості, були Польща, Словаччина й Угорщина. Багато в чому це можна пояснити історичними причинами – існування добре обладнаного кордону ще з часів Другої світової війни, прагнення цих держав до інтеграції в європейське суспільство, відсутність територіальних претензій. Як результат, у 1992 р. Україною та Республікою Польща було підписано угоду “Про добросусідство, дружні відносини та співробітництво”. Відповідно до статті 2 документа, сторони визнають непорушність існуючих та позначених на місцевості кордонів і підтверджують відсутність жодних територіальних претензій та їх можливу появу в майбутньому. Через рік, 12 січня 1993 р., у Києві укладається й сам договір “Про правовий режим українсько-польського державного кордону, співробітництво і взаємодопомогу з прикордонних питань”, а також низка домовленостей “Про пункти пропуску, передачу і прийом осіб через спільний державний кордон”, “Про спрощений порядок перетинання кордону громадянами, які проживають у прикордонних населених пунктах”. Після такого швидкого оформлення правової бази функціонування кордону розпочалася перевірка його проходження на місцевості, що тривала до 2002 р.

Аналогічно розвивалася ситуація і на українсько-словацькому кордоні. Спочатку сторони налагодили дипломатичні зв'язки. Потім заявили про відсутність будь-яких територіальних претензій та закріпили ці наміри у договорі “Про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між Україною і Словацькою Республікою” від 24 червня 1993 р. У другій статті угоди підкреслювалось, що держави визнають непорушність існуючих між ними кордонів. На основі цього було відразу сформовано спільну комісію, і за результатами її роботи 14 жовтня 1993 р. у Братиславі підписуються договори між Україною і Словацькою Республікою “Про спільний державний кордон” та “Про режим українсько-словацького державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань”. Після їх ратифікації 15 липня 1993 р. правова база функціонування українсько-словацького кордону доповнюється домовленістю “Про передачу та прийом осіб через спільний державний кордон”. Лише після цього розпочинається перевірка лінії його проходження.

Наступною державою, з якою Україна уклала договір, була Угорщина. Уже у 1992 р. між ними підписується угода “Про добросусідство, партнерство і співробітництво”, у якій підкреслювалась територіальна цілісність країн та непорушність кордонів. У травні 1992 р. її було доповнено домовленостями: “Про спрощений порядок перетинання державного кордону громадянами, що проживають у прикордонних областях”; “Про пункти пропуску через державний кордон”; “Про передачу і прийом осіб через спільний державний кордон”. Останню ж крапку в цьому питанні поставили 19 травня 1995 р. у м. Києві договором між Україною і Угорською республікою “Про режим українсько-угорського кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань”. Після відбулася перевірка проходження лінії кордону на місцевості, що завершилась у 2003 р.

Утім, не з усіма західними сусідами процес делімітації кордону проходив гладко. Зовсім інакше формувались відносини України з Румунією. Справа в тому, що після розпаду Радянського Союзу Румунія заявила про визнання недійсним договору “Про режим радянсько-румунського кордону” від 1961 р. та вимагала засудження Україною пакту Молотова – Ріббентропа. Оскільки виконання останньої вимоги могло призвести до появи територіальних претензій, Верховна Рада УРСР у відповідь надіслала заяву, у якій засудила звернення румунського парламенту. Відразу було розпочато пошуки важелів впливу на владні структури Румунії щодо започаткування правового оформлення українсько-румунського кордону. 5 серпня 1992 р. до Бухареста надсилається проект договору між Україною та Румунією “Про правовий режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань”. Проте відповіді на нього не було. Трохи пізніше урядам країн вдається розпочати обговорення деяких угод. Найголовнішими серед них були такі: “Про передачу і прийом осіб, які незаконно перетнули державний кордон”; “Про спрощений порядок перетину спільного державного кордону громадянами, що проживають у прикордонних районах і повітах”. Підписання цих документів відбулося 29 березня 1995 р. в Ізмаїлі прем’єр-міністрами України Є. Марчуком та Румунії Н. Векерою. Після чого 18–19 травня 1995 р. у Бухаресті відбулася зустріч експертів двох країн з обговорення основних принципів та положень договору щодо делімітації кордону. Перша звістка про швидке вирішення проблеми пролунала у квітні 1996 р. під час візиту секретаря МЗС Румунії М. Діну

до Києва. Він зазначив, що проект угоди готовий, однак каменем спотикання у ньому стала преамбула, у якій Румунія бажала засудження пакту Молотова – Ріббентропа. У свою чергу Україна відмовлялась приймати такий варіант документа. Головною ж причиною зволікання у підписанні договору став о. Зміїний. Він знаходиться на шельфі Чорного моря, що багатий на газ та нафту. Уже сьогодні там розвідано близько 30 перспективних родовищ. Тому стає зрозуміло, що дебати точаться не за території, а за спеціальні економічні зони. Переговорний процес навколо договору про режим українсько-румунського кордону і угоди про делімітацію континентального шельфу і спеціальних економічних зон України та Румунії в Чорному морі триває з 1997 р. У 1997 р. у Києві був парафований українсько-румунський політичний договір. За ним Україна обіцяла не розмішувати на острові озброєння. Проте економічні проблеми шельфу були винесені за рамки угоди. Така поступка була прагненням Румунії вступити до НАТО, що вимагало відсутності територіальних претензій із сусідніми країнами. Як результат, у 2003 р. Україна та Румунія підписують договір “Про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань”, який у квітні 2004 р. було ратифіковано Парламентом Румунії, а у травні 2004 р. – Верховною Радою України. Однак після вступу Румунії до НАТО питання розподілу спеціальних економічних зон у Чорному морі знову виходить на перший план. У 2004 р. Румунія подає до Міжнародного суду ООН в Гаазі заяву про делімітацію континентального шельфу і спеціальних економічних зон України і Румунії в Чорному морі. Бухарест наполягає на тому, що Зміїний є не островом, а скелею, а тому не може враховуватися при проведенні лінії делімітації. У свою чергу, відповідно до рішення Міжнародного суду ООН, 16 травня 2006 р. Україна представила свій контрмеморандум. Згідно зі встановленими процедурами, Румунія в грудні 2006 р. подала до суду репліку на контрмеморандум України, а Україна відповідно до контррепліки від 6 липня 2007 р. 19 вересня 2008 р. у Міжнародному суді ООН відбулися публічні слухання судової справи за участю представників служб з питань розмежування континентального шельфу та виключних (морських) економічних зон України і Румунії у Чорному морі. 3 лютого 2009 р. суд оприлюднив своє рішення. У постанові, що не підлягає апеляції і є остаточним рішенням, ідеться: починаючи з точки 1, як було погоджено сторонами в договорі про режим державного кордону від 2003 р., лінія єдиного морського

кордону, що розподіляє шельфи і виключні економічні зони двох держав, проходить по дузі в 12 морських милях від територіальних вод України навколо острова Зміїного до точки 2, де дуга перехрещується із рівно відступною лінією від територій України та Румунії. Потім лінія проходить через точки 3, 4, 5. Таким чином, суд поставив обидві країни фактично в статус-кво. Зміїний визнається у всіх документах островом, а не скелею, як цього вимагала Румунія. Проте збереження за Зміїним статусу острова не дає Україні права на збільшення виключної економічної зони в Чорному морі. Отже, державний кордон між Україною і Республікою Польща, Угорською Республікою, Словацькою Республікою та Румунією в договірно-правовому відношенні оформлено повністю.

Зовсім по-іншому відбувалась делімітація кордону з колишніми республіками СРСР. Розпочнемо з українсько-білоруської ділянки державного кордону.

Договір між Україною та Республікою Білорусь (далі – РБ) про державний кордон підписано 12.05.1997 та ратифіковано Верховною Радою України 18.07.1997. Палатою Представників Національних Зборів РБ (нижня палата парламенту) Договір ратифіковано 2 квітня 2010 року. Радою Республіки Національних Зборів РБ (верхня палата парламенту) Договір ратифіковано 26 квітня 2010 року. Президентом РБ О. Лукашенком підписано Закон РБ від 17.05.2010 № 130-З “Про ратифікацію Договору між Україною та Республікою Білорусь про державний кордон”. Однак Договір про державний кордон чинності не набув, оскільки не відбувся обмін ратифікаційними грамотами, що не дає змогу розпочати демаркацію українсько-білоруського кордону. Тому на сьогодні делімітація українсько-білоруської ділянки державного кордону не завершена.

Договір між Україною і Республікою Молдова про державний кордон підписано 18.08.1999 та ратифіковано Верховною Радою України та Парламентом Молдови.

Делімітацію державного кордону між Україною і Республікою Молдова завершено, підписано Договір між Україною і Республікою Молдова про державний кордон (Договір ратифіковано Законом від 06.04.2000 № 1633-III). 30 січня 2003 року відбулося урочисте відкриття першого прикордонного знака в районі міжнародного автомобільного пункту пропуску “Мамалига-Крива” та було підписано Положення про демаркацію державного кордону між Україною і Республікою Молдова. На сьогодні закінчено роботу на північній ділянці кордону. Українською

стороною встановлено 1 360 прикордонних знаків (із них у 2007 році – 412). Розпочато демаркацію центральної ділянки (придністровський сегмент – 452 км). 29 січня 2010 року за участю Глав зовнішньополітичних відомств України та Республіки Молдова офіційно урочисто встановлено перший проміжний прикордонний знак № 0204 на цій ділянці. За станом на 1 січня 2011 р. визначено 637 місць установлення проміжних прикордонних знаків на ділянці придністровського сегменту протяжністю близько 121 км. Тривають роботи на південній ділянці кордону, де не узгодженим залишається питання винесення лінії державного кордону на місцевість на 7 відрізках загальною протяжністю 6 км, а також позначення кордону в районі Джурджулешти. У цілому питання про українсько-молдавський кордон вирішене.

Делімітацію сухопутного державного кордону між Україною і Російською Федерацією завершено у 2003 році підписанням Договору між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон, який у квітні 2004 року ратифіковано Верховною Радою України та Державною Думою Російської Федерації. Відповідно до Указу Президента України від 6 грудня 2005 року українською стороною створено українську частину Спільної демаркаційної комісії. Російську частину демаркаційної комісії на сьогодні не створено, через що демаркацію кордону не розпочато. У грудні 2010 року відбулося перше засідання спільної українсько-російської демаркаційної комісії. Вона розпочала роботу на основі угоди про демаркацію кордону, прийнятої у травні 2010 року. Технічні роботи з демаркації українсько-російського кордону вже розпочалися. Місцем установлення першого прикордонного знака між Україною та Росією визначена територія Сінковської селищної ради Чернігівської області. Але, не дивлячись на зусилля обох сторін, робота з демаркації проводиться вкрай повільно. Це негативно позначається на законності функціонування кордону, пересуванні людей та товарів. Офіційні позиції Києва та Москви стосовно врегулювання правового статусу російсько-українського кордону базуються на принципово різних баченнях: якщо українська сторона є прибічником упорядкування кордону за існуючими в світі політико-правовими стандартами, то РФ намагається зберегти переважно сурогатні форми “домовленостей”, які віддзеркалюють неповноту процесу правового оформлення державного кордону України. Початкова позиція України, якої вона дотримується й нині, полягає в тому, що всі її кордони мають однаковий правовий статус.

Україна послідовно вимагає, щоб у текст остаточних домовленостей були внесені статті, які зобов'язували б сторони позначити кордон на місцевості і встановити його режим. Російське бачення проблеми врегулювання своїх кордонів після розпаду СРСР було дещо іншим. Російські кордони можна умовно виділити в 3 групи, щодо кожної з яких існують суттєві відмінності в правовому врегулюванні. По-перше, – це колишні кордони СРСР, по-друге, – кордон РФ з країнами, які не увійшли до СНД, і, по-третє, – кордони з країнами-членами СНД. Щодо останніх цілком достатнім з російської сторони вважається обмежитися делімітацією кордону.

Складнішими від сухопутної частини є делімітаційні та демаркаційні роботи в акваторії Азовського моря й Керченської протоки. Переговори щодо цих питань виявилися доволі складними. Проблема Керченської протоки стосується загального питання про територіальні води обох держав: найбільша ширина протоки – 15 км, а межа територіальних вод для кожної держави визначена в 12 морських миль (більше 19 км). Позиція української сторони полягає у тому, по-перше, щоб Азовське море отримало статус територіального моря і для Росії, і для України. По-друге, має відбутися його чітке розмежування і визначення виключних економічних зон. По-третє, статус Керченської протоки потребує окремого впорядкування. Росія наполягає, по-перше, на підтвердженні за акваторією Азовського моря та Керченської протоки статусу внутрішніх вод Росії та України без їхнього розмежування і встановлення спеціальних позначень кордону. По-друге, – на нерозривності правового режиму Азовського моря та Керченської протоки. І, по-третє, – на спільному користуванні мінеральними та біологічними ресурсами моря. Водночас російські дипломати висловлюють позицію в переговорах щодо Керченської протоки, за якою цю ділянку необхідно розглядати як історичні води, що перебувають у спільному використанні України та Російської Федерації.

Нинішня неврегульованість статусу Азова призводить фактично до безконтрольної господарської діяльності на ньому, у тому числі і бракон'єрами з третіх країн. У випадку, якщо буде збережено невизначений стан Азовського моря – Керченської протоки або Україна зреагує на російські пропозиції щодо так званого “спільного” використання та контролю у цьому регіоні, виникне прецедент, що суперечитиме дотеперішній українській позиції щодо однакового статусу кордонів на всіх його ділянках.

Отже, процес делімітації сучасного українського кордону виявився складним та довготривалим. Проте Україні вдалося підписати угоди про

режим функціонування спільної сухопутної ділянки кордону з усіма сусідами. Виняток становлять лише морські кордони.

Найпершими цю справу завершили Польща, Словаччина та Угорщина. Прагнучи вступити до Північноатлантичного альянсу, вони мали якнайшвидше вирішити усі територіальні питання. І, як результат, до 1995 р. усі документи було узгоджено та підписано. Серед республік колишнього СРСР таким лідером стала Республіка Білорусь. Однак, обмін ратифікаційними грамотами не відбувається через наявність заборгованості України. Тому, відтягуючи ратифікацію, Білорусь намагається натиснути на Україну і добитися повернення боргу. З іншими державами переговорний процес розтягнувся через певні територіальні спори. При цьому, якщо із Молдовою вдалося домовитися про обмін територіями, а з Російською Федерацією про спільне тимчасове використання Азовського моря і Керченської протоки, то з Румунією справа дійшла до Міжнародного суду ООН. Така боротьба пов'язується з економічною зацікавленістю, оскільки море сьогодні є не лише великою транспортною артерією, але й джерелом різноманітних корисних копалин. Ураховуючи це, першочерговим завданням для України має стати остаточне розмежування морських кордонів та забезпечення їх охорони. Установлення кордону усуне не лише територіальні претензії та можливі конфлікти, але й допоможе утвердженню України на міжнародній арені як надійного партнера.

2.4. Міжнародно-правове регулювання державних кордонів

Ключові положення: *основні принципи у сфері регулювання державних кордонів; історія становлення і кодифікація принципу непорушності і недоторканності державних кордонів у міжнародному праві; юридичний зміст принципу непорушності та недоторканності кордонів.*

Взаємоповага кордонів – необхідна умова миру. Міжнародне право зобов'язує втримуватися від будь-яких зазіхань на кордони інших держав, від будь-яких вимог або дій, спрямованих на захоплення частини чи всієї території будь-якої держави. Кордони можуть змінюватися відповідно до міжнародного права, мирним шляхом і за згодою. У сфері регулювання державних кордонів застосовуються такі принципи міжнародного права:

*територіальної цілісності держав;
непорушності і недоторканності державних кордонів;
добросовісного виконання міжнародних зобов'язань.*

Важливу частину нормативної системи міжнародного права становить принцип **непорушності і недоторканності державних кордонів**, який виступає основою їх міжнародно-правового регулювання.

2.4.1. Історія становлення і кодифікація принципу непорушності і недоторканності державних кордонів у міжнародному праві

Історія становлення принципу непорушності кордонів, за аналогією із принципом територіальної цілісності, нероздільно пов'язана з особливостями розвитку міжнародного права. Утім доктринальні дослідження, присвячені інституціалізації принципу непорушності кордонів, відзначаються непослідовним викладом зазначеного питання, а також відсутністю консенсусу в його трактуванні. З одного боку, основна група представників російської школи міжнародного права підкреслює виняткову роль держав-учасниць Варшавського договору в появі непорушності кордонів як принципу міждержавних відносин. З іншого боку, окремі дослідники пов'язують формування принципу непорушності кордонів із появою суверенних держав у період дезінтеграції феодальної системи міжнародних відносин або підписанням Вестфальського миру 1648 р. Відповідно в умовах неспіврозмірних часових рамок зародження принципу непорушності кордонів значно ускладнюється пошук цілісної та структурованої моделі історичного розвитку принципу. З метою систематизації аналізу інституціалізації принципу непорушності кордонів доцільно використати підхід, суть якого полягає в тому, що формування окремих юридичних приписів нормативного змісту принципу передувало його появі як структурно довершеного принципу міжнародного права.

З огляду на запропонований підхід щодо дослідження принципу непорушності кордонів особливий інтерес складає період стародавнього міжнародного права. Аналіз зазначеного періоду на предмет виявлення передумов появи принципу непорушності кордонів указує на те, що концепція непорушності кордонів зароджується у формі договірної визначення кордонів. Так, О. Буткевич вважає, що визначення лінії кордонів у договірній практиці стародавнього міжнародного права, зокрема, угода царя Суппілуліуми I та правителя Митанні Шаттівази 1350 р. до н. е.,

сприяє утвердженню принципу непорушності цих кордонів. Крім цього формулювання у подібний спосіб принципу непорушності кордонів, на думку дослідниці, передбачало заборону спроб зміни існуючих кордонів. Такого роду розуміння принципу непорушності кордонів концептуально відображає один з юридичних приписів нормативного змісту принципу в його сучасній інтерпретації, а саме – заборону будь-яких посягань на кордони, у редакції Заключного акта НБСЄ 1975 р.

Важлива роль у формуванні принципу непорушності кордонів у період стародавнього міжнародного права належить нормативно-правовій регламентації питання недоторканності державних кордонів. Підвищений інтерес до аспекту недоторканності державних кордонів передусім зумовлений його спорідненим характером із принципом непорушності кордонів, що існує сьогодні. Сучасні доктринальні вчення виразно свідчать на користь подібного твердження. Приміром, згідно з теорією міжнародного права, недоторканність кордонів складає юридичний припис принципу непорушності кордонів, що визначається як модифікована форма принципу недоторканності кордонів, або елементи недоторканності і непорушності присутні у назві “принцип недоторканності та непорушності державних кордонів”. У зв’язку із цим слід зауважити, що практичне значення укладення угод щодо визначення кордону полягало не лише у закріпленні основних засад принципу непорушності кордонів, але й охоплювало аспект недоторканності цих кордонів. Наприклад, договір між правителями міст Месопотамії 3100 р. до н. е. підтверджує існуючу лінію кордону, а також її недоторканність. Аналогічні положення містить угода між Рамзесом II і Хаттусилем 1300 р. до н. е.

Таким чином, витоки принципу непорушності кордонів беруть початок у практиці закріплення державних кордонів за допомогою міжнародних договорів у період стародавнього міжнародного права. Недоторканність кордонів – вагома складова у процесі забезпечення укріплення принципу непорушності кордонів у міжнародних відносинах.

Період розвитку міжнародного права від падіння Римської імперії до Вестфальського миру по суті відтворює особливості становлення принципу непорушності кордонів у попередньому періоді міжнародного права. Продовження розвитку принципу непорушності кордонів відбувається за активної участі Київської Русі. Так, український юрист-міжнародник О. Мережко припускає, що зміст міжкнязівських договорів Київської Русі передую сучасним принципам міжнародного права, з-поміж яких учений

виокремлює принцип непорушності кордонів. Водночас договірне визначення лінії кордону залишається одним із характерних способів інституціалізації принципу непорушності кордонів. Наприклад, папська булла “*Inter Cetera* № 2” 1493 р. містить положення, що стосується визначення кордонів кастильських володінь, а Тордесільяський договір 1494 р. устанавлює лінію проходження кордону між португальськими та кастильськими володіннями.

Подальший етап інституціалізації принципу непорушності кордонів складає період міжнародного права від Вестфальського миру до Гаазьких мирних конференцій. У контексті дослідження становлення принципу непорушності кордонів Вестфальський мир 1648 р. використовується, як правило, як об’єкт підвищеної уваги. Група вчених (Ю. Ільїн, М. Буроменський, Г. Анцелевич і О. Покрещук) виступають ідеологами теорії, що розглядає Вестфальський мир як джерело принципу непорушності кордонів. Категорично із цього приводу висловлюється Ю. Ільїн, котрий переконаний, що у Вестфальський мир було закріплено принцип непорушності кордонів. Обережнішу позицію займає юрист-міжнародник М. Буроменський, який стверджує, що джерела принципу непорушності кордонів сягають Вестфальського миру 1648 р. Натомість дослідники Г. Анцелевич і О. Покрещук звертають увагу на аспект непорушності кордонів, визначених Вестфальським миром. У даному випадку ідейна основа подібної теорії не підкріплена належною аргументацією. Ураховуючи факт зародження принципу непорушності кордонів у договірній практиці періоду стародавнього міжнародного права та продовження цього процесу в подальших етапах розвитку міжнародного права, Вестфальський мир доцільно розглядати як одне із джерел принципу непорушності кордонів. У зв’язку із цим слід зауважити, що зазначений міжнародно-правовий акт лише презюмує принцип непорушності кордонів, оскільки він присвячений, головним чином, питанню визначення державних кордонів. Утім, навіть за подібних умов, на практиці Вестфальський мир 1648 р. підтвердив своє фундаментальне значення для укріплення принципу непорушності кордонів у системі міжнародного права. Нормативно-правовий спосіб закріплення державних кордонів Вестфальським миром 1648 р. забезпечив їх функціонування у незмінному вигляді впритул до 1806 р. Більше того, окремі положення Вестфальського миру згодом було використано під час редакції відповідних статей Статуту Ліги Націй.

Наступний етап розвитку принципу непорушності кордонів пов'язаний із Віденським конгресом 1815 р. У даному контексті особливої уваги заслуговує визначення територіальних меж Франції зразка 1791 р., що стало одним із підсумків діяльності Віденського конгресу. Міжнародне співтовариство в подібний спосіб засудило політику Франції, що виявлялась у розширенні територіальних володінь та відповідно зміні державних кордонів за допомогою застосування сили. У зв'язку із цим заборона застосування сили або погроза нею з метою зміни державних кордонів складає один з юридичних приписів принципу непорушності кордонів. Підтвердження зазначеного аспекту принципу непорушності кордонів державами-учасниками Віденського конгресу 1815 р. позитивно позначилось на подальшій інституціалізації принципу.

Таким чином, у період міжнародного права від Вестфальського миру до Гаазьких мирних конференцій принцип непорушності кордонів поступово перетворюється у невід'ємний елемент механізму міжнародно-правового регулювання. При цьому паралельно відбувається помітне зростання міжнародної правосвідомості суб'єктів міжнародного права щодо надання принципу непорушності кордонів важливого значення у міждержавних відносинах.

У період міжнародного права від Гаазьких мирних конференцій до створення ООН та формування сучасного міжнародного права відбувається планомірний перехід розвитку принципу непорушності кордонів на якісно новий рівень. У результаті правотворчої діяльності держав зазначений принцип наповнюється конкретним правовим змістом, що концептуально відповідає його нормативно-правовому визначенню на сучасному етапі розвитку міжнародних відносин.

Одне з перших джерел принципу непорушності кордонів у зазначений період міжнародного права складає міжнародна угода між колишнім Радянським Союзом та Персією 1921 р. Так, у ст. 3 договірні сторони підтверджують обов'язок сторін поважати кордон, визначений ними в попередній угоді. Згодом норму непорушності кордонів було закріплено у міжнародному договорі між Німеччиною, Бельгією, Францією, Великобританією та Італією 1925 р. Відповідно до змісту цього договору встановлено юридичні гарантії непорушності кордонів: з одного боку між Німеччиною і Бельгією, а з іншого – між Німеччиною та Францією.

Розглянуті приклади кодифікації принципу непорушності кордонів переконливо свідчать на користь поетапної та цілеспрямованої кодифі-

кації принципу. Крім цього, з огляду на те, що становлення принципу непорушності кордонів було започатковано ще у стародавній період міжнародного права, визрівають передумови об'єктивного характеру щодо трансформації непорушності кордонів у засадничу норму міжнародних відносин.

Подальша інституціоналізація принципу непорушності кордонів детермінується його динамічною кодифікацією на рівні двостороннього співробітництва держав. Серед типових прикладів міжнародних договорів, що інкорпоровали норму непорушності кордонів, насамперед необхідно звернути увагу на двосторонні угоди за участю колишнього Радянського Союзу.

Положення ст. 1 Міжнародного договору між СРСР та Естонією щодо ненападу та мирного вирішення суперечок 1932 р. визначають зобов'язання сторін щодо непорушності кордонів. Більше того, договірні сторони гарантують непорушність кордонів одна одній відповідно до лінії проходження державного кордону, визначеної попереднім договором 1920 р., укладеним між ними.

Міжнародний договір між СРСР та Фінляндією про ненапад та мирне вирішення суперечок 1932 р. підтверджує непорушність кордонів договірних сторін. В основу такого роду зобов'язання покладено відповідні положення договору між СРСР та Фінляндією 1922 р. Аналогічні за змістом положення присутні у міжнародному договорі між СРСР та Литвою про ненапад 1927 р.

Отже, норма непорушності кордонів інтегрується у договірну практику держав в основному за допомогою двосторонніх угод. На даному етапі розвитку функціональне призначення принципу непорушності кордонів покликане забезпечити, головним чином, стабільність державних кордонів та засіб протидії їх зміни шляхом застосування сили чи погрози нею.

У другій половині XX ст. відбувається динамічний розвиток принципу непорушності кордонів. Одним із перших проявів принципу непорушності кордонів у зазначений період складає декларація про визволену Європу 1945 р., що заперечила легітимність усіх територій, здобутих унаслідок застосування сили. У результаті імплементації декларації було відновлено незалежність Австрії, Польщі та колишньої Чехословаччини. Згодом відповідно до мирних договорів союзницьких сил із Болгарією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією та Італією 1947 р. лінію кордонів зазначених держав було визначено на зразок її договірного оформлення,

що існувало станом на 1938 р. Таким чином, аналогічно як у випадку з Францією під час Віденського конгресу 1815 р., міжнародне співтовариство у рішучій формі засудило спробу зміни державних кордонів за допомогою сили.

Наступний важливий етап у становленні принципу непорушності кордонів складає підписання міжнародної угоди про партнерство, співпрацю та взаємну допомогу 1955 р (договір про заснування Організації Варшавського договору (ОВД)). Так, відповідно до змісту ст. 5 договірні сторони зобов'язались забезпечити непорушність кордонів одна одної. Імплементація положень зазначеної статті відбувається у подальшій договірній практиці держав-учасниць цього договору, яка значно активізувала процес кодифікації принципу непорушності кордонів.

Починаючи з 70-х років XX ст. простежується структуризація основних юридичних приписів нормативного змісту принципу непорушності кордонів. Розгорнуте тлумачення принципу непорушності кордонів присутнє у низці міжнародних договорів за участю держав-учасниць ОВД. Так, згідно з положеннями міжнародної угоди між СРСР і Федеративною Республікою Німеччина (ФРН) 1970 р. договірні сторони підтвердили непорушність кордонів одна одної, а також зобов'язались утримуватись від територіальних претензій у майбутньому. Формулювання принципу непорушності кордонів у подібній редакції містяться у договорі між Польщею та ФРН 1970 р., договорі між Німецькою Демократичною Республікою (НДР) і ФРН 1972 р. Особливість розглянутих міжнародних договорів полягає не лише у нормативно-правовому закріпленні принципу непорушності кордонів, але й також – у тому, що останні повністю узгоджувались із результатами Ялтинської та Потсдамської конференцій щодо територіальних питань.

Таким чином, у межах нормативного змісту принципу непорушності кордонів протягом 70-х рр. XX ст. сформувалося два основних юридичних приписи: по-перше, обов'язок визнання існуючих кордонів; по-друге, обов'язок утримуватись від територіальних претензій. Наповнення норми непорушності кордонів конкретним правовим змістом створює об'єктивні передумови для її визнання як самостійного принципу міжнародного права.

У результаті поетапної кодифікації норма непорушності кордонів, незважаючи на перешкоди з боку окремих держав, закономірно отримала статус самостійного принципу у Заключному акті НБСЄ 1975 р. Утім,

як справедливо зазначають дослідники міжнародного права, принцип непорушності кордонів не слід розглядати як нову норму, що з'явилась завдяки підписанню Заключного акта. Особливість якого в контексті історії становлення принципу непорушності кордонів виявляється, головним чином, у двох аспектах. З одного боку, регіональний за сферою дії (у розумінні Заключного акта) принцип непорушності кордонів включено *de facto* в систему основних принципів міжнародного права, а з іншого боку, забезпечено розгорнуте нормативно-правове визначення його юридичного змісту. Водночас, *de jure* міжнародно-правове оформлення принципу непорушності кордонів, зокрема, у частині його універсалізації як основного принципу міжнародного права відбувається у подальшому етапі розвитку принципу.

Процес подальшої інституціалізації принципу непорушності кордонів в основному пов'язаний із розширенням територіальної сфери його дії, що виходить за рамки держав-учасниць Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Відтак домінантний напрям розвитку принципу непорушності кордонів складає посилення його позицій у міжнародно-правовому регулюванні за активної участі міжнародних організацій універсального та регіонального характеру.

Важливу роль у кодифікації принципу непорушності кордонів відіграє діяльність ООН – міжнародної організації загальної компетенції. У зв'язку із цим уваги заслуговують окремі резолюції Ради Безпеки (РБ ООН), ГА ООН, доповіді, заяви та виступи представників держав в органах ООН.

Принцип непорушності кордонів широко використовується у практиці РБ ООН. Так, відповідно до резолюції № 687 (1991), РБ ООН наполягає на дотриманні непорушності міжнародно визнаних кордонів з боку Іраку та Кувейту. В інших випадках, зокрема у резолюції РБ ООН № 874 (1993) щодо Нагірного Карабаху та резолюції № 880 щодо ситуації у Камбоджі, Рада Безпеки пропонує сторонам конфлікту вирішити спір на основі принципу непорушності кордонів. Серед інших прикладів кодифікації принципу непорушності кордонів слід виокремити діяльність ГА ООН. Приміром, текст резолюції № 34/100 містить заклик до міжнародного співтовариства дотримуватись принципу непорушності кордонів.

Особливий об'єкт дослідження в даному контексті складають доповіді, заяви і виступи представників держав в органах ООН. Останні рельєфно відображають міжнародно-правові позиції держав щодо принципу не-

порушності кордонів. Наприклад, згідно зі спільною заявою президентів Грузії та Азербайджану до Генерального секретаря ООН, принцип непорушності кордонів розглядається як засіб розв'язання конфліктів в Абхазії та Нагірному Карабасі. Крім цього, принцип непорушності кордонів присутній у доповіді представника України А. Зленка. Так, у своєму виступі під час засідання РБ ООН він відзначив універсальне визнання міжнародним співтовариством принципу непорушності кордонів. Значний інтерес складають виступ представника Ліберії у ГА ООН, а також звіт Естонії у комітеті ООН з прав людини, у якому остання підтвердила зобов'язання щодо дотримання принципу непорушності кордонів. Широка дискусія з приводу принципу непорушності кордонів відбулась у рамках Комісії міжнародного права (КМП) під час обговорення проекту конвенції про правонаступництво держав щодо міжнародних договорів. Так, представник Сомалі наголосив, що принцип непорушності кордонів застосовується виключно у випадках, які стосуються демаркованих кордонів відповідно до міжнародного договору, укладеного з цього приводу.

Таким чином, на тлі розглянутих прикладів правотворчості ООН та окремих міжнародно-правових позицій держав виразно простежується тенденція планомірної трансформації принципу непорушності кордонів в універсальний принцип міжнародного права. Відповідно, у таких умовах концепції на зразок винятково регіональної сфери дії принципу непорушності кордонів втрачають актуальність. Особливо показовим у даному контексті виглядає декларація добросусідських відносин, стабільності, безпеки та співробітництва, прийнята на зустрічі міністрів закордонних справ держав південно-східної Європи у Греції 9–10 червня 1997 р., яка проголошує принцип непорушності кордонів однією з основних засад взаємовідносин між державами.

Кодифікацію принципу непорушності кордонів на універсальному рівні за участю ООН доповнює практика міжнародних регіональних організацій. Даний етап дослідження охоплює огляд діяльності таких міжнародних регіональних організацій: РЄ (Рада Європи), ОБСЄ, ОІК, АС.

Одним з активних учасників процесу кодифікації принципу непорушності кордонів є РЄ. Аналізуючи особливості кодифікації принципу непорушності кордонів у практиці РЄ, слід зауважити, що зазначений принцип, як правило, використовується як нормативна основа для ухвалення відповідних резолюцій. Наприклад, рекомендація Парламентської Асамблеї РЄ стосовно забезпечення державами-членами гарантій непо-

рушності кордонів Палестинської Автономії складає невід'ємну частину резолюції № 728 (1980). Принцип непорушності кордонів підтверджує текст резолюції № 872 (1987) щодо ситуації у Прибалтійських державах. Разом з тим у зазначеній резолюції зроблено застереження з приводу правомірності зміни існуючих кордонів за допомогою мирних засобів відповідно до міжнародного права. З-поміж інших прикладів визнання принципу непорушності кордонів на увагу заслуговують доповіді Парламентської Асамблеї РЄ. Приміром, у доповіді щодо набуття членства Хорватією у РЄ принцип непорушності кордонів зустрічається в контексті зобов'язання Хорватії дотримуватись зазначеного принципу. Інша доповідь, зокрема, доповідь, присвячена конфліктам у Нагірному Карабасі та Абхазії, містить пропозицію використання принципу непорушності кордонів з метою врегулювання цих конфліктів.

Високий рівень кодифікації принципу непорушності кордонів забезпечує практика Організації з безпеки і співробітництва в Європі. Серед типових прикладів діяльності ОБСЄ, пов'язаної з кодифікацією принципу непорушності кордонів, слід виокремити: Оттавську декларацію 1995 р., Копенгагенську декларацію 1998 р., що наголошує на необхідності дотримання принципу непорушності кордонів щодо Союзнаї Республіки Югославії. Крім цього, використання принципу непорушності кордонів простежується у доповіді місії ОБСЄ у Молдові, виступі верховного комісара ОБСЄ з прав національних меншин, виступі голови ОБСЄ С. Пассі на дванадцятому засіданні Ради Міністрів ОБСЄ 2004 р., у якому, у зв'язку з політичною ситуацією в Україні, він підтвердив принцип непорушності кордонів останньої.

Іншою міжнародною регіональною організацією, що істотно впливає на кодифікацію принципу непорушності кордонів, виступає ОІК – форма міжнародно-правового співробітництва мусульманських держав. Наприклад, у резолюції № 25/16-р (1986) держави-члени ОІК відзначають обов'язкову юридичну силу принципу непорушності кордонів, а також закликають міжнародне співтовариство дотримуватись зазначеного принципу щодо Іраку. Схожий підхід стосовно нормативно-правового визначення принципу непорушності кордонів використано у Дакарській декларації 1991 р., яка підтверджує зобов'язання держав-учасниць ОІК розглядати усі міжнародно визнані кордони як непорушні. Натомість резолюція № 21/28-р (2001 р.) підкреслює основоположне значення принципу непорушності кордонів у конфлікті між Вірменією та Азербайджаном.

Кодифікація принципу непорушності кордонів у діяльності АС помітно вирізняється на тлі міжнародних регіональних організацій, розглянутих вище. Одну з перших резолюцій АС, присвячених принципу непорушності кордонів, складає резолюція АНГ/Res.16 (I) (1964). Особливість принципу непорушності кордонів, у розумінні зазначеної резолюції, полягає в обов'язку держав-членів АС поважати кордони один одного у тому вигляді, як вони існували на момент здобуття ними незалежності. Відповідно, у даному випадку резолюція АС розглядає принцип непорушності кордонів у тісному взаємозв'язку з принципом *uti possidetis*. Останній, зокрема, становить недоговірний спосіб визначення проходження лінії державного кордону, а також за загальним правилом виступає засобом вирішення територіальних спорів або стосується питань правонаступництва держав.

З огляду на зазначене необхідно звернути увагу на те, що, на відміну від АС, специфіка кодифікації принципу непорушності кордонів, розглянута на прикладі інших міжнародних регіональних організацій, визначається у такий спосіб. Принцип непорушності кордонів забезпечує правовий механізм охорони державного кордону, визначеного у договірному порядку, а також визнаного з боку міжнародного співтовариства. Натомість, відповідно до особливостей кодифікації принципу непорушності кордонів у діяльності АС, основу для запровадження правових гарантій захисту державного кордону складає незалежність держав як юридичний факт. Послідовність подібної позиції висвітлена в інших резолюціях АС, зокрема, резолюції АНГ/Res. 90 (XV) (1978), яка пропонує термін “суверенність існуючих кордонів”, що загалом необхідно трактувати як непорушність кордонів, а також – Алжирській декларації 1999 р., у якій принцип непорушності кордонів проголошується фундаментальною нормою вирішення територіальних суперечок.

Масштаби кодифікації принципу непорушності кордонів не вичерпуються розглянутими прикладами діяльності міжнародних регіональних організацій у цьому напрямку. Серед додаткових чинників, що сприяють всебічній кодифікації принципу непорушності кордонів, необхідно виокремити рівень двостороннього співробітництва держав. Так, принцип непорушності кордонів складає невід'ємну частину угоди про співробітництво і партнерство між Іспанією та Польщею 1992 р., угоди про партнерство і співробітництво між Іспанією та Угорщиною 1992 р., угоди про партнерство і співробітництво між Іспанією та Румунією 1992 р., які містять норму принципу непорушності кордонів тощо. Крім цього, роз-

виток принципу непорушності кордонів відбувається поза рамками міжнародного права, зокрема, на рівні внутрішнього правопорядку держав. Принцип непорушності кордонів поступово закріплюється у національному законодавстві держав, зокрема, у конституціях. Так, у ст. 18 конституції Республіки Білорусь 1996 р. принцип непорушності кордонів визнається однією із засад зовнішньої політики держави. В інших випадках принцип непорушності кордонів підтверджується у конституціях держав у непрямий спосіб. Наприклад, відповідно до ст. 10 конституції Італії 1947 р. правопорядок Італії узгоджується із загальновизнаними принципами міжнародного права. Схожий підхід використаний у конституції Російської Федерації 1993 р. Згідно зі ст. 15 конституції загальновизнані принципи та норми міжнародного права становлять складову правової системи Російської Федерації.

Таким чином, підсумовуючи дослідження кодифікації принципу непорушності кордонів, слід зазначити таке. У цілому кодифікація принципу непорушності кордонів – це багатогранний процес, що переживає динамічний розвиток. Ураховуючи кодифікацію принципу непорушності кордонів за участю міжнародної організації універсального характеру (ООН та низки міжнародних регіональних організацій (РЄ, ОБСЄ, ОІК, АС) можна констатувати, що зазначений принцип складає універсальну норму міжнародного права. Більше того, дослідження особливостей кодифікації принципу непорушності кордонів відображає практику міжнародних організацій, що представляють основні правові системи світу. З іншого боку, необхідно зауважити, що як обґрунтування універсальної сфери дії принципу непорушності кордонів здебільшого використано резолюції міжнародних організацій. Незважаючи на те, що резолюції міжнародних організацій, як правило, носять рекомендаційний характер, МС ООН неодноразово підтверджував юридичну силу окремих положень резолюцій та інших подібних актів *soft law* (м'якого права), які, на думку Суду, виступають свідченням *opinio juris* (правовий принцип).

2.4.2. Юридичний зміст принципу непорушності та недоторканності кордонів

Дослідження принципу непорушності та недоторканності кордонів (далі непорушності) передбачає встановлення його *загальних* та *спеціальних ознак*.

Сукупність основних загальних ознак принципу непорушності кордонів складають **універсальний, загальновизнаний та імперативний характер принципу**. Наявність подібних ознак повною мірою відображає динаміку кодифікації принципу непорушності кордонів на сучасному етапі його розвитку.

Суть загальних ознак принципу непорушності кордонів розкривають його спеціальні ознаки.

Однією зі спеціальних ознак принципу непорушності кордонів виступає **функція забезпечення міжнародного миру та безпеки**. Суть подібної функції полягає у тому, що принцип непорушності кордонів складає важливий засіб дотримання суверенітету держав як основних суб'єктів міжнародного права. Правові гарантії реалізації суверенної влади держави в межах її міжнародно-визнаних кордонів забезпечують юридичні приписи принципу непорушності кордонів.

Серед інших спеціальних ознак зазначеного принципу є **функція забезпечення стабільності кордонів**. Правовою основою такого роду функції принципу непорушності кордонів служать положення *Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р.*, а також *Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р.*

Конкретні ознаки виокремлення принципу непорушності кордонів у самостійний принцип міжнародного права містить Декларація 1970 р. у контексті принципу заборони застосування сили. Принцип отримав статус основного принципу міжнародного права з підписанням Заключного акта 1975 р. Згідно з редакцією Заключного акта зазначений принцип сформульовано так: *“Держави-учасниці розглядають непорушними усі кордони, як і кордони усіх держав у Європі, та будуть утримуватись тепер і в майбутньому від будь-яких посягань на ці кордони. Відповідно вони будуть також утримуватись від будь-яких домагань або дій, спрямованих на захоплення й узурпацію частини чи всієї території будь-якої держави-учасниці”*.

У структурованому вигляді модель юридичного змісту принципу непорушності кордонів можна визначити так. Суть внутрішньої структури принципу непорушності кордонів розкривають головним чином норми **забороняючого** (заборона застосування сили чи погрози нею з метою зміни державних кордонів – узурпація або анексія державної території) та **зобов'язуючого характеру** (зобов'язок визнання в універсальному масштабі існуючих кордонів як юридично встановлених – з огляду на універ-

сальну сферу дії принципу; обов'язок взаємної відмови від територіальних претензій).

Суб'єкти принципу непорушності кордонів детермінуються характером норм його нормативного змісту. Відповідно, суб'єктами забороняючих та зобов'язуючих норм принципу виступають усі без винятку загальновизнані суб'єкти міжнародного права – держави, державоподібні утворення, міжнародні міжурядові організації та нації (народи), котрі борються за своє самовизначення.

Загальним об'єктом принципу непорушності кордонів виступає державна територія, політична незалежність, єдність держави та її кордони. Особливий об'єкт принципу непорушності кордонів визначають міждержавні відносини з приводу забезпечення стабільності державних кордонів.

Отже, поняття принципу непорушності кордонів розглядається крізь призму загальних та спеціальних ознак. Внутрішня структура принципу непорушності кордонів характеризується цілісністю та довершеністю. Юридичні приписи принципу непорушності кордонів складають універсальні за сферою дії норми зобов'язуючого і забороняючого характеру. Зважаючи на динамічну природу міжнародного права, нормативний зміст принципу непорушності кордонів може зазнавати потенційних змін у майбутньому.

Висновок

Територія однієї держави відокремлюється від території іншої держави за допомогою державних кордонів, які є однією з основних ознак суверенної держави.

Формування кордонів є одним з пріоритетних державотворчих процесів, оскільки без чітко зафіксованих кордонів територіальний суверенітет держави є неповним і водночас стає дестабілізуючим чинником у відносинах нашої країни з безпосередніми сусідами, а також на регіональному і глобальному рівнях.

Головне завдання державних кордонів полягає у визначенні просторових меж територіального верховенства держави й в обмеженні приналежної її території, котра складає матеріальну основу життєдіяльності народу і самої держави. Державні кордони, що погоджені з сусідніми дер-

жавами, вважають міжнародно визнаними та міжнародно встановленими. Установленими вважають кордони, якщо вони делімітовані і демарковані.

Питання встановлення, функціонування й охорони державного кордону регламентуються нормами правового інституту, яким є правовий статус державного кордону. Складовим елементом, який забезпечує статус державного кордону, є його правовий режим. Оскільки правовий статус державного кордону є багатоплановим явищем і поділяється на міжнародно-правовий і державно-правовий, відповідно і правовий режим розглядається у контексті зазначеного поділу.

Поява нових незалежних держав на території Радянського Союзу не призвела до суттєвого перегляду кордонів колишніх радянських республік (за винятком морських ділянок). Україна з першого дня незалежності у своїй міжнародній політиці керується принципом непорушності кордонів. Цей принцип не заперечують і сусідні держави, що мають спільний кордон з Україною. Проте й за таких сприятливих обставин утвердження кордонів нової держави відповідно до сучасних вимог міжнародного права виявилося складним.

На сьогодні Україні вдалося підписати угоди про режим функціонування спільної сухопутної ділянки кордону з усіма сусідами. Державний кордон України оформлено повністю лише з чотирма сусідніми державами, розташованими на Заході. З іншими державами, які входять до пост-радянського простору, процес договірно-правового оформлення державного кордону ще триває.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення державного кордону за міжнародно-правовою доктриною.
2. Як класифікуються за морфологією державні кордони?
3. Розкрийте класифікацію кордонів за природними особливостями.
4. Які державні кордони належать до анцедентних і субсеквентних?
5. Назвіть основні функції державних кордонів.
6. Що таке делімітація державного кордону та процедура її проведення?
7. Що таке демаркація державного кордону та процедура її проведення?

8. У яких випадках проводиться редемаркація державного кордону?
9. Назвіть ознаки статусу державного кордону.
10. Дайте визначення правового статусу та правового режиму державного кордону.
11. Що таке режим державного кордону? Чим він відрізняється від правового режиму?
12. Які основні нормативно-правові акти України регламентують відносини у сфері дотримання режиму державного кордону?
13. Назвіть основні параметри державного кордону України.
14. Якими міжнародно-правовими документами закріплюються державні кордони?
15. Який принцип міжнародного права є основою міжнародно-правового регулювання державних кордонів?
16. Назвіть основні етапи історії становлення та кодифікації принципу непорушності і недоторканності державних кордонів у міжнародному праві.
17. Розкрийте юридичний зміст принципу непорушності та недоторканності кордонів.

Список рекомендованої літератури

Нормативно-правові акти

Действующее международное право : в 3 т. / сост. : Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. – М., 1996.

Декларація принципів міжнародного права, які стосуються дружніх відносин та співробітництва держав відповідно до Статуту ООН 1970 р. / ООН. – Нью-Йорк, 1970.

Статут Міжнародного суду ООН (витяг). – К., 1995.

Про державний кордон України : Закон України від 04.11.1991 № 1777-XII. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/_doc2.nsf/link1/find:про+державний+кордон+україни/T177700.html

Про ратифікацію Договору між Україною і Республікою Білорусь про державний кордон : Закон України від 18 липня 1997 р. № 491/97-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 40. – С. 265.

Про ратифікацію Договору між Україною і Республікою Молдова про державний кордон та Додаткового протоколу до Договору між Україною

і Республікою Молдова про державний кордон щодо передачі у власність Україні ділянки автомобільної дороги Одеса – Рені в районі населеного пункту Паланка Республіки Молдова, а також земельної ділянки, по якій вона проходить, і режиму їх експлуатації : Закон України від 6 квітня 2000 року № 1633-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 25. – С. 201.

Про ратифікацію Договору між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон : Закон України від 20 квітня 2004 року № 1681-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 32. – Ст. 386.

Про ратифікацію Договору між Україною і Словацькою Республікою про режим українсько-словацького державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань : Закон України від 15 липня 1994 року № 114/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 33. – С. 304.

Про ратифікацію Договору між Україною та Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань : Закон України від 12 травня 2004 року № 1714-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 35. – С. 417.

Про ратифікацію Договору між Україною та Угорською Республікою про режим українсько-угорського державного кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань : Закон України від 22 листопада 1995 року № 447/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 44. – С. 321.

Базова література

Анцелевич Г. О. Міжнародне публічне право : підручник / Г. О. Анцелевич, О. О. Покрещук ; за заг. ред. Г. О. Анцелевича. – Київ : Алерта, 2005. – 424 с.

Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник / М. О. Баймуратов. – Харків : Одиссей, 2008. – 704 с.

Броунли Я. Международное право / Я. Броунли. – М., 1977. – Кн. 2. – 449 с.

Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основи теорії : підручник для студ. вищ. навч. закладів за спец. “Міжнародне право”, “Міжнародні відносини” / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній ; за ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.

Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / А. І. Дмитрієв, В. І. Муравйов // Київський ун-т права; Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка / відп. ред. Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 638 с.

Міжнародне право : навч. посібник / М. В. Буроменський, І. Б. Кудас, А. А. Маєвська та ін. ; за заг. ред. М. В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 336 с.

Міжнародне право: Основні галузі : підручник для студ. вищих навч. закл. за спец. “Міжнародне право”, “Міжнародні відносини” / В. Г. Буткевич, С. А. Войтович, О. М. Григоров та ін. ; за ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2004. – 814 с.

Международное публичное право : учебник / под ред. К. А. Бекашева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Велби, Проспект, 2003. – 640 с.

Міжнародне право : підручник / за ред. В. А. Ліпкана. – Київ : КНТ, 2009. – 752 с.

Міжнародне право в документах / уклад. М. В. Буроменський. – Х. : Видавництво Національного ун-ту внутрішніх справ, 2003. – 376 с.

Международное право в документах : учеб. пособие / сост. Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2003. – 880 с.

Допоміжна література

Клименко Б. М. Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права / Б. М. Клименко. – М. : Международные отношения, 1974. – 168 с.

Клименко Б. М. Территория и граница СССР / Б. М. Клименко, А. А. Порк. – М. : Международные отношения, 1985. – 302 с.

Мостиський А. Б. Міжнародно-правова основа державних кордонів України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / А. Б. Мостиський // Київський ун-т імені Т. Шевченка. – К., 1993. – 189 с.

Розділ 3

МОРСЬКИЙ ПРОСТІР У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Світовий океан – це найбільша на Землі транспортна артерія. Недарма відзначали, що той, хто володіє морем, той і є володарем світу. І тому море завжди було тим простором, який мріяли і мріють підкорити задля власних інтересів.

З давнини простори морів і океанів слугують людству як поприща різноманітної діяльності (мореплавання, добування живих і неживих ресурсів моря, наукових досліджень та ін.). У процесі цієї діяльності держави та міжнародні організації вступають у зносини один з одним, які регулюються юридичними нормами. Аналіз практики морських держав щодо регламентації морських просторів дає можливість виявити ряд проблем у сфері розмежування морських просторів між прибережними державами, регулювання міжнародно-правового режиму світового океану в цілому, що дозволяє вести мову про міжнародне морське право. Відповідно до нього простори морів та океанів на нашій планеті поділяються на простори, що знаходяться під суверенітетом різних держав та складають територію кожної з них, а також простори, на які не розповсюджується суверенітет держав.

3.1. Міжнародно-правова регламентація режиму морського простору

Ключові положення: *історія становлення та періоди кодифікації міжнародного морського права, підсумки роботи III Конференції ООН з морського права; структура та особливості змісту Конвенції ООН з морського права 1982 року.*

Однією з найстаріших галузей міжнародного права, що регулює режим морського простору, є міжнародне морське право.

З давніх часів Світовий океан, що займає 71 % території планети Земля, грав важливу роль у задоволенні господарських потреб народів, що населяють її. Етапи становлення міжнародного морського права прямо пов'язані з етапами становлення людської цивілізації.

Слід зазначити, що коли говорять про міжнародне морське право рабовласницького і феодального суспільств і навіть періоду переходу до капіталізму, вживання цього терміна не пов'язано з позначенням галузі міжнародного права, а позначає окремі норми морського права, що належать у ті часи, в основному, до системи внутрішнього права, сферою правового регулювання яких виступали, насамперед, майнові відносини приватноправового характеру. Своєрідні “кодекси”, які мали тоді використання: “*Basilica*”, “*Олеронські згортки (сувої)*”, “*Consolato del Mare*”, “*Закони Вісбі*”, “*Кодекс Ганзи*”.

Вони не були джерелами міжнародного права, тому що не містили ні звичайні, ні кодифіковані норми, а тільки звичаї – правила поведінки, що склалися в торгівлі між портами того або іншого географічного регіону в результаті багатовікової практики. Вони не встановлювали правовий режим морських просторів, оскільки ще не склалися інститути відкритого моря, внутрішніх і територіальних вод.

Водночас уже в VI–IV сторіччях до нашої ери були укладені договори між Римом і Карфагеном про встановлення кордонів і режиму плавання в затоках Карфагенській і Лаціума, біля берегів Іспанії, Лівії, Сардинії, що зробили згодом вплив на формування міжнародно-правового режиму територіальних вод. У праві Давнього Ізраїлю морські простори, розташовані на захід від Палестини, розглядалися як домініон⁸. Проте в античному світі принцип свободи відкритого моря ще не існував, як не існувало і самої галузі міжнародного морського права як системи норм, що визначають правовий режим морських просторів і правила їхнього використання. Це пояснювалося, насамперед, низьким рівнем розвитку економічних відносин і відсутністю єдиного світового ринку.

У феодальну епоху розвиток норм і правил морської діяльності відбувався в окремих морських регіонах і враховував місцеві умови і традиції. Таким чином, з'явилися згадані вище “кодекси” – як регіональні джерела морського права. В основному ці джерела являли собою зведення місце-

⁸ Домініон – форма політичної системи, що існувала всередині Британської імперії, і була проміжною формою між самоврядною колонією і суверенною державою, але з плином часу розвивалася до останньої цієї держави.

вих законів, звичаїв, що склалися і діяли в країнах і портах певного морського регіону. Незважаючи на регіональний характер, багато положень цих джерел справили суттєвий вплив на розвиток міжнародного морського права.

У феодальну епоху різко загострилися претензії великих морських держав на простори Світового океану. Так, Португалія претендувала на Атлантичний океан на південь від Марокко, Іспанія – на Тихий океан і Мексиканську затоку, Англія – на Північну Атлантику, Венеціанська Республіка фактично встановила суверенітет над Адріатичним морем, а Генуезька Республіка над Лігурійським. Характерною для цього періоду є активна участь у цих процесах католицької церкви. Претензії ряду держав навіть підкріпили буллами Папа Римський – Олександр VI у 1493 році і Папа Римський Юлій II у 1506 році.

Саме в цей період починає формуватися принцип свободи відкритого моря, що остаточно сформувався до кінця XVII сторіччя: його становлення прямо пов'язане з гострою боротьбою між феодальними державами – Іспанією і Португалією – і державами, у котрих активно розвивався капіталістичний засіб виробництва, – Англією, Францією, а потім Голландією, що виступили за свободу морів. У цей час були початі *перші спроби доктринального обґрунтування ідеї свободи відкритого моря*. Розгорнута аргументація на користь свободи відкритого моря була дана в праці фундатора науки міжнародного права голландського мислителя і юриста Гуго Гроція “*Mare Liberum*” (“Свобода морів або право, що належить Голландії, брати участь у торгівлі в Ост-Індії”). Він зазначав, що загальні потреби людства й інтереси міжнародної торгівлі потребують визнання відкритості морів. Г. Гроцій писав, що відкрите море не може бути предметом володіння держав і приватних осіб і що користування ним однією державою не повинно перешкоджати його використанню іншими. Погляди Г. Гроція й інших учених на свободу морів були засновані на приватноправових, цивілістичних поглядах римських юристів. У певній мірі “раціональним зерном” обґрунтування свободи відкритого моря юристами (Г. Гроцій, Л. Отфейль, Л. Оппенгейм, Ф. Мартене та ін.) був проведений зв'язок цієї свободи зі свободою міжнародної торгівлі.

Одночасно з інститутом відкритого моря формувалися норми, що належать до територіальних вод, або територіального моря. Необхідність створення особливого режиму в цих водах обґрунтовувалася інтересами безпеки прибережної держави і її виключних прав у них на рибальство.

Ще наприкінці XIV сторіччя Л. Балд писав, що море, яке прилягає до території якоїсь держави, підпорядковане її юрисдикції. Уже в другій половині XVII сторіччя англійський юрист А. Джентілі включав до складу території держави не тільки суходіл, але і прилегле море, що він називав територіальними водами. У цей час почалися пошуки критеріїв для визначення їхньої ширини. Спочатку пропонувалося визначати ширину територіальних вод дальністю польотів гарматного ядра, межами дії берегових батарей. Наприкінці XVIII сторіччя італійський юрист М. Гальяні запропонував вважати межею територіальних вод 3 морські милі. Проте на практиці держави встановлювали ширину територіального моря, як правило, у межах від 3 до 12 морських миль.

Під впливом принципу свободи відкритого моря виникло й одержало поступово загальне визнання право мирного проходу іноземних невоєнних суден через територіальне море. Г. Гроцій визнавав можливість установаження поясу територіальних вод прибережною державою і право мирного проходу ним суден інших держав. У 1625 році П. Фрейтас дав визначення поняття “територіальне море”, у яке було включене і положення про право мирного проходу через нього іноземних суден.

Історія міжнародних морських відносин свідчить про те, що норми і принципи міжнародного морського права укладалися і розвивалися при безпосередній взаємодії двох тенденцій – захисту своїх інтересів прибережними державами і необхідності вільного використання відкритого моря в інтересах усіх суб’єктів міжнародного права. Але тільки у XX столітті, що ознаменувалося революційними темпами розвитку промисловості, науки і техніки, появою системи світогосподарських зв’язків і світового ринку, суттєвим розширенням діяльності держав у Світовому океані, об’єктивно дозріли умови для якісного розвитку норм і інститутів міжнародного морського права і їхньої кодифікації.

При аналізі процесу становлення міжнародно-правових норм, що регулювали режим морських просторів і різноманітні види діяльності держав з використання Світового океану з кінця XVIII століття до середини XX століття, можна дійти висновку, що це були в основному норми звичаєвого права, частина з яких була закріплена в угодах, укладених державами на двосторонній основі. Перша спроба кодифікації норм, що належать до правового режиму територіальних вод, почата в 1930 році під егідою Ліги Націй, успіхом не увінчалася. Її результатом став лише проект конвенції, підготовлений для розгляду в майбутньому. Слід зазначити також

спроби кодифікації окремих норм в основному зі специфічних питань (попередження зіткнень суден, охорона людського життя на морі, безпека мореплавання та ін.). Відсутність настійної зацікавленості міжнародного співтовариства в договірному закріпленні вже існуючих звичаєвих норм у відповідній універсальній міжнародній конвенції пояснювалася об'єктивним чинником і була прямо пов'язана з тим, що види використання Світового океану були обмежені до середини ХХ століття в основному судноплавством і рибальством. Така потреба в універсальній кодифікації відповідних норм міжнародного права з'явилася тільки після Другої світової війни, коли розвинені в промисловому сенсі країни приступили до розвідки й експлуатації природних ресурсів континентального шельфу. У цей же час широко розгорнулася науково-дослідна діяльність держав у Світовому океані. В умовах науково-технічної революції держави приступили до розвідки і розробки природних ресурсів дна морів, океанів за межами континентального шельфу. Усе більш ефективна і багатогранна діяльність держав з використання Світового океану створила основу для виникнення специфічного предмета правового регулювання галузі міжнародного права, що формувалася. Тому завершення становлення міжнародного морського права як галузі загального міжнародного права слід пов'язувати з його кодифікацією, тобто прийняттям у рамках світового співтовариства держав багатосторонніх міжнародних конвенцій з міжнародного морського права.

Організація Об'єднаних Націй із самого початку своєї діяльності приступила до кодифікації і прогресивного розвитку міжнародного морського права. Особливу роль тут зіграла діяльність Комісії ООН з морського права, що у період 1949–1956 рр. провадила велику роботу з кодифікації звичаєво-правових норм і розробки проекту нових договірних норм. Це дало можливість провести в 1958 році в Женеві *I Конференцію ООН з морського права*, у роботі якої взяли участь 86 держав, включаючи 49, що розвиваються. Завданням I Конференції ООН з морського права був розгляд і прийняття на основі проекту, розробленого Комісією міжнародного права ООН, конвенції або конвенцій із питань, що стосуються інтересів усіх держав. У результаті роботи I Конференції ООН були прийняті *конвенції*:

- про відкрите море;
- територіальне море і зону, що прилягає;
- континентальний шельф;
- рибальство й охорону живих ресурсів відкритого моря.

Крім того, I Конференція ООН з морського права прийняла Факультативний протокол про обов'язкову процедуру вирішення спорів і 5 резолюцій, включаючи резолюцію про скликання II Конференції ООН з морського права. Історичне значення I Конференції ООН з морського права полягає, по-перше, у тому, що вона була першим найважливішим етапом кодифікації сформованих на той час звичаєвих норм про режим морських просторів і про різноманітні види використання Світового океану, і, по-друге, у тому, що на ній були розроблені в порядку прогресивного розвитку міжнародного права нові норми, що надалі одержали широке міжнародне визнання. У ході конференції вдалося кодифікувати низку загальновизнаних принципів і норм міжнародного морського права: принцип свободи відкритого моря, що містить свободу судноплавства, рибальства, прокладки морських кабелів і трубопроводів, польотів над відкритим морем; право мирного проходу через територіальне море; принцип реального зв'язку між судном і державою прапора; про режим континентального шельфу тощо. Але на I Конференції не вдалося вирішити питання про максимальну ширину територіального моря і рибальської зони за його межами.

Мета II Конференції ООН з морського права, скликаної в Женеві у 1960 році, полягала в розробці міжнародно-правових норм із питань, не вирішених на I конференції. Проте через виниклі розбіжності між учасниками II Конференції з морського права вирішити на ній ці питання не вдалося, тому що одні держави виступали за трьохмильний ліміт, інші – за шестимильний, треті – дванадцятимильний. І це не дивовижно, тому що мова йшла про межу території держав, які мають морське узбережжя. Об'єктивні обставини загальносвітового розвитку призвели до того, що питання, пов'язані із шириною територіального моря, рибальської зони, континентального шельфу, з економічними й іншими правами прибережних держав у їхній взаємодії з інтересами міжнародного співтовариства в цілому, ставали все більш актуальними. Крім того, до цих питань додалися проблеми негативного характеру, породжені науково-технічною революцією: забруднення морів і океанів, можливість використання потужних технічних засобів у справі розвідки і видобування живих і неживих ресурсів Світового океану, розширення й ускладнення наукових досліджень морських просторів. Усі ці фактори викликали необхідність активізації співробітництва держав у їхньому подоланні і знайшли свій прояв насамперед у кодифікаційних роботах,

що торкнулися окремих інститутів морського права: безпека мореплавання й охорони людського життя на морі; захист і збереження морського середовища, включаючи забруднення моря із суден і боротьбу із забрудненням; режим рибальства й охорони живих морських ресурсів; режим морських портів і іноземних суден у них; режим транзитної торгівлі внутрішньоконтинентальних держав; часткову демілітаризацію морських просторів тощо. Результатом цієї роботи стала поява таких міжнародно-правових актів:

Конвенція з охорони людського життя на морі 1960 і 1974 років;

Конвенція про міжнародні правила запобігання зіткненню суден у морі 1972 року;

Конвенція з пошуку і рятування на морі 1979 року;

Конвенція про втручання у відкритому морі в разі аварій, що призводять до забруднення нафтою 1969 року;

Конвенція про запобігання забрудненню моря викиданням відходів та інших матеріалів 1972 року;

Конвенція про запобігання забрудненню суднами 1973 року;

Конвенція про запобігання забрудненню моря із джерел на суходолі 1974 року;

Конвенція про збереження атлантичних тунців 1966 року;

Конвенція про порядок ведення промислових операцій в Північній Атлантиці 1967 року;

Конвенція про збереження антарктичних тюленів 1972 року;

Конвенція про транзитну торгівлю внутрішньоконтинентальних держав 1965 року та ін.

Таким чином, міжнародне морське право як галузь загального міжнародного права знаходилася в постійному розвитку. Навіть після невдалого завершення роботи II Конференції ООН з морського права процес кодифікації і прогресивного розвитку окремих його інститутів продовжувався. Але наростали і серйозні негативні тенденції, що були пов'язані, насамперед із тим, що після конференції деякі держави, особливо нові незалежні держави, що виникли в результаті деколонізації, стали розширювати свої територіальні води аж до 200 морських миль або ж установлювати прибережні економічні і рибальські зони, підпорядковані їхній винятковій юрисдикції, шириною до 200–300 миль. Виникла достатньо складна і небезпечна ситуація в справі дослідження і використання Світового океану на рівноправній основі всіма державами з

належним урахуванням їхнього географічного положення й інтересів стосовно Світового океану.

З метою вирішення цієї гострої і глобальної проблеми, відповідно до резолюцій Генеральної Асамблеї ООН 2750 С (XXV) від 17 грудня 1970 року і 3067 (XXVIII) від 16 листопада 1973 року, була скликана *III Конференція ООН з морського права*. Конференція, що проходила з 1973 по 1982 рік, стала найважливішим етапом кодифікації і прогресивного розвитку міжнародного морського права. Усього було проведено 11 сесій, причому, починаючи з 7-ї сесії, кожна з них мала додаткові (“відновлені”) частини сесій. У роботі Конференції брали участь делегації 164 держав. Крім того, як запрошені в її роботі брали участь й інші суб’єкти міжнародних відносин – 12 спеціалізованих установ ООН, 19 міжурядових організацій і деякі неурядові організації. Незважаючи на те, що в ході Конференції виявилось зіткнення певних політичних і економічних угруповань із протилежними інтересами, таких, як “Група 77” (держави, що розвиваються, яких було насправді біля 120); група західних капіталістичних держав; група соціалістичних держав; група держав архіпелагу; група держав, що не мають виходу до моря, та інших, що знаходяться в несприятливих географічних умовах; група заливних держав та ін., зрештою удалося винести на єдине за всі роки голосування узгоджений текст Конвенції ООН з морського права.

30 квітня 1982 року була прийнята Конвенція ООН з морського права: за її прийняття проголосували 130 делегацій, проти – 4 і 17 утрималися. Разом із Конвенцією були прийняті 4 резолюції, що склали Додаток I до неї. На заключних засіданнях Конференції, що відбулися з 6 по 10 грудня 1982 року в Монтего-Беї (Ямайка), були заслухані заключні заяви делегацій, після чого був підписаний Заключний акт, а 10 грудня – відкрита для підписання Конвенція ООН з морського права 1982 року. У перший день Конвенцію підписали 119 делегацій, що представляли 117 держав. Острови Кука (самоврядна асоційована держава) і Рада Організації Об’єднаних Націй по Намібії. У цей же день Конвенцію підписала й делегація України. Фіджі – у той же день здала на зберігання свою ратифікаційну грамоту. Слід зазначити, що ніколи раніше у день відкриття договору для підписання не демонструвалася настільки конкретно така переконлива його підтримка.

24 держави, що підписали Конвенцію, не ратифікували її: Афганістан, Бурунді, Бутан, Домініканська республіка, Іран, Камбоджа, Колумбія,

Ліберія, Лівія, Ліхтенштейн, Малаві, Нігер, ОАЕ, Республіка Конго, Руанда, Сальвадор, Свазіленд, КНДР, США, Таїланд, Центральноафриканська Республіка, Чад, Швейцарія, Ефіопія.

Цей перший успіх Конвенції сам по собі не має прецеденту в історії договірної справи. Проте він був обумовлений завдяки методу роботи конференції: прийняттю її тексту на основі консенсусу, і так званого “пакетного підходу”, концептуальна основа якого складається в прийнятті рішень стосовно різноманітних груп установлюваних норм з урахуванням нерозривного зв’язку між ними. У цьому випадку держави-учасниці виявляли готовність поступитися деякими своїми інтересами стосовно якоїсь групи норм за умови, що їх суттєві права й інтереси будуть належною мірою відбиті в іншій групі норм. “Пакетне” рішення щодо Конвенції є результатом унікального характеру обставин, при яких вона з’явилася, ураховуючи тісний взаємозв’язок багатьох різноманітних питань, велику кількість держав-учасниць і численність інтересів, що найчастіше зіштовхуються, що, як зазначалося, нерідко не вписувалися в традиційні рамки регіональних інтересів. Наріжним каменем “пакета” Конвенції є підхід, відповідно до якого користування правами і вигодами припускає прийняття на себе супутніх обов’язків і зобов’язань, із тим, щоб можна було створити загальний справедливий порядок. В основі Конвенції лежать і інші важливі підходи. Один із них закріплює повагу прав інших держав як найпершого обов’язку всіх держав-учасниць. Конвенція накладає на сторони зобов’язання вирішувати їхні спори мирними способами і надає вибір методів вирішення спорів у випадку, коли вони не можуть іншим чином досягти домовленості, навіть при втручанні третьої сторони. У своїй заяві, зробленій 10 грудня 1982 року після відкриття Конвенції для підписання, Генеральний секретар ООН Хав’єр Перес де Куельяр зазначив: “Ця Конвенція подібна ковтку свіжого повітря під час серйозної кризи в міжнародному співробітництві і спаду в справі використання міжнародного механізму для вирішення світових проблем. Так будемо ж сподіватися, що цей ковток свіжого повітря передвіщає теплий бриз, що дує з Півночі на Південь, із Півдня на Північ, зі Сходу на Захід та із Заходу на Схід, тому що це ясно покаже, чи готове міжнародне співтовариство підтвердити свою рішучість шукати за допомогою Організації Об’єднаних Націй більш задовільних розв’язань серйозних проблем, що стоять перед світом, у якому спільним знаменником є взаємозалежність”.

Конвенція ООН з морського права набрала сили 16 листопада 1994 року після закінчення 12 місяців із дня здачі на збереження ратифікаційної грамоти 60-ю державою, згідно зі статтею 308 Конвенції. Україна ратифікувала Конвенцію 3 червня 1999 року за допомогою прийняття Верховною Радою України Закону України “Про ратифікацію Конвенції Організації Об’єднаних Націй з морського права 1982 року й Угоди про імплементації Частини XI Конвенції Організації Об’єднаних Націй з морського права 1982 року”. Як говорить її преамбула, метою Конвенції є встановлення “правового режиму для морів і океанів, що сприяв би міжнародним повідомленням і сприяв би використанню морів і океанів у мирних цілях, справедливому й ефективному використанню їхніх ресурсів, збереженню їхніх живих ресурсів, вивченню, захисту і збереженню морського середовища”. Конвенція підтверджує і доповнює ряд положень Женевських конвенцій з морського права 1958 року. Конвенція ООН з морського права 1982 року і Женевські конвенції з морського права 1958 року є безстроковими міжнародно-правовими актами і зберігають свою юридичну чинність для їхніх держав-учасниць. У той же час, відповідно до статті 311 Конвенції з морського права, вона має переважну силу у відносинах між державами-учасницями перед Женевськими конвенціями з морського права 1958 року, тобто в тому випадку, коли дві держави є одночасно учасницями Конвенції 1982 року і тієї або іншої конвенції 1958 року, за винятком, зрозуміло, тих просторів Світового океану, юридичний статус і режим яких не був зазначений і регламентований у конвенціях 1958 року. Конвенція характеризується значною новелізацією. Вона вводить нові норми й інститути, що відбивають сучасні тенденції розвитку в освоєнні Світового океану. У ній вперше в договірному порядку була встановлена гранично допустима ширина територіального моря – 12 миль; підтверджене і деталізоване право мирного проходу іноземних суден через територіальне море. Цілком новим є інститут виняткової економічної зони, у межах котрої прибережній державі даються суверенні права стосовно розвідки, розробки і збереження природних ресурсів, що знаходяться на дні, у його надрах і у водах, що покривають, і управління ними, а також стосовно інших видів економічної діяльності. Конвенція містить новий інститут – води архіпелагу – застосовний до держав-архіпелагів. Уперше в договірній практиці Конвенцією був визначений статус величезної території – району морського дна за межами континентального шельфу (“Району”). У ній зафіксовані правила тран-

зитного проходу через міжнародні протоки, що дають можливість здійснювати свободу судноплавства і польотів через них. Урегульовано також польоти літальних апаратів у повітряному просторі над Світовим океаном. Конвенція підтвердила основні норми стосовно континентального шельфу і внесла уточнення в цей інститут, зокрема, визначила підходи до визначення зовнішньої межі континентального шельфу. Визначено порядок регулювання діяльності з дослідження і використання його ресурсів. Конвенція істотно розширила перелік свобод відкритого моря, включивши в нього поряд із традиційними свободами судноплавства, рибальства, польотів, прокладки кабелів і трубопроводів, також свободи будувати штучні острови, установки і споруди, що допускаються відповідно до міжнародного права, і проводити морські наукові дослідження. У Конвенції є блоки норм, що регламентують порядок проведення морських наукових досліджень, спрямованих на забезпечення захисту і збереження морського середовища, а також механізм урегулювання спорів, пов'язаних із тлумаченням і застосуванням її норм. Важливим положенням Конвенції в справі забезпечення загального миру і безпеки є резервування відкритого моря для мирних цілей. Варто враховувати, що Конвенція кодифікувала низку звичаєво-правових норм, проте ці норми продовжують діяти у своїй старій якості для держав, що не беруть участь у ній. Конвенція ООН з морського права 1982 року є основним джерелом сучасного міжнародного морського права. Це один із дуже великих багатосторонніх міжнародно-правових актів, що має дуже складну структуру, що містить власне Конвенцію, яка складається з 320 статей і 9 додатків до неї і є невід'ємною її частиною, відповідно до статті 318 Конвенції. *Конвенція, крім преамбули, містить 17 тісно взаємозалежних між собою частин: вступ; територіальне море і зону, що прилягає; протоки, використовувані для міжнародного судноплавства; держави-архіпелаги; виняткову економічну зону; континентальний шельф; відкрите море; режим островів; замкнуті або напівзамкнуті моря; право держав, що не мають виходу до моря, на доступ до моря і від нього і на свободу транзиту; район; захист і збереження морського середовища; морські наукові дослідження; розроблення і передача морської технології; урегулювання спорів; загальні положення; заключні положення.*

Додатками до Конвенції названі: види, що далеко мігрують; комісія з меж континентального шельфу; основні умови пошуку, розвідки і розробки ресурсів Району; Статут підприємства; погоджувальна процеду-

ра; Статут Міжнародного трибуналу з морського права; Арбітраж; Спеціальний арбітраж; участь міжнародних організацій.

Одне лише перерахування частин самої Конвенції і додатків до неї дає переконливий доказ розширення кола об'єктів регулювання міжнародним морським правом, поліпредметності і поліоб'єктності самої Конвенції, що дійсно робить її основним джерелом сучасного міжнародного морського права. Слід зазначити, що, головним чином, Конвенція ООН з морського права встановлює правовий статус і юридичний режим тих морських просторів Світового океану, про які в ній мова йде.

Міжнародним правом морські простори поділяються на шість основних частин:

- внутрішні морські води;
- територіальні води (територіальне море);
- виняткова морська економічна зона;
- відкрите море;
- континентальний шельф і морське дно за його межами.

Але хоча ці простори і пов'язані в єдиному природному комплексі, кожний окремо, із погляду права, представляє різноманітні юридичні поняття. Одні з них, відповідно до Конвенції, мають правовий режим, що передбачає їхню приналежність певним суб'єктам (наприклад, внутрішні морські води, на які поширюється суверенітет прибережної держави в повному обсязі), інші – правовий статус, що містить тільки визначені права й обов'язки належних суб'єктів з їхнього дослідження і використання (наприклад, континентальний шельф, стосовно якого держави не здійснюють суверенні права, а наділені лише виключними правами з його дослідження, а також використанню ресурсів його дна і надр). У такий спосіб Конвенція ООН з морського права визначає юридичний статус позначених у ній морських просторів (внутрішні води, територіальне море, зона, що прилягає, відкрите море, континентальний шельф тощо) і їхні межі (межа) із метою встановлення їхнього юридичного режиму, тобто сукупності прав і зобов'язань учасників Конвенції стосовно до простору, що має даний статус.

Таким чином, розроблення і прийняття Конвенції ООН з морського права 1982 року стало важливим історичним етапом у кодифікації і прогресивному розвитку міжнародного права. Міжнародне морське право встановлює правовий статус і режим морських просторів Світового океану. Ці простори пов'язані в єдиному природному комплексі. Проте одні

з них мають правовий режим, що передбачає їхню належність певним суб'єктам, інші – правовий статус, що містить тільки визначені права й обов'язки належних суб'єктів.

3.2. Внутрішні морські води та їхній правовий режим

Ключові положення: *морські простори у міжнародному праві; правовий статус і правовий режим внутрішніх морських вод, поняття внутрішніх морських вод у міжнародному праві; види правового режиму стосовно іноземних суден, які перебувають у внутрішніх водах прибережної держави.*

Правовий статус внутрішніх морських вод полягає в тому, що вони є складовою морського простору та частиною території відповідної держави, на яку поширюється її суверенітет і юрисдикція в повному обсязі.

Правовий режим внутрішніх морських вод як порядок їхнього використання регулюється Конституцією України, Кодексом торгового мореплавання України, Законом України “Про державний кордон України” від 4 листопада 1991 року й інших законодавчих актів, а також нормативно-правовими актами підзаконного характеру.

Внутрішні морські води – це моря, повністю оточені сушею однієї і тієї ж держави (наприклад, Аральське море в Росії); моря, узбережжя яких і обидва береги з'єднані з іншим морем або океаном, знаходяться в межах однієї держави (наприклад, Біле море); води морських портів і рейдів; морські бухти, губи, лимани і затоки, береги яких належать одній державі, а затоки у тому разі, якщо ширина входу в затоку дорівнює подвоєній ширині територіальних вод. Крім того, сюди належать води “історичних заток”. До внутрішніх морських вод належать також води рік і озер, що омивають береги однієї держави.

Правовий режим морських портів в основному регулюється нормами національного права. В Україні правовий режим портів установлений розділом IV “Морський порт” Кодексу торгового мореплавання України (КТМ). Згідно зі статтею 73 КТМ морський порт є державним транспортним підприємством, призначеним для обслуговування суден, пасажирів і вантажів на відведених порту території й акваторії, а також перевезення вантажів і пасажирів на належних порту суднах. В Україні порти бува-

ють торгові, рибні і спеціалізовані. Крім того, розрізняють порти відкриті і закриті. Прибережні держави відкривають для заходу іноземних суден деякі торгові порти. Причому питання про те, які з портів повинні бути відкриті, належить до виняткової компетенції держави. Для відвідання відкритих портів, як правило, не потрібно запитувати дозвіл прибережної держави або повідомляти про це. У відкриті порти повинні бути забезпечений вільний доступ усіх суден незалежно від прапора і без будь-якої дискримінації.

У закриті порти захід іноземних суден піддається особливому регулюванню і тут установлюється дозвільна система заходу. Судно, що терпить лихо, може здійснити захід у будь-який порт прибережної держави.

Зовнішньою межею внутрішніх морських вод портів є обкреслені лінії, що проходить через найбільш віддалені у бік моря, точки портових споруд. Конвенція ООН з морського права 1982 року наголошує на тому, що це повинні бути постійні портові споруди (стаття 11 Конвенції). До території порту належать відведені порту землі, а також намиті, насипані або створені іншими технологічними засобами за рахунок території порту площі. Акваторією порту є відведені порту водні простори. Територія й акваторія морського порту є державною власністю і даються порту в користування (стаття 74 КТМ).

Іноземні невійськові судна можуть заходити у внутрішні води тільки з дозволу прибережної держави і повинні дотримуватися її законів.

Прибережна держава може встановлювати стосовно іноземних суден такі види правового режиму:

національний режим (такий же, який дається своїм суднам);

режим найбільшого сприяння (надання умов не гірших, ніж ті, якими користуються судна будь-якої третьої держави);

спеціальний режим (наприклад, для суден з ядерними силовими установками, що перевозять отруйні, хімічні й інші матеріали).

Іноземні судна повинні у внутрішніх морських водах дотримуватися законів та інших правил, установлених прибережною державою, щодо імміграційного, митного, санітарного контролю, безпеки плавання, охорони навколишнього середовища. Наприклад, в іноземному порту судна підлягають санітарному контролю на основі Міжнародних санітарних правил 1951 року (уточнені в 1969 році). Судно, що не виконало санітарних правил, не підлягає затримці в порту. Воно може вийти в море, але протягом усього рейсу не може заходити в інші порти цієї ж держави.

На іноземні торгові судна, до яких звичайно відносять усі судна, крім військових і використовуваних для публічних цілей (охорона узбережжя, рибоохорона тощо), що знаходяться у внутрішніх морських водах прибережної держави, поширюється кримінальна, цивільна й адміністративна юрисдикція прибережної держави.

В основі кримінальної юрисдикції лежить загальне правило про те, що оскільки внутрішні морські води є частиною державної території, то злочини, скоєні на борту іноземних торгових суден, що знаходяться в межах цих вод, підлягають юрисдикції прибережної держави. Але на практиці, частіше всього в силу двосторонніх угод, влади прибережних держав переважно утримуються від здійснення кримінальної юрисдикції стосовно моряків іноземного судна, якщо вчинені ними злочини не порушують мир і добрий порядок у ньому, якщо втручання не є міжнародним зобов'язанням прибережної держави або якщо про інше не просять дипломатичні або консульські посадові особи держави прапора судна. Іноземні торгові судна не повинні надаватися як захисток для осіб, переслідуваних владою прибережної держави за вчинений злочин.

Цивільна юрисдикція над іноземними торговими суднами полягає в тому, що судовою владою прибережної держави можуть розглядатися цивільні позови стосовно іноземного торгового судна і майна, що знаходиться на його борту, під час стоянки судна в порту. Такі позови можуть бути заявлені до судна у зв'язку з невиконанням контракту, заподіянням шкоди, рятуванням і т. д. Реалізація цивільної юрисдикції стосовно іноземного торгового судна може містити затримання або арешт такого судна для забезпечення позовних вимог чи виконання судових або арбітражних рішень. Рішення про затримання або арешт повинно виноситися компетентним судовим органом прибережної держави. Водночас належні державі судна зберігають імунітет від затримання й арештів, що випливають із виконання судових рішень у цивільних справах, або для забезпечення заявленого позову. Проте, незважаючи на це, в останні роки деякі українські торгові судна, в основному належні Чорноморському морському пароплавству, були заарештовані в іноземних портах із метою забезпечення позовних вимог іноземних кредиторів до пароплавства.

Згідно зі сформованою міжнародною практикою прибережна держава не здійснює юрисдикції у справах, що належать до внутрішнього розпорядку на іноземному судні, включаючи цивільні спори між членами команди, що виникають у зв'язку з їхньою службою на суднах. Що

стосується трудових правовідносин між членами екіпажу іноземного торгового судна, то вони підпадають під юрисдикцію прибережної держави. Проте на практиці прибережні держави звичайно не втручаються в трудові спори між членами такого екіпажу, крім випадків, коли спір стосується заробітної плати або виконання обов'язків на борту судна, якщо інше не встановлено відповідним договором. Слід також пам'ятати, що ціла низка соціальних аспектів праці моряків регулюється конвенціями Міжнародної організації праці і їхнє порушення в будь-якій країні, у будь-якому іноземному порту може спричинити втручання іноземних громадських організацій, насамперед, національних профспілкових організацій. Подібні випадки стосувалися моряків українських і російських суден, заарештованих в іноземних портах. До найбільш важливих міжнародно-правових актів належать:

Конвенція про соціально-побутове обслуговування моряків № 163 1987 року;

Конвенція про здоров'я і медичне обслуговування моряків № 164 1987 року;

Конвенція про соціальне забезпечення моряків № 165 1987 року;

Конвенція про безперервну зайнятість моряків № 145 1976 року;

Конвенція про помешкання для екіпажу на борту судна № 133 1970 року та ін.

Адміністративна юрисдикція в основному базується на нормах адміністративного права, що встановлюють режим перебування іноземних суден у внутрішніх морських водах прибережної держави. Відповідно до цих норм іноземні судна, як державні, так і приватновласницькі, підлягають адміністративній юрисдикції прибережної держави в повному обсязі. Насамперед це стосується виконання митних і санітарних правил, а також заходів контролю, що належать до безпеки суден, охорони людського життя, допуску іноземців.

Інші правила встановлені для іноземних військових суден. Слід зазначити, що прибережні держави завжди приділяли особливу увагу регламентації заходження іноземних військових кораблів у внутрішні морські води і порти. У законодавстві більшості держав установлений дозвільний порядок заходження іноземних військових кораблів у внутрішні води і порти. Відповідно до цього порядку заінтересована держава дипломатичними каналами не пізніше визначеного терміну повинна направити запит державі, у чій торгіві порти передбачається заходження її кораблів, і

одержати на це відповідний дозвіл. Причому в запиті повинні бути зазначені цілі заходження, чисельність екіпажу і час перебування в порту. Що стосується військових портів, то вони, як правило, закриті для відвідин іноземних військових суден. Особливий порядок перебування іноземних військових суден у територіальному морі і внутрішніх водах, у тому числі в портах України, впливає зі змісту статей 13, 14, 15 і 34 Закону України від 4 листопада 1991 року “Про державний кордон України”.

Особовий склад військового корабля в іноземному порту звільняється командиром корабля за узгодженням із місцевою владою, а у випадку порушення встановленого порядку, судну може бути запропоновано покинути порт і прибережні води держави, що приймає.

Слід зазначити, що у зв’язку з інтенсивним розвитком міжнародного судноплавства в даний час намітилася тенденція з обмеження юрисдикції прибережної держави стосовно іноземних суден, що знаходяться в її внутрішніх водах. Низкою держав і міжнародних морських організацій була висунута пропозиція про необхідність укладання міжнародної конвенції про внутрішні морські води, що кодифікувала б базисні положення, вироблені міжнародною практикою, а національне право конкретизувало б і деталізувало їх.

До внутрішніх вод держави належать морські бухти, затоки, лимани, береги яких належать одній державі і ширина входу в які не перевищує 24 морські милі. У випадку, якщо ширина входу в затоку перевищує 24 милі, усередині затоки від берега до берега проводиться пряма лінія в 24 милі довжиною так, щоб нею обмежувався якомога більший простір. Водна територія, розташована усередині цієї лінії, є внутрішніми водами.

Крім того, внутрішніми вважаються так звані “історичні затоки”, перелік яких установлюється урядом відповідної держави (незалежно від ширини входу), що у силу історичної традиції або міжнародного порядку вважаються внутрішніми водами прибережної держави. Історичними, наприклад, є: *затока Петра Великого на Далекому Сході Російської Федерації (ширина входу більше 100 миль по лінії від гирла ріки Тюмень-Ула до мису Поворотний); Гудзонова затока в Канаді (50 миль), Габесська затока в Тунісі (50 миль), затока Делавер у США та ін.*

Цікавою є точка зору канадського вченого Д. Фарана, який вважає, що головними критеріями належності морських вод до історичних є такі:

виняткова влада і контроль над таким морським районом, включаючи вигнання іноземних суден із нього в разі потреби;

довге користування ними, хоча тривалість конкретного періоду залежить від обставин;

мовчазна згода інших держав, особливо тих, чиї інтереси можуть бути зачеплені даним статусом.

До складу внутрішніх вод входять озера і внутрішні моря. Якщо озеро цілком оточені берегами однієї держави, вони належать до державної території. Якщо ж вони оточені територією декількох держав, між цими державами практикується укладання угод про режим вод, що належать кожній із них. До таких озер належать: Боденське озеро, оточене територією ФРН і Швейцарії, Женевське озеро між Францією і Швейцарією, Великі озера, які граничать із Канадою і США. За відсутності таких угод передбачається, що кордон визначається серединною лінією.

Практично такі ж правила стосуються так званих внутрішніх (замкнених) морів, оточених з усіх боків територією однієї держави. Якщо ж таке море має в оточенні береги двох або більше країн, то суверенні права кожної з них поширюються тільки на його територіальні води, а в центральній частині встановлюється режим відкритого моря. Таке має місце в Чорному морі. У Каспійському морі в період існування СРСР в основному зберігався правовий режим, установлений ще Гюлістанським і Туркманчайським мирними договорами, укладеними ще в 1813 і 1828 роках між Росією і Персією (нині Іраном). У цих договорах Персія уступила Росії виключне право на утримання в Каспійському морі військових кораблів. Після розпаду СРСР і утворення навколо Каспійського моря ряду незалежних держав постало питання про його поділ між Азербайджаном, Казахстаном, Росією і Туркменістаном, ускладнене наявністю значних родовищ нафти в надрах каспійського шельфу. Принципи такого поділу повинні стати предметом переговорів між зацікавленими державами. Законодавство Російської Федерації (Закон РФ “Про державний кордон” 1993 року), у якому знайшла своє втілення радянська доктрина міжнародного права, відносить до внутрішніх вод РФ за аналогією з “історичними” затоками сибірські моря: Карське, Лаптевих, Східно-Сибірське, Чукотське.

Таким чином, внутрішні морські води є складовою морського простору та частиною території відповідної держави. У внутрішні води входять: вода морських портів, заток, бухт, губ, лиманів, історичні води, а також води, розташовані в бік берега від вихідних ліній, прийнятих для відліку територіальних вод. Держава здійснює у внутрішніх водах права,

що впливають із суверенітету. Вона регулює судноплавство і рибальство, на цій території заборонено займатися будь-яким промислом або науковими дослідженнями без дозволу компетентних органів прибережної держави.

3.3. Територіальні води та їхній правовий режим

Ключові положення: *територіальне море та способи його відліку; право мирного проходу через територіальне море прибережної держави іноземних суден та військових кораблів; юрисдикція прибережної держави у територіальному морі.*

Міжнародна Конвенція ООН з морського права 1982 р. (стаття 2) поширює суверенну владу прибережної держави на територіальні води й іменує їх як територіальне море.

Територіальне море (територіальні води) – це морський пояс, розташований уздовж берега або безпосередньо за внутрішніми морськими водами прибережної держави і розташований під її повним суверенітетом. Острови, що знаходяться за межами таких вод, мають своє власне територіальне море. Проте прибережні установки і штучні острови таких вод не мають.

У сфері визначення обсягу правового статусу територіального моря найважливішими є:

***питання про розмір ширини територіального моря;
правила делімітації територіального моря.***

У ст. 3 Конвенції ООН з морського права 1982 р. визначено, що “кожна держава має право встановлювати ширину свого територіального моря до межі, що не перевищує дванадцять морських миль”. Зі 134 прибережних держав 78 держав установили 12-мильну зону (у тому числі Росія, Польща, Україна, Болгарія, Румунія, Куба, Франція, Іспанія, Португалія та ін.); 5 держав – у 6 миль (у тому числі Греція, Туреччина та ін.); 2 держави – у 4 милі (Норвегія і Фінляндія); 20 держав – 3 милі (у тому числі Великобританія, ФРН, Нідерланди, Данія, Австралія та ін.). Водночас є держави, що встановили в односторонньому порядку ширину територіальних вод, що перевищують ліміт, установлений Конвенцією 1982 року. Так, наприклад, Ангола встановила ширину територіальних вод у 20 миль, Нігерія і Того – 30 миль, Гамбія, Танзанія, Камерун, Мадагаскар –

50 миль, Мавританія – 70 миль. Є і більш великі претензії, які міжнародне право засуджує.

Існують три основних способи відліку територіальних вод:

від лінії найбільшого відпливу вздовж берега прибережної держави; якщо берегова лінія звивиста або порізана чи поблизу берега є ланцюг островів, може застосовуватися метод прямих вихідних ліній, які з'єднують точки берега й островів, що найбільш виступають у море; від внутрішніх морських вод.

Зовнішнім кордоном територіального моря є лінія, кожна точка якої знаходиться від найближчої точки прямої вихідної лінії на відстані, рівній ширині територіального моря (12 миль). Бічний кордон територіальних вод суміжних держав, а також кордони територіального моря протилежних держав, береги яких знаходяться один від одного менше ніж на 24 (12 + 12) милі, визначається міжнародними договорами.

Суверенітет прибережної держави поширюється на водний простір територіального моря, повітряний простір над ним, а також на поверхню дна і надра в цій зоні (стаття 1 Конвенції про територіальне море та прилеглу зону 1958 року).

Територіальне море є частиною території відповідної держави. Проте обсяг суверенних прав прибережної держави в територіальному морі дещо вужчий, ніж у внутрішніх водах. Із обсягу правоповноважень держави устанавлюється виняток – право мирного проходу. Невійськові судна всіх держав користуються правом мирного проходу через територіальне море. ***При цьому під мирним проходом розуміється плавання через територіальне море з метою:***

перетнути це море, не заходячи у внутрішні води або не стаючи на рейді чи біля портової споруди за межами внутрішніх вод;

пройти у внутрішні води чи вийти з них або стати на рейді чи біля портової споруди (стаття 18 Конвенції 1982 року).

Згідно зі статтею 19 Конвенції з морського права “прохід є мирним, якщо тільки ним не порушується мир, добрий порядок або безпека прибережної держави”. Прохід визнається таким, що порушує “мир, добрий порядок і безпеку” прибережної держави, якщо судно здійснює:

погрозу силою або її застосування проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності прибережної держави або яким-небудь іншим чином з порушенням принципів міжнародного права, втілених у Статуті ООН;

будь-які маневри або навчання зі зброєю будь-якого виду;
будь-який акт, спрямований на збір інформації на шкоду обороні або безпеці прибережної держави;
будь-який акт пропаганди, що має за мету зазіхання на оборону або безпеку прибережної держави;
підйом у повітря, посадку або прийняття на борт будь-якого літального апарату;
підйом у повітря, посадку або прийняття на борт будь-якого військового устрою;
навантаження або розвантаження будь-якого товару чи валюти, садження або висадження будь-якої особи всупереч митним, фіскальним, імміграційним чи санітарним законам і правилам прибережної держави;
будь-який акт навмисного і серйозного забруднення всупереч діючій Конвенції;
будь-яку рибальську діяльність;
проведення дослідницької або гідрографічної діяльності;
будь-який акт, спрямований на створення перешкод функціонуванню будь-яких систем зв'язку або будь-яких інших споруд чи установок прибережної держави;
будь-яку іншу діяльність, що не стосується проходу.

Згідно зі статтею 13 Закону України “Про державний кордон України” мирний прохід через територіальне море України здійснюється з метою його перетинання без заходу у внутрішні води України, або з метою заходу у внутрішні води і порти України, або виходу з них у відкрите море. Прохід вважається мирним, якщо при цьому не порушується мир, а також правопорядок і безпека України. Іноземні невійськові судна при здійсненні мирного проходу повинні рухатися звичайним навігаційним курсом або курсом, рекомендованим компетентними органами України, а також морськими коридорами чи схемами поділу прямування.

Конвенція ООН з морського права 1982 року припускає можливість проходження морськими коридорами танкерам, суднам з ядерними двигунами або таким, що перевозять ядерні й інші небезпечні чи отруйні за своєю природою матеріали. При цьому такі судна повинні мати на борту документи і додержуватися особливих запобіжних заходів. Морські коридори і схеми поділу прямування повинні бути ясно визначені прибережною державою і публікуватися на відповідних морських картах. При порушенні правил мирного проходу в територіальному морі України ка-

пітан іноземного невійськового судна може бути притягнутий до відповідальності згідно із законодавством України.

Іноземні кораблі в територіальному морі України і її внутрішніх вод зобов'язані додержуватися правил радіозв'язку, навігаційних, портових, митних, санітарних й інших. У випадку вимушеного їх порушення варто негайно повідомляти адміністрацію найближчого порту України.

Компетентні органи України вправі встановлювати райони в межах територіального моря і внутрішніх вод України, плавання в яких іноземним суднам заборонено. Про це повинне бути зроблене належне повідомлення. Хоча Закон України від 4 листопада 1991 року не згадує про це, при проході через територіальне море звичайна практика потребує проходження без зупинок. Проте Конвенція про територіальне море, прийнята на Женевській конференції 1958 р., визнавала право при проході на зупинку і стоянку на якорі, оскільки вони пов'язані зі звичайним плаванням або виявилися необхідними внаслідок непереборної сили або лиха. Конвенція ООН з морського права 1982 року в п. 2 статті 18 визнала це право як виняток, закріпивши, що прохід повинний бути безупинним і швидким.

Особливий порядок проходу через територіальні води встановлений для військових кораблів. Визначення військового корабля дано в статті 29 Конвенції 1982 року. Під ним розуміється “судно, яке належить збройним силам якої-небудь держави, що має зовнішні знаки, які відрізняють такі судна його національності, що знаходиться під командуванням офіцера, який перебуває на службі уряду даної держави і прізвище якого занесене у відповідний список військового або еквівалентного йому документа, і яке має екіпаж, підпорядкований регулярній військовій дисципліні”.

У період існування СРСР, що наполягав на дозвільному порядку проході іноземних військових кораблів через свої територіальні води, про що зробив відповідне застереження до статті 23 Конвенції про територіальне море і прилеглу зону 1958 року, кораблі військово-морського флоту США, що не розділяли позицію СРСР у цьому питанні і тлумачили її як таку, що порушує міжнародне право, двічі, у 1986 і 1988 роках, зробили спробу здійснити право мирного проході, пройшовши через радянські територіальні води в Чорне море. Це призвело до інцидентів, що у результаті дали імпульс переговорному процесу зі зближення позицій двох держав, що стосуються права мирного проході. 23 вересня 1989 року міністр за-

кордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе і держсекретар США Дж. Бейкер підписали угоду “Про однакове тлумачення правил міжнародного права стосовно мирного проходу”. У ньому сторони визнали, що право мирного проходу поширюється на всі судна, включаючи військові кораблі, і не потребує дозвільних процедур. Обидві держави взяли зобов’язання привести в повну відповідність із Конвенцією ООН з морського права 1982 року своє законодавство, правила і практику, що стосуються мирного проходу.

В Україні військові кораблі іноземних держав, а також підводні човни здійснюють мирний прохід у територіальному морі України в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів. При цьому підводні човни повинні плавати тільки на поверхні і під своїм прапором. Невиконання перерахованих правил надає право компетентним органам України вимагати від порушника негайно покинути територіальне море України. Це відповідає положенням статті 30 Конвенції 1982 року.

Держава прапора відповідає за будь-яку шкоду або збитки, завдані прибережній державі в результаті недотримання військовим або іншим некомерційним судном правил прибережної держави щодо плавання в територіальному морі або положень Конвенції 1982 року.

Проте зазначена Конвенція (стаття 24) встановлює й обов’язок прибережної держави з організації судноплавства в її територіальному морі. Так, прибережна держава не повинна перешкоджати мирному проходові іноземних суден, вона повинна належним чином повідомляти про всі відомі їй небезпеки для судноплавства в її територіальних водах.

Конкретні питання, пов’язані з юрисдикцією прибережної держави щодо іноземних суден, що здійснюють право мирного проходу, вирішуються залежно від належності цих суден до класу військових кораблів, а також державних суден, експлуатованих у некомерційних цілях, або до класу торгових суден (*підрозділи А, В, С розділу 3 частини II Конвенції ООН з морського права 1982 року*). Стосовно військових кораблів діє принцип імунітету державної власності, відповідно до яких вони вилучаються з-під юрисдикції прибережної держави. У випадку недотримання ними законів і правил прибережної держави під час мирного проходу через її територіальні води, влада прибережної держави може вимагати, щоб цей корабель негайно покинув її територіальне море. При цьому шкода і збитки, заподіяні кораблем-порушником, покриваються державою його прапора.

На борту іноземного торгового судна, що здійснює право мирного проходу, діють кримінальна та цивільна юрисдикція держави прапора судна, за винятком вилучень, установлених у конвенційному порядку.

Згідно зі статтею 27 Конвенції ООН з морського права, кримінальна юрисдикція здійснюється прибережною державою стосовно злочину, вчиненого на борту іноземного торгового судна під час проходу через територіальне море, якщо:

наслідки злочину поширюються на прибережну державу;

злочин порушує спокій у країні або добрий порядок у територіальному морі;

капітан судна, дипломатичний агент або консульська посадова особа держави прапора судна звертаються до місцевої влади з проханням про надання допомоги;

вжиті заходи необхідні для припинення незаконної торгівлі наркотиками або психотропними речовинами.

Але не підлягає обмеженню право прибережної держави вживати будь-які заходи для арешту або розслідування на борту іноземного судна, що проходить через територіальне море, після його виходу з внутрішніх морських вод. Це право спрямоване на забезпечення можливості прибережної держави заарештовувати і віддавати суду осіб, що несуть кримінальну відповідальність за злочини, учинені під час перебування судна у внутрішніх водах такої держави. При вчиненні злочину на борту іноземного судна до входу в територіальне море і при проходженні цього судна без заходу у внутрішні морські води прибережна держава здійснювати втручання не повинна (п. 5 статті 27 Конвенції ООН з морського права). Проте, у виняткових випадках, пов'язаних із нанесенням шкоди морському середовищу або порушенням режиму виняткової економічної зони, Конвенція 1982 року передбачає умови втручання прибережної держави.

У ст. 28 Конвенції ООН з морського права йдеться про таке:

прибережна держава не повинна зупиняти іноземне судно, що проходить через територіальне море, або змінювати його курс із метою здійснення цивільної юрисдикції стосовно особи, що знаходиться на борту судна;

прибережна держава може застосовувати стосовно такого судна заходи стягнення або арешт у будь-якій цивільній справі тільки за зобов'язаннями або в силу відповідальності, прийнятої або накликаної на себе цим судном під час або для проходу його через води прибережної держави.

При цьому ці обмеження не торкаються права прибережної держави застосовувати заходи стягнення або арешт у цивільній справі стосовно іноземного судна, що знаходиться на стоянці в територіальному морі або проходить через нього після виходу з внутрішніх вод.

У зв'язку зі здійсненням цивільної юрисдикції виникає ще одне питання – законодавство якої держави, що регулює трудові відносини, поширюється на екіпаж судна, що проходить через територіальні води: законодавство прибережної держави або держави прапора? Ряд відомих зарубіжних юристів стверджують, що екіпаж судна, яке проходить через територіальні води, повинен підкорятися законодавству прибережної держави. Вони виходять при цьому із принципу нерозривності територіальних вод і суші. На їхню думку, будь-яка людина, що перебуває в територіальних водах держави, повинна користуватися тим самим статусом, що й жителі цієї держави.

Оскільки територіальне море є територією держави, то на своїй території держава реалізує повну юрисдикцію, за винятком випадків, передбачених Конвенцією ООН з морського права 1982 р. та іншими міжнародними угодами.

Сьогодні до органів юрисдикції належать: ***органи виконавчої влади, суди (загальної юрисдикції і господарські), органи адміністративної юрисдикції, уповноважені розглядати справи по суті і приймати щодо них відповідні рішення.***

У широкому сенсі юрисдикція в територіальному морі – це заснована на законі або інших нормативних правових актах сукупність повноважень державних органів (посадових осіб) з урегулювання суспільних відносин у певній правовій сфері державного або міжнародного характеру, здійснення законодавчої, судової, виконавчо-розпорядницької діяльності.

Реалізація владних повноважень неможлива без належної правової основи, механізму правового регулювання, тобто системи правових засобів, які впливають на суспільні відносини, організації їх відповідно до завдань держави й суспільства. Присутність правової основи реалізації цих повноважень, можливість урегулювання суспільних відносин у територіальному морі виступають основними ознаками юрисдикційної діяльності.

Отже, ***під юрисдикцією*** прибережної держави в територіальному морі варто розуміти систему відповідних юрисдикційних органів, їхню

компетенцію і повноваження в територіальному морі України – морському поясі шириною 12 миль, що примикає до сухопутної території і внутрішніх вод держави, відлічуваних від відповідних вихідних ліній, які перебувають під суверенітетом держави, здійснюваним з урахуванням норм міжнародного права.

Таким чином, територіальне море є частиною території відповідної держави. Суверенітет прибережної держави поширюється і на водний простір територіального моря, повітряний простір над ним, а також на поверхню дна і надра в цій зоні. Обсяг суверенних прав прибережної держави в територіальному морі дещо вужчий, ніж у внутрішніх водах, що пов'язана з дією певних норм міжнародного морського права. Юрисдикція в територіальному морі розглядається як сукупність повноважень державних органів (посадових осіб) з урегулювання суспільних відносин у певній правовій сфері державного або міжнародного характеру, здійснення законодавчої, судової, виконавчо-розпорядницької діяльності, заснована на законі або інших нормативно-правових актах.

3.4. Континентальний шельф та його правовий режим

Ключові положення: *поняття континентального шельфу, історія становлення та кодифікації норм його інституту; правовий статус і правовий режим континентального шельфу; нормативно-правові документи про континентальний шельф України.*

Континентальний шельф – це затоплена морем частина материкової території. Необхідність міжнародно-правового регулювання режиму континентального шельфу є природним наслідком досягнень науки і науково-технічного прогресу. Континентальний шельф багатий нафтою, газом, у його надрах залягають залізо, марганець тощо. Досягнення техніки дозволили почати ефективну експлуатацію надр і багатств континентального шельфу. У 1942 році Великобританія від імені Тринідаду уклала з Венесуелою договір стосовно підводних районів затоки Парі. За цим договором сторони поділили морське дно затоки на два сектори, що примикають до їхніх узбереж, і визнали права одна одної на відповідний сектор. При цьому на сектори не поширювався суверенітет ні прибережних держав, ні яких-небудь інших. Таким чином, уже в 1942 році, ще до

створення самого інституту континентального шельфу, з'явився договір про його делімітацію.

Проте, на самому початку правове регулювання континентального шельфу носило внутрішньодержавний характер. Одним із перших національних актів стосовно континентального шельфу була Прокламація президента Трумена від 28 вересня 1945 року. У ній підкреслювалося, що з геологічної точки зору континентальний шельф можна розглядати як продовження материкової території прибережної держави під водою, оскільки виявлені на континенті мінеральні ресурси містяться й у надрах шельфу. У прокламації йшлося, що ефективно розроблення шельфу можливе лише за умови тісного контакту з прибережною державою. Характерно, що в прокламації не йшлося про межі континентального шельфу. Тільки в прес-релізі, що супроводжував прокламацію Білого дому, вказувалося, що континентальним шельфом вважається, як правило, затоплена земля, що прилягає до берега і покрита водою не більше, ніж на сто морських сажнів (біля 200 м). Опублікування Прокламації США було сприйнято значною кількістю держав як сигнал до поділу не тільки природних морських ресурсів шельфу, але і самого шельфу і вод, що його покривають. Прокламація викликала ланцюгову реакцію з прийняття законодавчих актів і поширення юрисдикції прибережних держав на континентальний шельф. Уже протягом 10 років після її опублікування аналогічні законодавчі акти були прийняті Аргентиною, Домініканською Республікою, Саудівською Аравією, Індією, Іраном, Пакистаном, Гондурасом, Чилі, Португалією і деякими іншими державами, а до початку роботи I Конференції ООН з морського права 1958 року односторонні акти про континентальний шельф були прийняті 20 державами.

Тому питання про регламентацію даної проблеми набуло термінового характеру. Виникла необхідність прийняття міжнародно-правових заходів для регулювання діяльності держав у цій галузі. Цим зайнялася Комісія міжнародного права ООН, що розглядала питання про континентальний шельф на своїх II (1950 рік), III (1951 рік), V (1953 рік) і VIII (1956 рік) сесіях. Перед Комісією постало завдання – виробити юридичне визначення континентального шельфу з урахуванням певних геологічних і геоморфологічних чинників. При цьому важливо було забезпечити юридичну рівність прибережних держав стосовно як їхніх прав на континентальний шельф, так і обов'язків. Комісія міжнародного права підготувала

проект Конвенції про континентальний шельф, що потім був розглянутий на Конференції ООН з морського права, яка відбулася в 1958 році та схвалила проект Конвенції і відкрила його для підписання. Вступила в силу 10 червня 1963 року. Відповідно до неї ***континентальний шельф – це морське дно (включаючи його надра), що простягається від зовнішньої межі територіального моря до встановлених міжнародним правом меж, над яким прибережна держава здійснює суверенні права з метою розвідки і розроблення його природних багатств.***

Слід зазначити, що договірні норми, сформульовані в Женевській конвенції 1958 року, не є нормами, в основі яких лежать відповідні звичаєві норми з питань, що стосуються континентального шельфу. Сформульовані з урахуванням практики держав, норми цієї конвенції не повторюють, не розвивають і не конкретизують які-небудь звичаєві норми. Це сталося тому, що практика держав у галузі використання ресурсів континентального шельфу, котра передувала прийняттю конвенції, була занадто обмежена і не носила загального характеру, щоб можна було говорити про вже сформовану міжнародно-правову норму в даному питанні. У Конвенції сформульовані нові норми права, здійснений внесок у прогресивний розвиток міжнародного права. Вона вперше в міжнародно-узгодженому порядку дала юридичне поняття терміну “континентальний шельф”, визначила його правовий статус, визнавши і закріпивши за всіма прибережними державами суверенні права над континентальним шельфом із метою розвідки і розробки його природних багатств. При цьому термін “континентальний шельф” уживається стосовно:

до поверхні і надр морського дна підводних районів, що примикають до берега, але знаходяться поза зоною територіального моря, до глибини 200 м або за цією межею до такого місця, до якого глибина вод, що покривають, дозволяє розроблення природних багатств цих районів;

поверхні і надр подібних підводних районів, що примикають до берегів островів.

Головний недолік полягав у тому, що критерій глибини “експлуатабельності”, безсумнівно, допускав можливість необмеженого розширення меж континентального шельфу. Розвиток технічних засобів, незабаром після 1958 року, дозволив добувати конкреції з глибин у 5 000–6 000 м, то на основі Женевської конвенції окремі промислово розвинені держави могли вже претендувати на шельф шириною в тисячі миль. Таким чином, Конвенція формально зрівнювала прибережні держави в правах

на шельф, але фактично створювала переваги для технічно розвинених країн. Побойючись, що прибережні держави почнуть розширювати свій шельф до необмежених меж, деякі держави при приєднанні до Конвенції робили спеціальні заяви з цього питання. Наприклад, французький уряд заявив, що *“вираз “прилегли” райони включає поняття геофізичної, геологічної і географічної залежності, що і лат. pro facto виключає необмежене розширення континентального шельфу”*. У зв’язку з тим, що можливості експлуатації ресурсів шельфу значно переступили за 200-метрові глибини, його зовнішні межі виявилися як би відкритими, тому що термін *“приєднувані до берега”* ніким не брався до уваги або, у всякому разі припускав різноманітне тлумачення.

У рішенні Міжнародного суду ООН 1969 року з питань розмежування континентального шельфу в Північному морі між Данією, Нідерландами і ФРН, підкреслювалося, що *“відповідно до міжнародного права правопідстава на континентальний шельф виникає в прибережній держави в силу тієї обставини, що підводні райони дна можуть розглядатися фактично як частина території, стосовно котрої прибережна держава вже здійснює свою владу, тобто в тому значенні, що вони, хоча і покриті водою, ці райони є продовженням цієї території, її розширенням у бік моря”*. Таким чином, суд висунув доктрину ***“природного продовження суші”*** під водою й загалом відкинув критерій *“приєднуваності”*. Це рішення істотно вплинуло на розвиток нових доктрин і поглядів на користь включення в межі континентального шельфу всієї підводної окраїни материка, аж до абісальних глибин. Уже на другій сесії Конференції ООН з морського права (1974 рік, Каракас) постало питання про нове визначення поняття континентального шельфу і вироблення чітких критеріїв. У результаті тривалих зусиль багатьох держав удалося виробити цілком нові положення у визначенні поняття континентального шельфу, що істотно відрізняються від положень Женевської конвенції. Відповідно до п. 1 статті 76 Конвенції ООН з морського права 1982 року *“континентальний шельф прибережної держави містить у собі морське дно і надра підводних районів, що простираються за межі її територіального моря на всьому протязі природного продовження її сухопутної території до зовнішньої межі підводної окраїни материка або на відстань 200 морських миль від вихідних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря, коли зовнішня межа підводної окраїни материка не простирається на таку відстань”*. Відповідно до пункту 3 підводна окраїна материка

містить продовження континентального масиву, що знаходиться під водою, прибережної держави і складається з поверхні і надр шельфу, схилу і підйому. Вона не включає дна океану на великих глибинах, у тому числі його океанічні хребти або його надра. Вираз “не включають дна океану на великих глибинах” вважається недостатньо визначеним. Відповідно до прийнятої на Конференції термінології “глибоководними” вважаються абісальні райони морського дна, глибина над якими звичайно складає більше 3 000 м. Із цієї причини *до шельфу не входять океанічні хребти, геологічна характеристика і структура яких відрізняється від характеристики континентального шельфу, оскільки такі хребти утворені океанічною корою*. До цієї категорії належать серединно-океанічні хребти, що тягнуться на десятки тисяч миль в Атлантичному, Тихому й Індійському океанах.

З питань континентального шельфу на III Конференції ООН з морського права була досягнута політико-правова домовленість на основі волевиявлення всіх учасників про те, що *“підводна окраїна материка”* буде включати континентальний масив, що знаходиться під водою, який складається з трьох частин: *поверхні і надр самого шельфу; континентального схилу; підйому*.

При виробленні цього визначення компроміс між державами, що мають широкий шельф, і тими, шельф яких не виходить за межі 200-мильних економічних зон, був досягнутий на основі того, що всі прибережні держави зможуть поширювати суверенні права на ресурси морського дна в межах економічної зони незалежно від того, чи є в цих межах шельф або немає. Водночас враховувалося, що біля 40 держав будуть мати шельф, що виходить за межі 200-мильних економічних зон. Це обумовило необхідність установлення чітких дистанційних критеріїв і критеріїв глибини для визначення зовнішніх меж континентального шельфу. Тому в статті 76 Конвенції з морського права було встановлено, що *якщо межа материка простирається далі 200 миль, то зовнішня межа шельфу не повинна знаходитися далі 350 миль від вихідних ліній, від яких відміряється ширина територіального моря, або не далі 100 миль від 2 500-метрової ізобати*. Нове визначення веде до встановлення подвійного правового режиму континентального шельфу: *режиму в межах 200-мильної економічної зони і за цими межами*. Найбільш чітко вираженим показником такого розходження слугують передбачені статтею 82 Конвенції відрахування і внески у зв'язку з розробленням континентального шельфу за межами 200 миль.

Природні ресурси континентального шельфу містять мінеральні й інші неживі ресурси морського дна і його надр, а також живі організми, що належать до “сидячих видів”, тобто організми, що у період, коли можливий їхній промисел, або знаходяться в нерухомому стані на морському дні чи під ним, або не здатні пересуватися, інакше як знаходячись у постійному фізичному контакті з морським дном чи його надрами.

Слід ураховувати, що права прибережної держави на континентальному шельфі не торкаються правового статусу вод, які покривають, і повітряного простору над ним. Оскільки морський простір над континентальним шельфом надалі залишається відкритим морем, усі держави мають право здійснювати судноплавство, польоти, рибальство, прокладати підводні кабелі і трубопроводи. Водночас установлений особливий режим розвідування і розроблення природних ресурсів. Прибережна держава має право в цих цілях будувати відповідні споруди й установки, створювати навколо них зони безпеки (до 500 м). Здійснення прав прибережної держави не повинно обмежувати прав судноплавства й інших прав інших держав. Прибережна держава також управі визначати траси для прокладання кабелів і трубопроводів, дозволяти будувати установки і проводити бурильні роботи, споруджувати штучні острови.

Україна має суверенні права стосовно розвідування, розроблення і зберігання природних ресурсів, як живих, так і неживих, на морському дні, що утворює континентальний шельф України й у його надрах. Ці права реалізуються відповідно до законодавства України про континентальний шельф і Кодексом України про надра. Відповідно до Кодексу 1994 року надра є виключною власністю народу України і даються тільки в користування. Угоди або дії, що порушують право власності народу України на надра, є недійсними. Ділянки континентального шельфу, як використовувані, так і не використовувані, входять у державний фонд надр. Внутрішньодержавна регламентація правового режиму континентального шельфу має низку особливостей. Відсутній національний закон профільного характеру, що повинен безпосередньо регулювати зазначені питання.

Конвенція ООН з морського права 1982 року ратифікована Україною тільки 3 червня 1999 року і національне законодавство ще не приведенне у відповідність із положеннями цієї Конвенції. Тому правовий режим континентального шельфу визначається, поряд із національним законо-

давством, відповідно до нормативних актів СРСР, прийнятих на основі Женевської конвенції 1958 року. Такими актами є:

Указ Президії Верховної Ради СРСР від 6 лютого 1968 року “Про континентальний шельф СРСР”;

“Положення про охорону континентального шельфу СРСР”, затверджене Постановою Ради Міністрів СРСР від 11 січня 1974 року № 24;

Постанова Ради Міністрів СРСР від 18 липня 1969 року № 554 “Про порядок проведення робіт на континентальному шельфі СРСР і охорону його природних багатств”.

Питання правового режиму континентального шельфу торкаються в ряді законодавчих актів незалежної України, зокрема в Кодексі, у Законі України “Про виключну (морську) економічну зону України” 1995 року та ін., що не тільки суттєво доповнюють законодавство колишнього СРСР, але і багато в чому йому не відповідають.

Застосування положень вищевказаних нормативних актів СРСР стосовно континентального шельфу України здійснюється на підставі Постанови Верховної Ради України від 12 вересня 1991 року “Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства СРСР”, відповідно до яких, до прийняття відповідних актів законодавства України, на території республіки застосовуються акти законодавства СРСР із питань, що не урегульовані законодавством України, за умови, що вони не суперечать Конституції і законам України. Слід зазначити, що в Законі України “Про виключну (морську) економічну зону України” правовий режим континентального шельфу згадується лише мимохідь. Це пов’язано з тим, що правовий режим виключної (морської) економічної зони в межах 200 миль дублює режим континентального шельфу (що у свій час ледве не послужило приводом до скасування інституту континентального шельфу) із тією лише різницею, що природні ресурси континентального шельфу знаходяться на морському дні й у його надрах, а природні ресурси економічної зони – у товщі води над морським дном.

Таким чином, інститут континентального шельфу забезпечує міжнародно-правове регулювання континентального шельфу як морського дна (включаючи його надра), що простирається від зовнішньої межі територіального моря до встановлених міжнародним правом меж, над яким прибережна держава здійснює суверенні права з метою розвідки і розроблення його природних багатств. Прибережна держава має право в цих цілях будувати відповідні споруди й установки, створювати навко-

ло них зони безпеки (до 500 м). Здійснення прав прибережної держави не повинно обмежувати прав судноплавства й інших прав інших держав. Прибережна держава також управі визначати траси для прокладання кабелів і трубопроводів, дозволяти будувати установки і проводити бурильні роботи, споруджувати штучні острови.

3.5. Правовий режим виключної (морської) економічної зони

Ключові положення: *поняття виключної (морської) економічної зони, історія становлення та кодифікації норм її інституту; правовий статус і правовий режим виключної (морської) економічної зони; юрисдикція та суверенні права прибережної держави у виключній (морській) економічній зоні, особлива природа виключної (морської) економічної зони.*

Концепція виключної (морської) економічної зони, втілена у національному законодавстві більшості держав, стала характерною рисою сучасного міжнародного морського права. Режим виключної (морської) економічної зони визнається як унікальний. Він увібрав у себе характеристики як територіального, так і відкритого моря. При цьому виключна (морська) економічна зона не є ані територіальним, ані відкритим морем. Хоча з точки зору юридичної природи виключна (морська) економічна зона є частиною відкритого моря, у якій прибережна держава має ряд прав і здійснює юрисдикцію у питаннях, визначених міжнародним правом.

Перша серйозна згадка про виключну юрисдикцію держави над морськими ресурсами за межами територіального моря містилася у Декларації Трумена про континентальний шельф від 28 вересня 1945 р. США заявили про суверенітет над природними ресурсами морського дна і його надр на континентальному шельфі, що лежить під водами відкритого моря, але прилягає до узбережжя США. Сполучені Штати Америки також заявили про право встановлення рибоохоронних зон у водах відкритого моря, які прилягають до узбережжя. Ресурси таких зон повинні були резервуватись для рибалок США та інших держав, які традиційно вели там вилов риби.

Услід за США аналогічні заяви зробили країни Південної і Центральної Америки. Чилі та Перу в 1947 р. і Еквадор у 1950 р. проголосили суверенітет над 200-мильною зоною. Через кілька років 200-миль-

ний кордон було закріплено у Декларації Сантьяго від 18 серпня 1952 р. Декларацію підписали три латиноамериканські країни: Чилі, Еквадор і Перу. У 1970 р. уже дев'ять латиноамериканських країн (Еквадор, Панама, Бразилія, Чилі, Перу та ін.) проголосили суверенітет і юрисдикцію над водами, що простягаються на 200 морських миль від їхнього узбережжя. Основна мета полягала у тому, щоб встановити правові межі, у яких держави зможуть використовувати природні ресурси, а також дбати про їх збереження.

Позицію латиноамериканських країн було висвітлено у міжнародних договорах, підписаних у 1970 р. Декларації Монтевідео з морського права і Декларації латиноамериканських країн з морського права.

Ситуація, що склалася, потребувала врегулювання. Основне завдання полягало в тому, щоб забезпечити всім державам рівноправний доступ до Світового океану з урахуванням їхнього географічного положення та інтересів.

Міжнародне співтовариство пішло назустріч багатьом державам, що розвиваються, які висунули вимогу про встановлення 200-мильних економічних зон. З метою вирішення цієї проблеми за рішенням Генеральної Асамблеї ООН в 1973 р. було скликано третю Конференцію ООН з морського права (*див. підрозділ 3.1*), яка завершилася підписанням у грудні 1982 р. Конвенції ООН з морського права (далі – Конвенція). Конвенція врегулювала основні види діяльності держав у сфері дослідження та використання просторів і ресурсів Світового океану, зокрема закріпила поняття виключної (морської) економічної зони і визначила права держав у цьому районі.

У Конвенції виключній (морській) економічній зоні присвячена частина V. Ратифікувавши Конвенцію, Україна дала згоду на обов'язковість її положень. Це означає, що норми Конвенції (у тому числі норми щодо виключної (морської) економічної зони) стали складовою національного законодавства України. Окрім Конвенції діє Закон України від 16 травня 1995 р. № 162/95-ВР “Про виключну (морську) економічну зону України” (далі – Закон). Положення Закону корелюються з нормами Конвенції.

Відповідно до статті 55 Конвенції виключна (морська) економічна зона є *“особливим районом, що розташований за межами територіального моря, прилягає до нього та підпадає під особливий правовий режим, згідно з яким права і юрисдикція прибережної держави та права і свободи інших держав регулюються відповідними положеннями Конвенції”*.

Згідно зі статтею 2 Закону виключною (морською) економічною зоною України є “морські райони, зовні прилеглі до територіального моря України, включаючи райони навколо островів, що їй належать”. **Виключна (морська) економічна зона України** – це акваторії Чорного моря зі всіма природними ресурсами, прилеглі до України, які лежать за межами державної території України (її територіальних вод, хоча самі територіальні води теж можна вважати продовженням економічної зони) і вважаються водами відкритого моря. Мають спеціальний правовий статус, за яким у цих водах дозволене перебування і рух різних іноземних транспортних засобів, діяльність людей-іноземців, яка відповідає екологічним та іншим вимогам Міжнародного морського права крім тієї, завданням якої є отримання прибутку. Тобто в даних акваторіях тільки Україна і її народ мають виключні права на розвідку, добування і керівництво всіма природними ресурсами даного регіону, зокрема вилов морських тварин, риби, видобуток вуглеводнів, створення і використання штучних островів, безпечних для довкілля установок і споруд, а також проведення наукових досліджень або інша держава, якій Україна на рівних умовах це дозволила. У протилежному випадку це вважатиметься порушенням інституту виключної (морської) економічної зони, українського законодавства, спробою нанесення Україні економічних збитків. З іншого боку Україна має виключні права і зобов’язується перед міжнародною спільнотою підтримувати у цій зоні сталий екологічний баланс і порядок.

Ширина виключної (морської) економічної зони встановлюється прибережною державою, але не може перевищувати 200 морських миль від вихідних ліній, від яких вимірюється ширина територіального моря (стаття 57 Конвенції).

Таким чином, якщо з 200 морських миль ширини виключної (морської) економічної зони вирахувати 12 морських миль, що складають максимальну ширину територіального моря, то на власне виключну (морську) економічну зону припадає лише 188 морських миль.

У разі, якщо держава оголошує створення прилеглої зони, ширина якої разом із територіальним морем не перевищує 24 морські милі, то 200 морських миль виключної (морської) економічної зони будуть складатися з трьох частин:

територіального моря шириною до 12 морських миль, що перебуває під повним суверенітетом держави, і яким поглинаються обмежені суверенні права прибережної держави у виключній (морській) економічній зоні;

прилеглої зони шириною від 12 до 24 морських миль, у якій відбувається накладення прав прибережної держави, передбачених для прилеглої зони (стаття 33 Конвенції), на її ж права у виключній (морській) економічній зоні; частини виключної (морської) економічної зони, що лишається, ширина якої не перевищує 176 морських миль, якщо відрахувати від межі прилеглої зони.

Правовий режим виключної (морської) економічної зони передбачає права, юрисдикцію й обов'язки прибережної держави, яким кореспондують (відповідають) права й обов'язки, здійснювані в такій зоні іншими державами. Стаття 56 Конвенції передбачає, що прибережна держава:

здійснює суверенні права з метою розвідування, розроблення і зберігання природних ресурсів як живих, так і неживих, що знаходяться на дні, у його надрах і в його водах, що покривають, а також із метою керування цими ресурсами, й стосовно інших видів діяльності з економічного розвідування і розроблення ресурсів зони (виробництво енергії шляхом використання води, течій, вітру);

вправі споруджувати, а також дозволяти і регулювати створення й експлуатацію штучних островів і установок, установлювати навколо них зони безпеки;

вправі визначати час і місце лову, установлювати припустимий вилов живих ресурсів, установлювати умови одержання ліцензій, стягувати збори;

здійснювати юрисдикцію стосовно створення штучних островів, установок і споруд; дозволяти морські наукові дослідження;

уживати заходів із захисту морського середовища.

У питанні суверенних прав прибережної держави в межах виключної (морської) економічної зони чинний Закон України текстуально повторює Конвенцію. У виключній (морській) економічній зоні Україна має:

суверенні права щодо розвідки, розробки і збереження природних ресурсів як живих, так і неживих у водах, що покривають морське дно, на морському дні та в його надрах. Зазначені суверенні права також стосуються інших видів діяльності, пов'язаних з розвідкою та використанням ресурсів виключної (морської) економічної зони (наприклад, виробництва енергії шляхом використання води, течії та вітру);

юрисдикцію щодо створення і використання штучних островів, установок і споруд, здійснення морських наукових досліджень, захисту та збереження морського середовища;

інші права і обов'язки, передбачені Конвенцією (частина перша статті 56 Конвенції).

Передбачені Конвенцією суверенні права прибережної держави в її виключній (морській) економічній зоні в цілях розвідки, розробки й управління живими ресурсами є нововведенням. Суверенні права прибережної держави у сфері збереження живих ресурсів у її виключній (морській) економічній зоні є досить широкими. Основними серед них є такі:

право самостійного визначення допустимого вилову живих ресурсів у власній виключній (морській) економічній зоні (частина перша статті 61 Конвенції);

право використання всіх живих ресурсів у власній виключній (морській) економічній зоні щодо запасів яких було встановлено допустимий вилов (статті 56, 61, 62 Конвенції).

Якщо прибережна держава не може освоїти весь допустимий вилов, вона зобов'язана надати рибалкам інших держав доступ до надлишків допустимого вилову на основі міжурядових угод. Надаючи іноземним рибальським суднам доступ до виключної (морської) економічної зони, прибережна держава бере до уваги відповідні фактори, зокрема значення живих ресурсів цього району для економіки зацікавленої держави, потреби країн, що розвиваються, у вилові надлишків допустимого вилову. Перевагою користуються держави, що не мають виходу до моря, та держави з несприятливим географічним положенням. До останніх належать держави (включаючи ті, що омиваються замкнутими та напівзамкнутими морями), географічне положення яких робить їх залежними від експлуатації живих ресурсів виключних (морських) економічних зон інших держав, що розташовані в тому ж регіоні або субрегіоні. Така залежність пояснюється необхідністю адекватного забезпечення потреб населення у продуктах рибальства. До держав з несприятливим географічним положенням належать також держави, які не можуть претендувати на власну економічну зону.

Окрім суверенних прав Конвенція покладає на прибережну державу конкретні обов'язки щодо збереження живих ресурсів її виключної (морської) економічної зони і управління ними. Перш за все мається на увазі обов'язок забезпечити, щоб “живі ресурси не наражалися на небезпеку через надмірну експлуатацію” (частина друга статті 61 Конвенції). Виникає питання про співвідношення обов'язку із суверенними ресурсними правами прибережної держави. У випадку, наприклад, коли при-

бережна держава встановлює у виключній (морській) економічній зоні завищений допустимий вилов певних видів живих ресурсів, то це означає, що запас експлуатується надмірно і його стан наражається на небезпеку. Таким чином, право розробки живих ресурсів необхідно узгоджувати з обов'язком їх збереження й управління. Перетворення виключної (морської) економічної зони у безжиттєві води може кваліфікуватись не лише як екологічне правопорушення, але й як порушення передбачених Конвенцією обов'язків щодо збереження ресурсів і управління ними.

Конвенційна частина про виключну (морську) економічну зону передбачає також статті щодо конкретних видів морських біоресурсів (далеко мігруючі види; анадромні⁹; катадромні¹⁰; “сидячі”; морські ссавці – статті 64–68 Конвенції). Наявність цих статей не означає, що до зазначених видів не застосовуються правила Конвенції про суверенні права прибережної держави, про збереження морських біоресурсів і про управління такими ресурсами.

Особлива природа виключної (морської) економічної зони зумовлює те, що всім державам надається в ній свобода судноплавства і польотів, прокладання підводних кабелів і трубопроводів. При здійсненні цих, а також інших прав, що випливають із положень статей 88–115 Конвенції (ці статті стосуються режиму відкритого моря і поширюються на виключну (морську) економічну зону), усі держави повинні зважати на інтереси та суверенні права прибережної держави у виключній економічній зоні.

Виключні (морські) економічні зони кількох прибережних держав можуть перетинатись, зважаючи на їхню велику протяжність (до 200 мор-

⁹ Анадромні види риб – це види риб, які живуть у морі, а на нерест мігрують до прісних водойм (осетрові, морська раса ряду лососевих, напівпрохідна форма судака, прохідні та морські оселедці роду “Clupea” та “Alosa”, чорноморський та азовський пузанок). Спеціально уповноважені органи України забезпечують збереження запасів анадромних видів риб шляхом вжиття відповідних заходів і встановлення правил регулювання рибного промислу у виключній (морській) економічній зоні, зокрема щодо визначення загального обсягу допустимих виловів, і співробітничать із цією метою з відповідними органами інших заінтересованих держав, якщо ці види риб мігрують за межі виключної (морської) економічної зони України.

¹⁰ Катадромні види риб – це види риб, які живуть у прісних водоймах, а на нерест мігрують до морських вод (морський вугор). Прибережна держава, у водах якої запаси катадромних видів проводять більшу частину свого життєвого циклу, відповідає за управління цими запасами й забезпечує мігруючій рибі доступ у ці води й вихід з них. Промисел запасів катадромних видів риб ведеться тільки у водах до берега від зовнішніх меж виключних (морських) економічних зон.

ських миль). За таких умов постає питання делімітації морських кордонів між державами. Необхідність делімітації виникає, якщо збігаються претензії двох або більше держав щодо територіального моря, виключної (морської) економічної зони чи континентального шельфу.

У Конвенції та Законі містяться однакові правила делімітації виключної (морської) економічної зони. У випадку, якщо держави із протилежними або суміжними берегами: коли відстань між їхніми узбережжями не дозволяє кожній з держав установити виключну (морську) економічну зону у 200 морських миль, “делімітація повинна здійснюватись шляхом угоди на основі міжнародного права з метою досягнення справедливого рішення” (частина перша статті 74 Конвенції). Такі угоди можуть передбачати співробітництво між державами у сфері експлуатації нафтових і газових запасів або рибних запасів у тому просторі, де буде проходити кордон.

Якщо не вдається укласти угоду, держави мають застосовувати міжнародно-правові механізми вирішення спорів (наприклад, положення Конвенції щодо врегулювання спорів). До укладення угоди держави повинні співпрацювати у дусі взаєморозуміння з метою досягнення тимчасової домовленості (частина третя статті 74 Конвенції). На сьогодні спостерігається тенденція проведення одного кордону для континентального шельфу і виключної (морської) економічної зони.

Наступним проблемним питанням є свобода судноплавства у виключній (морській) економічній зоні. Згідно з частиною першою статті 58 Конвенції “у виключній (морській) економічній зоні всі держави як прибережні, так і ті, що не мають виходу до моря, користуються, за умови дотримання відповідних положень цієї Конвенції, зазначеними в статті 87 свободами судноплавства і польотів...”. Наразі значна частина держав, що розвиваються, закріпили у законодавстві положення, що мають на меті обмеження свободи судноплавства у виключній (морській) економічній зоні. Такі дії можуть кваліфікуватись як порушення норм Конвенції, яка гарантує свободу судноплавства у виключній (морській) економічній зоні.

На рівні виключної (морської) економічної зони спостерігається проблема глобальної нестачі природних ресурсів. В останні роки загострюється конкурентна боротьба за доступ до морських ресурсів, запаси яких постійно скорочуються. Незаконний промисел риби веде до виникнення конфліктних ситуацій у морських районах. У юридичній літературі природоресурсні лиха людства пов'язують з неадекватністю сучасного правового регулювання використання природних ресурсів, незважаючи

на численні міжнародно-правові і національні норми про охорону навколишнього середовища. Неадекватність регулювання поглиблюється відсутністю оптимального державного управління природними ресурсами.

Також зростання ролі і значення Світового океану для міжнародної торгівлі одночасно призводить до розширення масштабів використання морських просторів у кримінальних цілях. Основними проблемами стали піратство, нелегальне транспортування людей, наркотиків, зброї та інших видів контрабанди.

Перелічені проблеми свідчать про те, що захист виключної (морської) економічної зони та її ресурсів від незаконного використання і нанесення значної шкоди є одним з важливих завдань. Тому прибережні держави мають вживати заходів щодо посилення нагляду і патрулювання у власних виключних (морських) економічних зонах.

Отже, інститут **виключної (морської) економічної зони** є нововведенням у міжнародному морському праві. Виключна (морська) економічна зона має важливе соціально-економічне значення, оскільки є визначальною для економічного розвитку прибережної держави. Наявність значних запасів живих ресурсів і можливість їх експлуатації задля отримання прибутків була основною причиною встановлення виключних (морських) економічних зон прибережними державами.

З юридичної точки зору виключна (морська) економічна зона має багатофункціональну природу. У цьому полягає складність правового режиму виключної (морської) економічної зони, якщо порівнювати його з іншими морськими просторами, які підпадають під юрисдикцію прибережної держави і є однофункціональними.

Багатофункціональність режиму виключної (морської) економічної зони полягає у такому. По-перше, у виключній (морській) економічній зоні прибережна держава має права щодо живих та неживих ресурсів у водах, що покривають морське дно, на морському дні і в його надрах. По-друге, прибережна держава має юрисдикцію щодо створення і використання штучних островів, установок і споруд, морських наукових досліджень, захисту і збереження морського середовища. По-третє, прибережна держава має інші права та обов'язки, передбачені Конвенцією: наприклад, право переслідування по гарячих слідах (стаття 111 Конвенції), право прокладання підводних кабелів і трубопроводів (стаття 79), право проведення бурильних робіт (стаття 81), право прокладання тунелів (стаття 85) тощо.

При цьому, якщо суверенні права прибережної держави щодо мінеральних ресурсів були передбачені ще традиційною доктриною континентального шельфу, то права, які стосуються дослідження і використання виключної (морської) економічної зони, є новелою.

Отже, створення виключної (морської) економічної зони (як поняття міжнародного морського права й особливої категорії морських просторів) сприяло досягненню таких цілей: задоволення вимог прибережних держав щодо розширення територіального моря; збереження свобод відкритого моря; надання прибережним державам суверенних прав щодо розвідування, розробки і збереження ресурсів.

3.6. Міжнародно-правовий режим відкритого моря та міжнародного району морського дна

Ключові положення: *поняття відкритого моря у міжнародному морському праві; свободи відкритого моря; поняття міжнародного району морського дна та його правовий режим.*

Океани, моря та води за межами дії національної юрисдикції є так званім відкритим морем (*міжнародні води або лат. Mare liberum*). Відкрите море – морські простори, що знаходяться ззовні територіальних, архіпелажних або внутрішніх вод якоїсь держави і у вільному й рівному користуванні усіх країн на засадах міжнародного права. У статті 1 Конвенції про відкрите море 1958 року поняття “відкрите море” визначається як “усі частини моря, що не входять ні в територіальне море, ні у внутрішні води якої-небудь держави”. Конвенція 1982 року встановила, що положення Частини VII (“Відкрите море”) застосовуються до всіх частин моря, що не входять ні у виключну (морську) економічну зону, ні в територіальне море або внутрішні води якої-небудь держави, ні в архіпелажні води держави-архіпелагу. Для характеристики відкритого моря необхідно виділити два критерії, що визначають його статус:

географічний – який характеризує відкрите море як частину просторів Світового океану, що не утворюють територію прибережної держави;

політичний – полягає в тому, що відкрите море не знаходиться під суверенітетом жодної з держав, усі держави мають право користуватися на засадах рівності відкритим морем у мирних цілях (свобода мореплавання, польотів, наукових досліджень тощо).

Згідно зі статтею 87 Конвенція 1982 року всі держави, у тому числі й ті, що не мають виходу до моря, мають свободу відкритого моря, що містять ряд свобод на певну діяльність у відкритому морі, а саме: право на **свободу судноплавства; свободу польотів; свободу прокладати підводні кабелі і трубопроводи; свободу рибальства; свободу будувати штучні острови й інші установки, що допускаються міжнародним правом; свободу наукових досліджень.**

Відкрите море резервується для мирних цілей. Ніяка держава, згідно зі статтею 89 Конвенції, не вправі претендувати на підпорядкування якоїсь частини відкритого моря своєму суверенітету. **У відкритому морі судно підпорядковується юрисдикції тієї держави, під прапором якої воно плаває.** Між державою і судном повинен існувати реальний зв'язок. Цього не можна сказати про практику використання так званих “зручних” прапорів (Панами, Ліберії, Кіпру, Швейцарії й ін.). На жаль, після проголошення незалежності України багато з її суден перейшли під “зручний” прапор, що призводить до поганих наслідків як для самої України, так і для українських моряків і членів їхніх сімей. Слід зазначити, що Конвенція ООН про умови реєстрації морських суден 1986 року обмежує подібну практику. Судно, що плаває під прапорами двох і більше держав, дорівнюється до судна, що не має національності. Судно не може перемінити свій прапор під час плавання або стоянки при заходженні в порт, крім випадків зміни права власності на нього. Проте це не стосується суден, що плавають під прапором ООН і деяких інших міжнародних організацій. Зазвичай судно розглядається як частина території держави, у якій воно зареєстровано. Винятки з цього правила, а отже, і зі свободи судноплавства, установлюються міжнародними договорами. Так, наприклад, стаття 110 Конвенції 1982 року встановлює певні права у відкритому морі військових кораблів із припинення незаконної діяльності суден, що там плавають. Вони здійснюються шляхом реалізації права на огляд. Ці дії допустимі за умови, що в командира військового судна виникли підозри в тому, що зустрінуто судно займається піратством, работоргівлею, несанкціонованим віщанням, не має національності, або якщо на ньому піднятий іноземний прапор, або воно відмовляється підняти прапор, але в дійсності має ту ж національність, що і даний військовий корабель. У цих випадках військовий корабель робить “перевірку права судна на його прапор”. Але, якщо ці підозри виявилися необґрунтованими й оглянуте судно не вчинило ніяких дій, які б виправдували цю підозрі-

лість, йому повинні бути відшкодовані всі заподіяні збитки або шкода. Кожна держава самостійно визначає умови надання своєї національності суднам, правила реєстрації суден на її території і права судна плавати під її прапором (стаття 91 Конвенції 1982 року). При цьому кожна держава: веде реєстр суден; приймає юрисдикцію над кожним судном, що плаває під її прапором, і його екіпажем; забезпечує контроль здатності суден до плавання; забезпечує безпеку мореплавання, запобігає аварії. Ні арешт, ні затримка суден не можуть бути зроблені у відкритому морі навіть як заходу розслідування за розпорядженням якої-небудь іншої влади, крім влади держави прапора судна.

Водночас у влади прибережної держави існує право переслідування “гарячими слідами”. Ця правомірність передбачена статтею 23 Конвенції про відкрите море 1958 року. Переслідування іноземного судна “гарячими слідами” може бути вжито:

- якщо компетентні влади прибережної держави мають достатні підстави вважати, що це судно порушило закони і правила цієї держави;

- переслідування повинне початися тоді, коли іноземне судно або одна з його шлюпок знаходяться у внутрішніх водах, у територіальному морі або в прилеглий зоні держави, що переслідує, і може продовжуватися за межами територіального моря або прилеглої зони тільки за умови, якщо воно не переривається;

- право переслідування припиняється, як тільки переслідуване судно входить у територіальне море своєї країни або третьої держави;

- переслідування повинно бути почате після подачі зорового або світлового сигналу;

- переслідування може здійснюватися тільки військовими кораблями або військовими літальними апаратами, чи суднами й апаратами, що знаходяться на урядовій службі (наприклад, поліцейськими) і спеціально на це уповноваженими.

Право переслідування не може здійснюватися стосовно військових кораблів, деяких інших суден, що перебувають на державній службі.

Право прокладання кабелів і трубопроводів у відкритому морі полягає в їхньому прокладанні по дну відкритого моря за межами континентального шельфу. При прокладанні підводних кабелів і трубопроводів держава повинні урахувати вже прокладені кабелі і трубопроводи. Зокрема, не повинні погіршуватися можливості їхнього ремонту. Одночасно передбачається відповідальність фізичних і юридичних осіб за заподіяння шко-

ди або ушкодження як власних, так і інших кабелів і трубопроводів. Але якщо зазначені особи доведуть, що вони понесли збитки або їм заподіяна шкода (пожертвували якорем, мережею або іншою рибальською снастю), при вчиненні дій, щоб уникнути ушкодження кабелю або трубопроводу, їм повинно бути надане необхідне відшкодування.

При здійсненні свободи рибальства кожна держава повинна вживати необхідних заходів до збереження живих ресурсів моря і дотримуватися інтересів прибережних держав.

Морське дно за межами континентального шельфу й економічної зони є територією з міжнародним режимом, що утворює міжнародний район морського дна (далі – Район). Згідно зі статтею 1 Конвенції ООН з морського права 1982 року термін “Район” означає дно морів і океанів і його надра за межами національної юрисдикції. Виділення в просторах відкритого моря зони, що має юридичний статус міжнародного району морського дна, стало найважливішою новелою в міжнародному морському праві. Питання про встановлення режиму виникло із досягненням технічних можливостей розробки глибоководних покладів природних ресурсів.

Оскільки національна юрисдикція прибережних держав у Світовому океані в юридичному сенсі поширюється на морське дно і його надра в межах континентального шельфу, межами Району є зовнішні межі материкових шельфів прибережних держав, іншими словами, це продовження дна і надр глибоководних районів морів і океанів за межами континентальних шельфів прибережних держав. Правовий режим, а також порядок дослідження і видобутку ресурсів Району урегульований статтями 136–191 Конвенції ООН. Зокрема, Стаття 137 Конвенції встановлює, що жодна держава не може претендувати на суверенітет або здійснювати суверенні права стосовно будь-якої частини Району і його ресурсів. Район оголошений “загальною спадщиною людства” (стаття 136). Це означає, що права на ресурси належать усьому людству, від імені якого діє ***Міжнародний орган з морського дна***. Згідно зі статтею 140 Конвенції діяльність здійснюється на благо всього людства і з особливим врахуванням інтересів і потреб держав, що розвиваються, і народів, що не досягли повної незалежності або іншого статусу самоврядування. Орган забезпечує справедливий розподіл фінансових та інших економічних вигод, одержуваних від діяльності в Районі, через відповідні механізми на не-дискримінаційній основі. Район відкритий для використання винятково в мирних цілях усіма державами без будь-якої дискримінації.

Морські наукові дослідження здійснюються в мирних цілях і на благо всього людства. Відповідно до Конвенції стосовно діяльності в Районі вживають заходів, необхідних для забезпечення ефективного захисту морського середовища від шкідливих для неї наслідків, що можуть виникнути в результаті такої діяльності.

Конвенцією конкретно передбачена діяльність з освоєння ресурсів Району, яка повинна здійснюватися так, щоб сприяти здоровому розвитку світової економіки і збалансованого росту міжнародної торгівлі, а також сприяти міжнародному співробітництву для всебічного розвитку всіх країн, особливо держав, що розвиваються. У цьому аспекті ресурси означають усі тверді, рідкі і газоподібні мінеральні ресурси, включаючи поліметалічні конкреції, що знаходяться на морському дні або в його надрах. Витягнуті з Району, вони розглядаються як корисні копалини. Такі ресурси можуть бути відчужені відповідно до норм міжнародного права і правил, установлюваних Міжнародним органом з морського права, створеним на підставі Конвенції 1982 року.

Слід мати на увазі, що ні положення Конвенції, що стосуються Району, ні будь-які права, надані або здійснювані відповідно до неї, не стосуються правового статусу вод, що покривають Район, або правового статусу повітряного простору над цими водами.

Висновок

Міжнародне морське право регулює питання розмежування морського простору Світового океану та встановлює правовий статус і правовий режим його складових, що пов'язані в єдиному природному комплексі. Одні з них мають правовий режим, що передбачає їхню належність певним суб'єктам, інші – правовий статус, що містить тільки визначені права й обов'язки належних суб'єктів. Правовий статус і правовий режим морських просторів регламентується основним джерелом сучасного міжнародного морського права – Конвенцією ООН з морського права.

Внутрішні морські води та територіальне море є складовими морського простору й одночасно території відповідної держави. На внутрішні морські води поширюється суверенітет та юрисдикція прибережної держави в повному обсязі. Щодо територіального моря обсяг суверенних прав прибережної держави в ньому дещо вужчий, ніж у внутріш-

ніх водах, що пов'язано з функціонуванням інституту мирного проходу крізь нього.

Нововведеннями у міжнародному морському праві є інститути континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, які регулюють правовий режим морських просторів та надр під ними, що простягаються за межі територіального моря прибережної держави. Унікальність їхнього правового режиму полягає в тому, що він носить змішаний характер і поєднує окремі ознаки режиму як міжнародної, так і державної території. Остання стосовно континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони здійснює цільову юрисдикцію відповідно до міжнародно-правових норм та норм національного права.

Відкрите море не знаходиться під суверенітетом жодної з держав, усі держави мають право користуватися на засадах рівності відкритим морем у мирних цілях. Правовий режим міжнародного району морського дна встановлює, що жодна держава не може претендувати на суверенітет або здійснювати суверенні права стосовно будь-якої частини Району і його ресурсів. Район оголошений загальною спадщиною людства.

Запитання для самоконтролю

1. Які конвенції були прийняті за результатами роботи I Конференції ООН з морського права у 1958 році?
2. Якою новелізацією характеризується Конвенція ООН з морського права 1982 року?
3. На які частини поділяються морські простори міжнародним правом?
4. Розкрийте правовий статус і правовий режим внутрішніх морських вод.
5. Дайте визначення внутрішніх морських вод у міжнародному морському праві.
6. Які види правового режиму стосовно іноземних суден встановлює прибережна держава?
7. Назвіть критерії для віднесення морських вод до історичних у міжнародному праві.
8. Дайте визначення територіального моря згідно з Конвенцією ООН з морського права.

9. Які способи відліку територіального моря прийняті у міжнародному морському праві?

10. З якою метою здійснюється мирний прохід через територіальне море?

11. Яка юрисдикція прибережної держави діє стосовно іноземного торгового судна під час проходження через територіальне море?

12. Дайте визначення континентального шельфу.

13. Розкрийте правовий режим континентального шельфу.

14. Розкрийте правовий режим виключної економічної зони.

15. Дайте визначення виключної (морської) економічної зони України згідно з чинним Законом.

16. Назвіть свободи на певну діяльність у відкритому морі згідно з Конвенцією ООН з морського права.

17. Розкрийте правовий режим міжнародного району морського дна.

Список рекомендованої літератури

Нормативно-правові акти

Действующее международное право : в 3 т. / сост. : Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. – М., 1996.

Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву ратифицирована Законом Украины от 03.06.99 № 728-XIV (728-14). – 1999. – № 31. – С. 254.

Про державний кордон України [Електронний ресурс] : Закон України від 04.11.1991 № 1777-XII. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/_doc2.nsf/link1/find:про+державний+кордон+україни/T177700.html

Про виключну (морську) економічну зону України [Електронний ресурс] : Закон України від 16.05.95 № 163/95. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/162/95-вр>

Базова література

Анцелевич Г. О. Міжнародне публічне право : підручник / Г. О. Анцелевич, О. О. Покрещук ; за заг. ред. Г. О. Анцелевича. – Київ : Алерта, 2005. – 424 с.

Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник / М. О. Баймуратов. – Харків : Одиссей, 2008. – 704 с.

Білорус І. О. Сучасне міжнародне морське право і морське право України / І. О. Білорус // Українська академія зовнішньої торгівлі. – К., 2003. – 116 с.

Броунли Я. Международное право / Я. Броунли. – М., 1977. – Кн. 2. – 449 с.

Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основи теорії : підручник для студ. вищ. навч. закладів за спец. “Міжнародне право”, “Міжнародні відносини” / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній ; за ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.

Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / А. І. Дмитрієв, В. І. Муравйов ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 638 с.

Міжнародне право : навч. посібник / М. В. Буроменський, І. Б. Кудас, А. А. Маєвська та ін. ; за заг. ред. М. В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 336 с.

Міжнародне право : підручник / за ред. В. А. Ліпкана. – Київ : КНТ, 2009. – 752 с.

Міжнародне право в документах / уклад. М. В. Буроменський. – Х. : Видавництво Національного ун-ту внутрішніх справ, 2003. – 376 с.

Міжнародне право: Основні галузі : підручник для студ. вищих навч. закл. за спец. “Міжнародне право”, “Міжнародні відносини” / В. Г. Буткевич, С. А. Войтович, О. М. Григоров та ін. ; за ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2004. – 814 с.

Международное право в документах : учеб. пособие / сост. Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2003. – 880 с.

Международное публичное право : учебник / под ред. К. А. Бекяшева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Велби, Проспект, 2003. – 640 с.

Допоміжна література

Клименко Б. М. Государственная территория. Вопросы теории и практики международного права / Б. М. Клименко. – М. : Международные отношения, 1974. – 168 с.

Клименко Б. М. Территория и граница СССР / Б. М. Клименко, А. А. Порк. – М. : Международные отношения, 1985. – 302 с.

Кулик М. Встановлення критеріїв справедливості правового регулювання делімітації континентального шельфу / М. Кулик // Право України. – 2001. – № 7. – С. 106–109.

Кулик М. Про побудову несуперечливої моделі делімітації морських просторів у сучасному міжнародному праві / М. Кулик // Право України. – 2001. – № 9. – С. 89–92.

Розділ 4

ТЕРИТОРІАЛЬНІ СПОРИ

В основі сучасної системи міжнародних відносин лежить міжнародний правопорядок, який базується на основоположних принципах міжнародного права, що забезпечують належне підґрунтя для міжнародного співробітництва держав. Попри це, в усіх сферах міжнародних відносин постійно виникають міжнародні спори. Об'єктивно так склалося, що найскладнішими міжнародними спорами є територіальні, адже саме вони можуть призвести до виникнення загрози миру та безпеці як на регіональному, так і на глобальному рівнях.

У ході історичного розвитку міжнародною спільнотою було сформовано достатньо дієві міжнародно-правові механізми мирного врегулювання міжнародних територіальних спорів, що містять як дипломатичні, так і судові засоби. У цьому контексті надзвичайно важливою є роль міжнародних судових органів, оскільки саме вони, сприяючи мирному врегулюванню міжнародних територіальних спорів, є тим механізмом, що забезпечує ефективність вирішення спору, а також формує нові міжнародно-правові засади розмежування територій. Крім того, унаслідок вирішення конфліктів і спорів між державами у судовому порядку відбувається еволюція міжнародного права, що ще раз підтверджує латинську формулу *ubi societas ibi jus* (де суспільство, там і право).

4.1. Становлення в міжнародному праві зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів

Ключові положення: історія становлення та кодифікація принципу мирного вирішення міжнародних спорів, перелік зобов'язань за принципом вирішення міжнародних спорів у сучасній міжнародній доктрині.

Тривалий час загальне міжнародне право не покладало на держави обов'язок вирішення будь-яких спорів виключно мирними засобами, який вважався державами занадто обтяжливим для свого суверенітету. Таке зобов'язання держави брали на себе лише в рамках двосторонніх договорів з окремих питань. Значно рідше укладалися угоди про вирішення конкретних суперечок або певних типів спорів. Серед них особливе значення мав Договір між США та Великобританією про дружні відносини, комерцію та навігацію, укладений 1794 р. Арбітражна процедура, передбачена цим договором, не тільки дозволила вирішити велику кількість спорів між двома державами, а й стала взірцем при створенні інших міждержавних арбітражів, яких у 1795–1914 роках було більше двохсот.

Із другої половини XIX ст. до початку Другої світової війни відбувається становлення норми про обмеження права держав використовувати немирні засоби для врегулювання міжнародних спорів, а згодом – і про повну заборону таких засобів. Інші напрями розвитку міжнародного права цього часу – регламентація на універсальному рівні окремих мирних засобів вирішення спорів, а також створення всесвітнього міжнародного судового органу.

На I Гаазькій мирній конференції 1899 р. було укладено Конвенцію про мирне врегулювання міжнародних спорів, яка на II Гаазькій конференції 1907 р. була викладена в новій редакції. Україна є учасницею цих конвенцій з 1962 р.

За цими конвенціями держави-учасниці погодилися забезпечувати мирне улагодження своїх міжнародних суперечок та уникати, наскільки це можливо, звернення до сили у стосунках між собою. Конвенції детально регламентували деякі мирні засоби вирішення спорів (добрі послуги, посередництво, слідчі комісії) і передбачили створення Постійного третейського суду.

Статут Ліги Націй, укладений 1918 р., наклав на держави-члени цієї організації більш жорсткі зобов'язання: не розпочинати війну допоки не мине три місяці від дня ухвалення рішення щодо певного спору міжнародним арбітражем, судом або Лігою Націй. У 1920 р. вперше був створений всесвітній судовий орган – Постійна палата міжнародного правосуддя.

Першим багатостороннім договором, що заборонив вдаватися до війни, став Пакт про відмову від війни як знаряддя національної політики, укладений 27 серпня 1928 р. у Парижі. Держави-учасниці Пакту постано-

вили, що “врегулювання або вирішення всіх спорів, що можуть виникнути між ними, якого б характеру чи якого б походження вони не були, повинні завжди здійснюватися тільки мирними засобами”, а також засудили звернення до війни для врегулювання міжнародних спорів і відмовилися у своїх взаємовідносинах від війни як знаряддя національної політики. До Пакту приєдналася абсолютна більшість держав світу, тобто напередодні Другої світової війни договірне зобов’язання мирного вирішення міжнародних спорів набуло універсального характеру. Утім численні порушення Пакту звели його практичне значення нанівець. Остаточне закріплення цього зобов’язання на всесвітньому рівні було здійснене у Статуті ООН, згідно з яким ООН і всі її держави-члени “вирішують свої міжнародні спори мирними засобами так, щоб не піддавати загрози міжнародний мир, безпеку та справедливість”. Створений Міжнародний суд як головний судовий орган ООН замінив Постійну палату міжнародного правосуддя.

У Гельсінському Заключному акті НБСЄ 1975 р. європейські держави підтвердили, що у своїх стосунках керуватимуться принципом мирного врегулювання спорів. Установчі документи впливових регіональних організацій, створених після Другої світової війни (ОАД, ОАЄ, ОБСЄ, НАТО, СНД та ін.), закріпили обов’язок держав-членів вирішувати свої міжнародні спори мирними засобами.

Зважаючи на важливість зобов’язання мирного вирішення спорів для сучасного міжнародного права та системи міжнародних відносин, досить поширеним є його характеристика як принципу. У вітчизняній теорії склалася традиція відносити цю норму до кола основних принципів міжнародного права, тобто загальновизнаних і загальнообов’язкових норм, що визначають фундаментальні засади сучасного міжнародного правопорядку.

Принцип мирного вирішення міжнародних спорів закріплений у Статуті ООН, але його юридичний зміст усе ще залишається досить невизначеним. Проблема полягає в тому, що наявність зобов’язань, які складають зміст цього принципу, доводиться на підставі документів переважно рекомендаційного характеру:

Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 2625 (XXV) від 24 жовтня 1970 р.);

Манільській декларації про мирне вирішення міжнародних спорів (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 37/10 від 15 листопада 1982 р.);

Декларації про запобігання й усунення спорів, що можуть загрожувати міжнародному миру та безпеці, і про роль ООН у цій галузі (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 43/51 від 5 грудня 1988 р.), Гельсінського Заключного акта НБСЄ 1975 р. та ін.

Типовий перелік зобов'язань за принципом мирного вирішення міжнародних спорів, що пропонується сучасною доктриною міжнародного права, має такий вигляд:

вирішувати міжнародні спори виключно мирними засобами;

вирішувати мирними засобами всі свої спори, незалежно від їх виду;

вирішувати спори своєчасно, у найкоротші строки;

не залишати спори невирішеними, не припиняти процес мирного врегулювання та пошуку взаємоприйнятних рішень;

використовувати визнані в міжнародному праві мирні й інші засоби на власний вибір;

утримуватися від дій, що можуть загострити спір або поглибити напруженість (наприклад, висування ультимативних вимог), і не наражати на небезпеку міжнародний мир та безпеку;

вирішувати спори на основі міжнародного права та справедливості; виконувати прийняте в узгодженому порядку рішення.

4.2. Поняття міжнародного спору

Ключові положення: *поняття міжнародного спору, міжнародний спір як стадія міжнародних суперечностей; міжнародно-правові акти, які регламентують процедури мирного вирішення спорів.*

Термін “спір” широко вживається в договірній практиці. Також можна зустріти такі терміни, як “неузгодженість”, “суперечка”, “протиріччя”, “розбіжність”, “конфлікт” тощо. Здебільшого вони є синонімами. Стала практика вживання конкретного терміна для позначення певного різновиду спору не склалася. У доктрині термін “міжнародний спір” використовується як узагальнююче (родове) поняття.

Використання термінів “ситуація” і “спір” є правомірним із позицій сучасного міжнародного права, тому що саме ці терміни входять у поня-

тійний апарат Статуту ООН (положення Глави VI “Мирне вирішення спорів” і Глави VII “Дії у відношенні загрози миру, порушень миру й актів агресії” – багатостороннього міжнародного договору, учасниками якого є практично всі держави світу.

У міжнародному праві немає загальновизнаного визначення поняття “міжнародний спір”. Ознаки спору встановлюються для потреб реалізації певної процедури врегулювання міжнародних спорів, передбаченої конкретним міжнародним договором. Водночас досить часто регламентація процедур мирного врегулювання відбувається без формального визначення ознак міжнародного спору. Утім у сучасній теорії склався загалом єдиний підхід до визначення змісту цього поняття. Він ґрунтується на практиці Міжнародного суду, який під міжнародним спором розуміє конфлікт правових поглядів, що об’єктивно існує до початку розгляду справи. Це означає, що для наявності спору недостатньо констатації самої лише різниці в поглядах сторін із питання права чи факту або ж їхніх інтересів. Така розбіжність повинна бути об’єктивно виражена в офіційних діях принаймні однієї з них.

Міжнародний спір – це формально (об’єктивно) виражена суперечність між суб’єктами міжнародного права з питання факту або права. Міжнародний спір розглядається як юридичний факт, констатація наявності якого вимагає від його учасників та інших заінтересованих суб’єктів міжнародного права реалізації принципу мирного вирішення міжнародних спорів. У спорі завжди є учасники, у яких претензії завжди сформульовані і збігаються з предметом спору. При цьому держави свої претензії обґрунтовують законними інтересами і нормами міжнародного права. Якщо претензії держав не збігаються з предметом спору, то вони так і залишаються претензіями, без надії інституціоналізації (формування і розвитку) спору (наприклад, претензії Японії на російські острови південної частини Курил). Міжнародний суд ООН відзначає, що “односторонні претензії не утворюють спору”. Таким чином, для будь-якого міжнародного спору характерним є наявність розбіжностей з питання факту або норми права, тобто конфлікту інтересів між двома суб’єктами міжнародного права.

Не існує універсальної класифікації міжнародних спорів. Кожний договір має свою унікальну класифікацію, що зазвичай служить двом цілям: визначити, які спори підпадають під дію цього договору; установити, які мирні засоби слід застосовувати для врегулювання певних видів спорів.

У міжнародному праві та доктрині досить поширений поділ спорів на **юридичні (правові)** та **політичні (неправові)**. Вважається, що предметом правового спору є конфлікт сторін щодо тлумачення або застосування існуючої міжнародно-правової норми. Коли ж спір зводиться до вимоги однієї зі сторін змінити зміст чинної норми, він не є правовим. Мета такої класифікації – виокремити спори, які здатен вирішити суд як орган, що за своєю природою тільки застосовує право, але не створює його. Утім ця класифікація вважається занадто академічною через відносний характер відмінності між цими видами спорів. Дійсно, навряд чи міжнародний спір може бути виключно правовим, тому що він завжди має політичний вимір; з іншого боку, зіткнення політичних інтересів суб'єктів міжнародного права має вирішуватися на основі норм міжнародного права.

З процесуальної точки зору міжнародний спір розглядається як певна стадія міжнародних суперечностей. Усі суперечності міжнародне право поділяє: на **міжнародну ситуацію, міжнародний спір** та **міжнародний конфлікт**. Названі категорії відповідають певним стадіям взаємовідносин між сторонами залежно від їхнього розуміння обсягу порушених прав та інтересів, позиції щодо предмета суперечностей та інтенсивності недружньої поведінки.

Початковою стадією виступає **міжнародна ситуація**. Правова природа цього явища свідчить, що між сторонами існує винятково непорозуміння з того чи іншого об'єкта міжнародного права: поведінка однієї зі сторін відхиляється від усталених стандартів, є нетрадиційною, нехарактерною і протилежна сторона допускає, що може статися порушення чи будь-яке інше посягання на її інтереси. Істотною умовою міжнародної ситуації є те, що жодна зі сторін не переконана в наявності факту посягання на її права й інтереси. Як наслідок, сторона, на права та інтереси якої може бути здійснене посягання, намагається з'ясувати всі обставини ситуації та вжити заходів для забезпечення захисту суверенних прав та інтересів.

Міжнародний спір, на відміну від міжнародної ситуації, має іншу правову природу. Процесуально міжнародний спір є наступною стадією міжнародних суперечностей: сторони вже переконані у наявності факту посягання на суверенні права й інтереси.

Якщо в міжнародній ситуації сторони намагаються лише встановити факт посягання, то у випадку виникнення міжнародного спору – захистити порушені права. Саме це робить міжнародний спір суттєвішим

для міжнародних відносин, оскільки бажання виправити ситуацію з боку потерпілої держави може суттєво вплинути на мир і міжнародну безпеку. Міжнародне право допускає лише мирне врегулювання міжнародних спорів.

Процедури мирного вирішення спорів розроблено низкою міжнародно-правових актів. Найбільш важливими серед них є:

1-ша Гаазька конвенція про мирне вирішення міжнародних спорів від 5 (18) жовтня 1907 р.;

Загальний акт про мирне вирішення міжнародних спорів від 28 вересня 1928 р. з поправками, які внесено Генеральною Асамблеєю ООН 28 квітня 1949 р.;

Манільська декларація про мирне вирішення міжнародних спорів, яку прийнято в рамках ООН 15 листопада 1982 р.;

Декларація Організації Об'єднаних Націй від 5 грудня 1988 р. про запобігання й усунення спорів і ситуацій, які можуть загрожувати міжнародному миру і безпеці, і про роль ООН у цій сфері;

Довідник ООН з мирного розв'язування спорів між державами, рекомендований до опублікування сесією Спеціального комітету зі Статуту ООН і посилення ролі цієї організації, з лютого 1991 р.

Так, Конвенція 1907 року про мирне вирішення міжнародних спорів державам-учасникам для врегулювання “серйозної незгоди або конфлікту” рекомендує:

здаватися до мирних послуг або посередництва;

при “розходженнях міжнародного характеру, що не зачіпають їхньої честі або життєвих інтересів та впливають із різниці в поглядах на питання факту” – створювати слідчу комісію;

вважати арбітраж як найбільш ефективний і справедливий спосіб вирішення “питань юридичного характеру, особливо при тлумаченні або застосуванні міжнародних конвенцій”.

На особливу увагу заслуговує питання встановлення меж міжнародного спору і міжнародного конфлікту. Це, передусім, зумовлено тим, що в науці міжнародного права немає єдиних підходів до кваліфікації міжнародного конфлікту. Дослідники схилиються до класифікації двох категорій: міжнародний конфлікт як складова врегулювання міжнародних спорів пов'язана з недружніми актами обмежувального або примусового характеру, з одного боку, і міжнародний конфлікт із застосуванням або погрозою силою – з іншого.

При виникненні конфлікту звичайно держави використовують міжнародні засоби вирішення спорів, виходячи з визначених підстав:

субординаційної, коли дії суб'єкта спору підпорядковані нормі внутрішнього права (застосовується переважно всередині держави);

координаційної, коли для держави є обов'язковим лише те, із чим вона погодилася. Ця підстава має місце в міжнародному праві, тому що ніхто в міжнародному праві апіорі (заздалегідь) не може передбачити позицію держави стосовно предмета спору.

Отже, міжнародний спір можна визначити як формально (об'єктивно) виражену суперечність між суб'єктами міжнародного права з питання факту або права. Спори у міжнародному праві та доктрині поділяються на юридичні (правові) та політичні (неправові). Предметом правового спору є конфлікт сторін щодо тлумачення або застосування існуючої міжнародно-правової норми. Міжнародне право поділяє усі суперечності: на міжнародну ситуацію, міжнародний спір та міжнародний конфлікт, що відповідає певним стадіям взаємовідносин між сторонами залежно від їхнього розуміння обсягу порушених прав та інтересів, позиції щодо предмета суперечностей та інтенсивності недружньої поведінки.

4.3. Територіальні спори у міжнародному праві

Ключові положення: *поняття територіального спору, структура територіального спору, об'єкт та предмет спору.*

Традиційно, основним предметом суперечностей у міжнародних відносинах між державами були питання території, а саме: ***територіального розмежування й територіальних режимів.***

До територіального розмежування належать: ***самовизначення народів і націй; недоторканність і цілісність державної території; установлення кордонів континентального шельфу й виключної морської економічної зони за згодою між суміжними державами й відповідно до міжнародного права; територіальні спори.***

До територіальних режимів належать: ***територіальний суверенітет і територіальна юрисдикція, транзит через іноземну територію, спеціальні територіальні режими, створені за згодою зацікавлених держав, і деякі інші питання.***

Міжнародні питання, що зачіпають різні види території, є вкрай багатоаспектними, і лише їх частина належить до категорії територіальних спорів.

Проблема територіальних спорів пов'язана передусім з такими питаннями, як самовизначення народів і націй, заборона насильницького захоплення території, зміна наявних державних кордонів мирним шляхом і за домовленістю відповідно до міжнародного права.

З утвердженням у міжнародному праві принципу самовизначення народів усі істотні територіальні зміни відбуваються або повинні відбуватися на його основі. У цьому сенсі принцип самовизначення є головним принципом територіального розмежування. Важливим є питання про те, яка саме територія змінює свою державну належність унаслідок здійснення принципу самовизначення і якими можуть бути кордони такої території.

Однією з істотних ознак суб'єкта самовизначення є наявність спільної території. Вважається, що нації належить так звана національна територія, що визначається як територія, у межах якої нація історично склалася з усіма внутрішніми зв'язками, що виражають спільність даної групи населення. Оскільки суб'єктом самовизначення може бути не тільки нація, а й народ, то вважають також, що народів, який самовизначається, належить така територія, у межах якої розселений даний народ і виявляється його економічна, соціальна та культурна спільність, яка характеризує даний народ як суб'єкт самовизначення. Усі наведені критерії є вельми неоднозначними та суб'єктивними, а тому питання встановлення території належної нації або народів, що самовизначаються, потребує надзвичайно обережного підходу.

Самовизначення не є єдиною підставою територіальних змін. У практиці міжнародних відносин нерідко виникають питання про передачу тій або іншій державі невеликих незаселених районів. Принцип самовизначення у цих випадках не діє. Такі територіальні зміни відбуваються відповідно до міжнародного права мирним шляхом за домовленістю (*див. підрозділ 1.8*).

Практиці відомо чимало випадків, коли прикордонні держави уточнюють проходження кордону, вживають заходів до його вирівнювання шляхом взаємного обміну рівноцінними ділянками або коли одна держава передає іншій невелику ділянку своєї території на умовах іншої рівноцінної компенсації (такою можуть бути певні грошові суми або надання яких-небудь прав на використання тих або інших ресурсів, наприклад, водних).

Передача ділянки території повинна оформлюватися договором між державами-сусідами. Відсутність договору може призвести до оспорування надалі права нового територіального суверена на набуту територію. Договори про передачу ділянки території звичайно вимагають ратифікації, тому що державна територія не є власністю уряду, а становить надбання усього народу даної держави. Якщо передача ділянки території оформлюється укладенням міжнародного договору, то критеріями правомірності такої передачі є всі ті критерії, які визначають правомірність міжнародного договору.

Спори щодо зміни державних кордонів нерідко супроводжуються збройними територіальними конфліктами у формі агресії однієї держави проти іншої або сепаратизму, що полягає у прагненні якоїсь групи населення в певній країні до відокремлення без достатніх правових підстав, усупереч інтересам цієї країни і на порушення її єдності. До територіальних конфліктів ведуть і односторонні територіальні претензії. Слід зазначити, що в основі названих територіальних конфліктів лежить не юридичний спір про належність певної території, а намір силою зброї змінити територіальний “статус-кво”, що заборонено сучасним міжнародним правом.

Воєнний конфлікт є порушенням міжнародного права, оскільки воно забороняє застосування сили або загрозу силою (крім випадків самооборони) і зобов’язує держави вирішувати всі спори мирними засобами. Однак, складність ситуацій, навколо яких виникають територіальні спори, часто заважає встановленню сторони, винної в незаконному застосуванні сили. Утім, не кожний територіальний спір супроводжується збройним конфліктом. Багато залежить від відносин сторін, що сперечаються, від їхньої взаємної готовності вирішувати спір шляхом переговорів. Деякі територіальні спори, хоч і не спричиняються до прямих збройних сутичок, часто ускладнюються дрібними прикордонними конфліктами, які приховують загрозу переростання у великі збройні сутички.

Основою територіального спору є територіальні розбіжності, під якими розуміються розбіжності, пов’язані зі встановленням правового режиму й приналежності території. Механізм урегулювання територіальних спорів, виражений у тій або іншій формі, починає функціонувати лише при кваліфікації конфліктної ситуації (територіального конфлікту) як територіальний спір. При цьому сама по собі наявність територіальних розбіжностей сторін ще не свідчить про існування територіального спору як такого.

Територіальний спір – це існування розбіжностей, які чітко сформульовані відносно ясно вираженого й об’єктивно існуючого предмета спору: *існування й застосування норми про кордон або питання про суверенітет над певною територією*. Нестійкість і мінливість позицій сторін, відсутність єдності поглядів стосовно об’єкта й предмета спору вказують на відсутність територіального спору.

Від територіальних спорів необхідно відрізняти такі категорії, як однобічні територіальні претензії й деякі невеликі прикордонні розбіжності. Складність питання визначення місця однобічних територіальних претензій серед територіальних розбіжностей підтверджує Міжнародний суд ООН: *“Недостатньо одній стороні в спірній справі заявити, що спір її з іншою стороною існує. Простої заяви недостатньо для доказу наявності спору, так само як і простого заперечення недостатньо для доказу того, що такого спору не існує”*. Однобічна територіальна претензія не утворює територіального спору, тому що при однобічній територіальній претензії держава-претендент не заперечує самого існування юридичної приналежності певної території конкретній державі, але вважає з якихось причин, що ця приналежність повинна бути змінена. Можна зробити висновок, що однобічна територіальна претензія є деякою мірою не правовим інструментом, а способом політичного тиску.

З одного боку, подібне визначення однобічних претензій певним чином полегшує юридичний аналіз досліджуваних проблем, дозволяючи вивести за межі дослідження багато випадків заморожених територіальних розбіжностей, що виражаються в періодичних заявах однієї зі сторін про свої територіальні претензії, як правило, без підкріплення претензій будь-якими юридичними діями. Як приклад можна згадати, що не припиняються претензії аргентинських політиків на Фолклендські острови або територіальні претензії Японії до Росії. У сторін, що заявляють однобічні претензії, існує можливість їхнього переведення в яку-небудь із форм врегулювання спору. Більше того, говорити про необґрунтованість територіальних претензій однієї зі сторін можна лише за умови врегулювання спору, що є прерогативою судового органу, який володіє юрисдикцією в справі, або висновку відповідної угоди сторін.

Таким чином, до врегулювання спору, судження про відсутність підстав для пред’явлення територіальних претензій є передчасним і необґрунтованим, тому що підстави територіальних претензій фактично виступають предметом доведення сторін щодо спору. Відповідно, офіційна

заява стороною претензії й відхилення її іншою стороною уже свідчать про існування територіального спору, що дозволяє віднести згадані раніше конфлікти стосовно Курильських і Фолклендських островів до категорії територіальних спорів.

Урегулюванням проблеми кваліфікації територіальних розбіжностей як територіального спору могло б стати виділення особливої ознаки – практичного врегулювання спору в тій або іншій формі, що буде виступати об'єктивним доказом “кристалізації” спору. Дана ознака знаходить своє підтвердження у визначенні поняття “правовий спір”, під яким розуміється об'єктивно існуюча розбіжність з питання права або конфлікт юридичних точок зору чи інтересів, що підтверджується внаслідок послідовних юридично вагомих дій, які мають значення для юридичних прав сторін. При цьому безпосереднє врегулювання територіального спору, що виражається в юридично значущих діях суб'єктів спору, властиве процедурі врегулювання територіального спору. Відповідно, дії сторін є кваліфікуючою ознакою саме процедури врегулювання спору, тоді як для кваліфікації територіального конфлікту як територіального спору досить заяви сторонами взаємних територіальних претензій. Можна відзначити й інші способи підтвердження існування територіального спору, зокрема ряд органів ООН можуть порекомендувати сторонам ту або іншу процедуру врегулювання спору, тим самим підтверджуючи його існування.

Територіальні претензії, що не знаходять якої-небудь відповіді від іншої сторони, жодним чином не свідчать про відсутність територіального спору, а скоріше підтверджують, що даною стороною порушується принцип мирного врегулювання спорів. Як вказує Міжнародний суд ООН, простого заперечення недостатньо для доказу того, що спір не існує. Відповідь держави на претензію, нехай навіть необґрунтовану, повинна мати місце в кожному разі з метою дотримання принципу мирного врегулювання територіальних спорів.

Утім, об'єктивно необґрунтовані територіальні претензії також можуть мати місце, але в такому випадку вони тією чи іншою мірою приховують під собою інші протиправні дії, наприклад, агресію.

Дискусійним є питання про належність до категорії територіальних спорів розбіжностей про демаркацію кордону на місцевості. Як зазначають правознавці, це “не стільки спір про демаркацію, скільки про інтерпретацію делімітації з метою демаркації”, і розглядають ситуацію, коли спору немає, делімітація проведена точно, але виникають пробле-

ми з безпосередньою реалізацією угоди про делімітацію на місцевості, наприклад, коли з певних об'єктивних причин (необхідність поділу географічного об'єкта, міста і т. д.) немає можливості здійснити демаркацію відповідно до досягнутої угоди. Як правило, в основі більшості подібних спорів про демаркацію лежать розбіжності при делімітації, що дозволяє віднести спори про демаркацію до територіальних.

Недостатньо обґрунтованим є твердження про те, що розв'язання змішаними комісіями порівняно невеликих питань про демаркацію шляхом уточнення делімітаційних угод не є за своєю суттю територіальним спором. Саме відсутність чіткого критерію, а вірніше, його формулювання шляхом оцінних виражень типу “невеликий спір”, “незначні розбіжності”, не міняють суті питання. Навіть на перший погляд незначні територіальні розбіжності, що мають принциповий характер, часто стають причиною збройних зіткнень. Особливістю подібних територіальних спорів є те, що вони, як правило, не передаються на врегулювання суду, сторони прагнуть використати інші мирні засоби, результатом застосування яких стає укладання договору.

У міжнародній доктрині виділяються різні складові категорії “структура міжнародного конфлікту”, що містить у собі взаємодію таких основних її елементів, як конфліктна ситуація, конфліктні установки й конфліктна поведінка. Цілі, які ставлять перед собою сторони в конфліктній ситуації, що виражаються в одержанні об'єкта спору, як і внутрішнє сприйняття ними факту несумісності цих цілей з іншими державами, є передумовою конфліктної поведінки.

Найбільш універсальною й відповідною до міжнародного права слід визнати структуру спору, згідно з якою територіальний спір характеризується трьома елементами: ***суб'єктами-державами, наявністю спірної ділянки кордону або території і збігом об'єкта та предмета спору, який чітко визначився.***

Об'єктом територіального спору, незалежно від його виду, є територія як матеріальна категорія (географічне середовище). Вона стає об'єктом або у зв'язку з постановкою питання про її належність, або про відповідність її розмежування нормам міжнародного права. Загальний об'єкт підкреслює єдину природу всіх територіальних спорів, тому що навіть у спорах про проходження кордону матеріальним інтересом держав виступає не сам державний кордон, а розмежування державами приналежності територій, досягнуте за результатами врегулювання спору.

У сучасному тлумаченні доктриною міжнародного права поняття території базовими є визначення сухопутного й морського простору, саме на їхній основі встановлюються межі повітряного простору й надр, що належать державам. Фактично об'єктом територіального спору виступає сухопутна або морська територія, до якої “додається” повітряна територія й надра.

Найбільш часто спори виникають відносно державної території, тому що саме над нею держава здійснює своє територіальне верховенство, відповідно будь-яка несанкціонована діяльність на даній території іноземних держав є передумовою спору.

Збіг об'єкта територіального спору припускає наявність суперечливих вимог відносно конкретної території. Необхідно чітко встановити кордони спірної території або ідентифікувати об'єкт спору. Часто складність ідентифікації пояснюється зміною кордонів об'єктів у зв'язку з природними та сезонними явищами. У низці випадків постає питання про обмеження об'єкта спору.

Особливість об'єкта територіального спору виявляється в тому, що територія розглядається не тільки як матеріальний об'єкт, що має певну цінність. Для держави важлива не стільки матеріальна цінність території як ділянки суші або моря, а територія як частина держави. Тому територіальні інтереси можна віднести до категорії основних (життєвих, істотних).

Предметом спору виступає право держави на територію. Доказ даного права входить у предмет урегулювання територіальних спорів.

Для існування територіального спору необхідно, щоб територіальні розбіжності сторін були виражені конкретно й однозначно, був визначений предмет і об'єкт спору.

Саме об'єкт і предмет спору дозволяють відокремити територіальні спори від спорів, пов'язаних з розв'язанням питань територіального характеру, які не містять цілей установлення територіального суверенітету над певною територією або здійснення делімітації.

Характеризуючи суб'єктний склад територіального спору, необхідно виділити сторони спору – суб'єкти, що заявляють права на певну територію, а також інших учасників урегулювання спору, що не заявляють своїх претензій на предмет спору. Поява останніх обумовлена процедурою врегулювання спору в тій або іншій формі. До них належать: *міжнародні судові установи й арбітражі, держави й міжнародні організації, що*

виконують посередницькі функції або держави, що виявляють добрі послуги тощо.

Сторони спору відрізняються від інших його учасників наявністю юридично забезпеченого інтересу. На відміну від сторін спору інші учасники мають лише політичну зацікавленість, позбавлену юридичної підстави. Політична зацікавленість може виявлятися в безлічі моментів, зокрема у висновку договорів щодо розробки корисних копалин на території сторін спору, бажанні не допустити ескалації конфлікту тощо.

Для існування територіального спору принциповим моментом є саме наявність сторін спору. Більшість учених схиляється до того, що суб'єктами територіального спору можуть бути тільки держави. Спір між індивідом-іноземцем і державою не ставить питання про національну приналежність території й тому не є територіальним спором. ***Оскільки міжнародні організації не мають своєї території, то вони й не можуть бути суб'єктами територіального спору.***

Виникає питання про можливість участі в територіальних спорах таких суб'єктів, як нації, народи, що населяють держави, – суб'єктів спору, а також нації, що борються за свою незалежність. Стосовно останніх існує точка зору, що боротьба націй і народів за здійснення свого права на самовизначення й утворення самостійної держави не є територіальним спором. Основним аргументом може послужити той факт, що нації, які борються за свою незалежність, до встановлення незалежності й державотворення формально перебувають на території, на яку поширюється територіальне верховенство іншої держави. Проте, право народів на самовизначення може бути важливим фактором, що враховується під час урегулювання спору.

Таким чином, під територіальним спором слід розуміти наявність чітко сформульованих розбіжностей відносно ясно вираженого та об'єктивно існуючого предмета спору: існування або застосування норми про кордон або питання про суверенітет над певною територією.

4.4. Типи територіальних спорів та особливості підходів щодо їхнього врегулювання

Ключові положення: *основні типи територіальних спорів, спори про проходження лінії кордону, спори про належність пев-*

ної ділянки території; наслідки визнання територіального спору, особливості підходу сторін до врегулювання територіального спору на основі оцінки підстав набуття суверенітету над територією.

Територіальні спори поділяють в основному на два типи: **спори про проходження лінії кордону і спори про належність певної ділянки території**. Відмінність між ними може бути, зрештою, несуттєвою. Основна відмінність зводиться до предмета доведення: у першому випадку доводиться певне положення лінії кордону, у другому – належність певної ділянки території, при цьому кордони такої ділянки визначаються й погоджуються в більшості випадків ще до початку спору.

Серед спорів про проходження лінії кордону можна виділити два типових випадки. У першому випадку немає ні делімітованого, ні демаркованого належним чином кордону і спір іде про те, де і як цей кордон має бути встановлений, тобто передусім делімітований. До цього виду належить безліч спорів у Латинській Америці, де, хоч і був прийнятий принцип *uti possidetis juris* (право зберігати за собою те, чим володію), кордони часто не були належно делімітовані. Багато спорів такого типу виникає також в Африці та в Азії. Суміжні держави нерідко заперечують наявність будь-якої делімітації або заявляють про свою неучасть у старих угодах, які визначали кордон.

В іншому випадку або існують дві спірні делімітації, які можуть закріплюватися різними договорами, і спір іде про те, яка з них є законною, або спір відбувається через різне тлумачення однієї і тієї самої делімітації, що унеможлиблює демаркацію кордону. Такі спори були властиві Північній Америці та Європі в минулому. Трапляються вони і на інших континентах.

В обох названих випадках представлення доказів і врегулювання спору мають на меті встановлення певного положення лінії кордону. Ділянки територій, що змінюють при цьому свою належність, є незначними за розмірами.

Спори про належність ділянок території мають свої особливості. Найпоширенішими серед таких спорів є спори про належність островів, але трапляються й випадки оспорування належності ділянок сухопутної території.

Оскільки сторони в територіальному спорі стверджують, що володіють суверенітетом над певною територією, то кожна сторона повинна навести докази щодо здійснення нею цього суверенітету більшою або меншою мірою в минулому або теперішньому часі. Згідно з практикою Міжнародного суду ООН, що розв'язав низку територіальних спорів, до актів здійснення суверенітету насамперед належить виконання державних функцій, а серед них перевага віддається цивільній і кримінальній юрисдикції, організації місцевої адміністрації.

Якщо держава ніколи не здійснювала над даною територією або в її межах ніяких своїх функцій, то вона не має жодних підстав оспорювати належність цієї території іншій державі. Цю тезу підтверджує практика судового врегулювання даного виду територіальних спорів.

У деяких випадках сторони стверджують, що здійснюють суверенітет над даною територією з незапам'ятних часів. Така ситуація, наприклад, склалася у спорі між Англією і Францією про острови Менк'є і Екреос (Міжнародний суд ООН, 1951–1953 рр.). У подібних випадках для врегулювання спору необхідно дати оцінку відносної юридичної цінності дій кожної сторони, оскільки можливо, що кожна сторона має підстави претендувати на дану територію, і самі по собі ці підстави достатні для набуття суверенітету, але одна сторона має вагоміші підстави, ніж інша.

В інших випадках визнається, що суверенітет однієї зі сторін над відповідною територією мав місце, але, за твердженням іншої сторони, потім утратив свою силу і був набутий останньою. Тобто, одна зі сторін у минулому здійснювала свій суверенітет над даною територією, але згодом перестала це робити і допустила виконання на цій території якихось функцій іншою державою, що й дало підставу останній заявляти про своє право на дану територію. Акти реалізації суверенітету цієї держави із самого першого кроку були неправомірними, оскільки вони здійснювалися явно на іноземній території. Однак, якщо первинний суверен не заперечував їх і жодним чином не протидіяв їм, то вважається, що він залишив дану територію і мовчазно погодився з новим станом речей.

Можлива й така ситуація, у якій одна сторона вважає, що дана територія належала й належить їй, а інша – що дана територія юридично нікому не належала. Ця інша сторона набула суверенітету над даною територією шляхом її освоєння і здійснення інших відповідних функцій. За даних обставин обидві сторони здійснюють якісь державні функції відносно вказаної території.

Істотним елементом спору є обстоювання або заперечення сторонами існування або застосування тієї або іншої норми. У кожної сторони можуть бути свідчення існування або застосування міжнародно-правової норми про певне (у кожного учасника різне) положення лінії кордону або свідчення здійснення своєї суверенної влади над певною територією.

Розходження між сторонами мають збігатися як за об'єктом спору (сторони повинні говорити про одну й ту саму ділянку кордону або території), так і за предметом спору (розбіжності сторін мають стосуватися в принципі одних і тих самих норм про положення кордону або належність ділянки території). ***Необхідно встановити, що сторони сперечаються про певні міжнародно-правові норми стосовно відповідної ділянки кордону або території. Тільки за таких умов спір може вважатися таким, що чітко оформився.***

У тих випадках, коли розбіжності сторін не встановлені досить ясно, коли позиції сторін нестійкі й мінливі, тобто кожна сторона висуває свій предмет і об'єкт спору, вважається, що територіального спору не існує, а є розбіжності з територіальних питань. Подібні розбіжності потенційно можуть перерости в територіальний спір.

Цілком очевидно, що тут змішуються різні поняття. Якщо делімітація кордону, тобто договірне визначення його напрямку і положення, спричиняє різне тлумачення, то прикордонна лінія є неточною. У цьому випадку розбіжності можуть виливатися в територіальний спір, і зокрема в спір про положення лінії кордону. Якщо ж делімітація кордону є досить точною, то спору немає, а питання цілком зводиться до демаркації – установлення кордону на місцевості відповідно до його договірного визначення. Загальновизнано, що при демаркації можливі невеликі відхилення. Наприклад, щоб не розділяти населений пункт, краще провести кордон відповідно до географічних рис місцевості.

Необхідність подібних уточнень кордону часто виникає в межах безперечної делімітації, оскільки рідко яка делімітація може бути складена настільки детально, щоб не виникало ніяких питань щодо її ідентифікації і встановлення прикордонної лінії на місцевості. При цьому можуть виникати розбіжності, які, однак, не є територіальними спорами, а становлять собою типові дрібні питання, які, зазвичай, вирішуються змішаними комісіями з демаркації.

Наслідком визнання територіального спору є, згідно з принципом мирного врегулювання спорів, обов'язок сторін урегулювати його мирними засобами або принаймні прагнути до цього.

У ст. V Заключного акта НБСЄ “Мирне врегулювання спорів” зазначається, що держави-учасниці “будуть сумлінно і в дусі співпраці докладати зусиль для того, щоб у короткий термін досягти справедливого рішення, заснованого на міжнародному праві”. У Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співпраці між державами відповідно до Статуту ООН, прийнятій Генеральною Асамблеєю в 1970 р., також наголошується, що держави повинні “прагнути якнайшвидшого і справедливого врегулювання своїх міжнародних спорів”.

Одним з елементів принципу мирного врегулювання міжнародних спорів є обов'язок держав утримуватися від будь-яких дій, які можуть загострити спір до такої міри, що поставлять під загрозу міжнародний мир і безпеку. Це положення міститься в Заключному акті НБСЄ і в згаданій Декларації 1970 р.

До таких дій можна віднести будь-які односторонні дії сторони у спорі, спрямовані на зміну становища, що склалося, на свою користь. Природно, що такі односторонні дії викликають реакцію у відповідь іншої сторони, і спір, таким чином, загострюється, а його розв'язання ускладнюється. Це зумовлює застосування арбітражами і судами при вирішенні територіальних спорів концепції критичної дати, тобто дати юридичного початку спору, після якої жодні односторонні дії, спрямовані на поліпшення позиції сторони у спорі, не розглядаються арбітражем або судом як такі, що мають силу доказу.

Визнання територіального спору є водночас визнанням наявності спірної території – ділянки з невизначеною юридичною належністю. Цю юридичну належність слід установити. Проте доти, доки цього не зроблено, фактична належність ділянки має зберігатися, як і взагалі весь стан речей відносно спірної території, щоб жодна сторона не отримувала будь-яких переваг. Водночас з огляду на визнання певної території спірною посилення на принцип недоторканності й цілісності державної території будуть невинуватні в разі будь-якого посягання іншої сторони на цю спірну територію.

Право сторін територіального спору на спірну ділянку залежить не тільки від первинних фактів, що дали якісь права на дану територію, а й

від подальшого ставлення сторін до цієї території. Від початку спору до його врегулювання часто минає багато часу, і позиції сторін можуть посилюватися або слабшати. Сторони можуть втрачати або набувати аргументів на користь своєї позиції. У зв'язку із цим установлення критичної дати може мати істотне значення.

Правознавцями пропонуються різні теоретичні критерії встановлення критичної дати, аналізуючи придатність кожного з них:

дата початку спору – незадовільний критерій, оскільки важко визначити початок спору, адже спір про території не завжди починається як спір про суверенітет над територією;

дата, коли держава вперше пред'являє певну претензію на територію, – може бути критичною, якщо держава-претендент постійно й сумлінно вживає всіх заходів для розв'язання питання, а претензія є реальною та обґрунтованою (наприклад, претензія на нічийні території); необґрунтовані претензії не можуть слугувати моментом визначення критичної дати;

дата визначення позицій сторін, з'ясування їхніх розбіжностей і їх перетворення у певний територіальний спір – найбільш прийнятний критерій за відсутності яких-небудь надзвичайних фактів;

дата, коли одна зі сторін почала докладати всіх зусиль для мирного врегулювання спору шляхом застосування мирних засобів, – може бути критичною, якщо не виявляється більш ранньої критичної дати;

дата, коли сторони вдалися до будь-якої з процедур мирного врегулювання спорів, і вона була застосована (навіть якщо й не вирішила спору), – може вважатися критичною датою, якщо не буде встановлено більш ранньої критичної дати;

дата, на яку було запропоновано передати спір до Арбітражу або до Міжнародного суду, – може визнаватися критичною датою, якщо не буде встановлено більш ранньої, на яку вже викристалізувалися всі питання спору і позиції сторін.

Як правило, акти сторін після критичної дати можуть бути взяті до уваги, але тільки для з'ясування ситуації на момент критичної дати. Концепція критичної дати є усього лише концепцією, яка сама по собі не забороняє яких-небудь дій відносно спірної території, а тільки позбавляє деякі такі дії сили юридичного доказу в процесі врегулювання спору.

При розгляді належності оспорованої ділянки акти, які засвідчують необхідну для утвердження суверенітету держави над територією, по-

винні бути, як правило, актами державної влади. Це положення закріплене в цілій низці рішень органів міжнародної юстиції. Утім, згідно з принципом відносності в оцінці діяльності сторін за певних умов, за відсутності здійснення державних функцій обома сторонами може оцінюватися діяльність приватних осіб, компаній або така діяльність деяких органів держави, яка сама по собі не означає встановлення і підтримки суверенітету.

Часто буває важко вирішити спірне питання тільки на формально-юридичній основі набуття суверенітету, оскільки джерела його набуття можуть сягати в далеке минуле, коли угод про встановлення кордону в сучасному розумінні не існувало, а способи набуття території мали найрізноманітніший характер. З усіх цих способів згодом виокремилися два: ***ефективна окупація і давність набувача, основу яких становить принцип ефективного здійснення державного суверенітету.***

На цей принцип часто й спираються при розв'язанні спору. Інакше кажучи, слід установити, яка зі сторін у спорі ефективно здійснювала суверенітет над певною територією і в яких просторових межах. Це й дає змогу з'ясувати питання про положення кордону, оскільки кордони держави є межами здійснення її територіального суверенітету. У західній міжнародно-правовій літературі нерідко посилаються на спори про острів Пальмас, Східну Гренландію, острів Кліппертон, острови Менк'є і Екреос як на справи, при розгляді й вирішенні яких було визначено ***основні правила ефективної окупації:***

мирний характер окупації, тобто ефективна окупація не повинна бути узурпацією прав іншої держави, інакше мова буде йти про набуття території на основі володіння за давністю;

практичне здійснення суверенних дій, тобто ефективна окупація не має обмежуватися простим проголошенням суверенітету над певною територією: держава повинна справді здійснювати юрисдикцію, видання законів, виконання обов'язків щодо даної території, які впливають із міжнародних угод, тощо;

відповідність суверенних дій територіальному верховенству;
безперервність ведення таких дій.

Набуття суверенітету над територією шляхом фактичного володіння нею протягом тривалого часу вважалося звичайним явищем в теорії й практиці міжнародних відносин, що віддзеркалилося в ***доктрині давності набувача***. Істотним критерієм давності набувача є те, що вона пе-

редбачає вступ у володіння такою територією, яка до цього вважалася належною іншій державі або належність якої була спірною чи нез'ясованою.

Давність передбачає фактичне володіння територією, або, як ще говорять, здійснення суверенітету *de facto*. Це означає, що хоча протягом тривалого часу певна територія формально не входить до складу даної держави, проте остання здійснює над нею свою державну владу як суверен цієї території. У цьому полягає ще одна відмінність між давністю та ефективною окупацією, оскільки остання передбачає і фактичну, і юридичну належність території. Набуття суверенітету над територією за давністю вимагає фактичного володіння цією територією протягом якогось тривалого періоду часу. Але ні в практиці, ні в доктрині міжнародного права загальноновизнаного для всіх випадків терміну давності не встановлено.

Істотним елементом давності є те, що тривале практичне володіння територією має бути безперервним і непорушним. Це означає, що таке володіння здійснюється мирним шляхом, без застосування збройної сили для утримання даної території.

У територіальному спорі істотного значення може набувати також оцінка безперервності здійснення влади тією або іншою стороною. Проте слід мати на увазі, що після того, як суверенітет над певною територією належним чином набутий, безперервність втрачає своє значення. ***Право на територію не повинне знов і знов підтверджуватися, бо це суперечить основній ідеї права – стабільності.*** Лише за виникнення конкурентної вимоги безперервність знову набуває значення. Припинення здійснення державної влади однією стороною за умови продовження подібної діяльності іншою стороною може вести до втрати суверенітету над спірною територією. Так, у спорі між Францією і Мексикою про острів Кліппертон було встановлено, що Франція справді здійснювала суверенітет над островом, але її цілковита бездіяльність протягом майже 40 років за активної діяльності Мексики на цій території визначила розв'язання спору на користь останньої.

Роль безперервності може підвищуватися в тих спорах, де вирішального значення набуває порівняльна оцінка здійснення сторонами своєї державної влади над спірною територією. Перерва у здійсненні влади Франції відносно острова Менкєс зумовила втрату нею суверенітету над островом з огляду на конкурентну діяльність Англії, що вела її в той час. Остання також допустила певну перерву, але вона була менш тривалою.

Серед багатьох підстав, що беруться до уваги при виявленні справедливого проходження кордону, першорядне місце належить положенням договорів, які встановлюють даний кордон. Саме в них чітко втілюються наміри, воля і згода сторін відносно положення кордону, тому це перше, що має вивчатися при розгляді будь-якого територіального спору. У бельгійсько-нідерландському спорі, наприклад, Міжнародний суд ООН вирішив спір на користь Бельгії (1959 р.), виходячи саме з того, що кордон між сторонами, які сперечаються, був визначений спеціальною прикордонною конвенцією і ніякі подальші дії не похитнули юридичної сили цієї Конвенції. Шляхом інтерпретації саме договору про делімітацію кордону (1904 р.) був вирішений Міжнародним судом і спір між Камбоджею і Таїландом про храм Преах-Віхеар (1962 р.).

При визначенні кордонів широко застосовується уже згадуваний **принцип *uti possidetis***. Уперше цей принцип був покладений в основу встановлення кордонів на Американському континенті при досягненні незалежності колишніми іспанськими колоніями. Згідно з принципом *uti possidetis* кордонами новоутворених республік ставали кордони колишніх іспанських провінцій, на місці яких вони виникли. Цей принцип дістав закріплення в ранніх конституціях латиноамериканських держав, а також договорах між ними.

Суть принципу *uti possidetis* зводиться до наступництва наявних кордонів, і саме питання наступництва сумнівів не викликає. Проблеми виникають, коли сталі й належним чином зафіксовані кордони.

Доказом того або іншого положення лінії кордону певною мірою можуть служити географічні карти. Зазвичай вважається, що видана державними установами географічна карта з позначенням на ній кордонів даної держави відображає офіційну позицію цієї держави в питанні про межі її території. Однак, самі по собі географічні карти, очевидно, не можуть бути неспростовним доказом правильності позиції даної держави.

Потрібно підкреслити, що різні географічні карти мають неоднакове значення для встановлення спірного кордону. Загальновизнано, що першорядне місце належить тим географічним картам, які додаються до договору про делімітацію, оскільки на них наноситься лінія кордону відповідно до договірних положень. Створюються вони одночасно з підготовкою договору про делімітацію. Такі карти є частиною договору про делімітацію, мають усі якості міжнародно-правового документа і слугують вагомим доказом проходження лінії кордону.

Суттєвою вимогою, яка висувається до договірних карт, є точна відповідність позначеної на карті лінії кордону її договірному опису. Виконання цієї вимоги може ускладнюватися через неповноту делімітаційного опису кордону в договорі. Просте розходження лінії кордону на карті з лінією договірного опису не робить прикордонну лінію на карті, виготовленій і підписаній як делімітаційний документ, автоматично недійсною. В останньому випадку повинна братися до уваги поведінка сторін.

За певних умов можуть мати істотне значення і карти, що видані урядовими органами в односторонньому порядку і не є додатком до договору про делімітацію. Як правило, офіційна публікація карт однією зі сторін спору і визнання або опротестування їх іншою стороною є важливим показником позиції кожної сторони. Однак вирішальним доказом такі карти не є самі по собі.

Географічні чинники (положення річок, гір, озер тощо) у територіальних спорах відіграють другорядну роль. Ні теорія, ні практика розв'язання територіальних спорів не визнають територіальних домагань, що ґрунтуються тільки на географічних рисах місцевості, і тільки в поєднанні з іншими чинниками вони можуть мати яке-небудь значення.

У територіальних спорах і розбіжностях часто виникає питання про визнання однією із суміжних держав фактично існуючого кордону. Воно постає тоді, коли кордон взагалі не оформлений належними договорами або оформлений недостатньо на якихось ділянках. Інколи кордон, що фактично склався, визнають обидві сторони. Ситуація ускладнюється, коли одна зі сторін дотримується існуючого кордону, а інша сторона прагне до встановлення іншого. У такому випадку необхідно з'ясувати, чи визнавався раніше існуючий кордон стороною, що намагається його оспорити. Якщо наявність такого визнання буде встановлена, то сторона, що висуває претензії, позбавляється права на спростування існуючого кордону. Визнання кордону, що фактично склався, прирівнюється до угоди держав про існуючий кордон. Про це свідчать теорія і практика міжнародного права.

Широко застосовується в теорії й практиці врегулювання територіальних спорів і розбіжностей **концепція мовчазного визнання**, яка передбачає мовчазну згоду держави з певним станом речей. На відміну від визнання кордону, у цьому випадку мова йде про діяльність однієї держави на певній території й мовчазне визнання правомірності цієї діяльності іншою державою, що має певні права на цю ж територію або не має прав,

але бажає їх мати. Подібна ситуація виникає при набутті суверенітету над територією за давністю володіння.

Мовчазне визнання спостерігається в тих випадках, коли держава не протестує з приводу того, що на належній їй території інша держава веде свою діяльність. Мовчання за таких обставин, на думку багатьох дослідників, рівнозначне згоді з новим становищем, тобто відмові від своїх прав територіального суверенітету і визнанню територіального суверенітету іншої держави.

З мовчазним визнанням тісно пов'язана **концепція естопеля**, згідно з якою держава має бути послідовною і не повинна заперечувати вже визнаний факт. Естопель визначається як принцип, відповідно до якого не можна заперечувати того, що до цього було прийнято або визнано. Основною метою естопеля є запобігання отриманню згоди шляхом непослідовної поведінки однієї сторони на шкоду іншій, яка сумлінно покладалася на визначене уявлення про факти першої. Мовчазна згода в певній ситуації являє собою естопель, адже якщо певна ситуація стала відома конкретній державі і вона все ж не заперечує, то це мовчання може бути інтерпретоване як мовчазна згода і відмова від контрпретензій, навіть коли ситуація вимагає відповідного протесту.

Протест у територіальному спорі – це протест однієї сторони з приводу дій іншої сторони відносно спірної території. Протест однієї сторони передбачає наявність якихось її прав на певну територію і відповідно незаконність дій іншої сторони. Таким чином, протест є засобом виявлення позиції держави в територіальному спорі, що має важливе значення для його врегулювання.

4.5. Мирні способи врегулювання територіальних спорів

Ключові положення: *основні джерела інституту мирних способів вирішення міжнародних спорів, поняття мирного способу (засобу) вирішення (врегулювання) міжнародного спору; дипломатичні способи мирного врегулювання спорів, правові способи врегулювання спорів; практика використання правових мирних способів урегулювання територіальних спорів.*

Визнання територіального спору ставить питання про вибір способів його врегулювання. Чинне міжнародне право не знає немирних (си-

лових) способів врегулювання міжнародних спорів. Про врегулювання спорів за допомогою сили можна говорити, наприклад, у політичній площині. З правового погляду кожен випадок застосування сили (зокрема, військової) щодо іншої держави може бути або правомірним, насамперед як відповідь на порушення міжнародно-правових зобов'язань, або неправомірним, тобто становити правопорушення. У кожному із цих випадків застосовуються норми, що регулюють використання сили в міжнародних відносинах.

4.5.1. Інститут мирних способів вирішення міжнародних спорів

Інститут мирних способів вирішення міжнародних спорів є міжгалузевим, тому що його норми містяться й у праві міжнародної безпеки, і в праві міжнародних організацій, і в праві міжнародних договорів, а також ще в цілій низці галузей міжнародного права.

Основними джерелами цього інституту є:

- Конвенція про мирне вирішення міжнародних зіткнень 1907 року;
- Переглянутий Загальний акт про мирне вирішення міжнародних спорів 1928 року (у редакції 1949 року);
- Статут ООН;
- статути регіональних міжнародних організацій;
- Декларація про принципи міжнародного права 1970 року;
- Заключний акт НБСЄ 1975 року;
- Підсумковий документ Віденської зустрічі НБСЄ 1989 року й інші документи ОБСЄ;
- міжнародні порядки.

Система сучасних міжнародних відносин, що стрімко розвиваються, не може функціонувати без ефективного механізму мирного вирішення міжнародних спорів.

Відповідно до п. 3 ст. 2 Статуту ООН кожна держава вирішує свої міжнародні спори з іншими державами мирними засобами так, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир, безпеку і справедливість. Даний принцип знайшов своє відображення і в інших джерелах. Так, у 1975 році у Гельсінському Заключному акті НБСЄ було закріплене положення про те, що держави-учасниці вирішуватимуть спори між собою мирними засобами так, щоб не піддавати загрозі міжнародний мир, безпеку й справедливість, будуть сумлінно і в дусі співпраці докладати зусиль, щоб у

короткий термін знайти справедливе рішення, засноване на міжнародному праві.

У чинному конвенційному міжнародному праві визначення поняття **“мирний засіб (спосіб, метод, процедура) вирішення (врегулювання, залагодження) міжнародного спору”** здійснюється шляхом наведення переліку конкретних мирних засобів або ж зазначається, що це засоби, які виключають застосування примусу в будь-якій формі. Засіб вирішення міжнародного спору можна визначити як певну послідовність дій сторін міжнародного спору й інших суб’єктів міжнародного права (процедуру), на яку погодилися сторони спору та реалізація якої покликана привести до врегулювання спору, тобто усунути об’єктивно виражений конфлікт позицій спірних сторін із питань, що становили його предмет.

Загальне міжнародне право не зобов’язує держави звертатися до конкретного засобу вирішення спорів і надає державам-учасникам спору право вільно обирати засоби його вирішення. Статут ООН закріпив цей принцип у ч. 1 ст. 33: *сторони, які беруть участь у будь-якому спорі, продовження якого могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки, повинні насамперед намагатися вирішити спір шляхом переговорів, обслідування, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів або угод чи іншими мирними засобами за своїм вибором.*

У міжнародно-правовій доктрині найпоширенішим є поділ мирних засобів вирішення міжнародних спорів на **дипломатичні (політичні)** та **правові (судові)**.

До дипломатичних належать: *переговори, добрі послуги, посередництво, обслідування та примирення*. До правових – *Міжнародний арбітраж і міжнародні суди*. Основними відмінностями цих двох типів засобів вирішення спорів є таке:

правовим засобам притаманне ухвалення рішення на основі міжнародного права; політичний засіб дозволяє занадто вільне тлумачення міжнародного права або встановлення спірними сторонами нової норми, а тому компроміс сторін є необхідною умовою;

правовий засіб передбачає прозорі та публічні процедури, третя сторона є незалежною від стороннього впливу, насамперед, спірних сторін; для політичних засобів конфіденційність зазвичай є умовою досягнення

рішення, оскільки політична воля сторін надзвичайно залежна від суспільної думки;

рішення, запропоноване в результаті застосування правового засобу, завжди юридично обов'язкове для сторін;

рішення, досягнуте в рамках політичного засобу, переважно є рекомендаційним.

Твердження, що юридичні спори повинні вирішуватися виключно правовими засобами, а неправові – політичними, є хибним. Вибір мирного засобу далеко не завжди пов'язаний із переважанням у спорі політичних або правових моментів, оскільки багато що залежить від обставин конкретного спору (наприклад, *невизначеність змісту норм міжнародного права, що мають застосовуватися при врегулюванні спору; різниця в релігійних, культурних, ідеологічних і політичних цінностях держав-учасниць спору; роль третьої сторони у вирішенні суперечки; обов'язковість рішення для сторін спору; конфіденційність процедури врегулювання; вартість процесу врегулювання; можливість використання інших засобів мирного врегулювання*).

Безпосередні переговори

Двосторонні або багатосторонні безпосередні переговори між сторонами спору є найпоширенішим та найефективнішим засобом врегулювання міжнародних спорів. Переговори використовуються для врегулювання майже кожного спору, принаймні як початкова стадія. У багатьох міжнародних договорах про мирне вирішення спорів переговори стоять на першому місці серед інших мирних засобів.

Переговори – надзвичайно гнучкий засіб: їх формат, рівень, тривалість та інші параметри можуть бути встановлені для потреб конкретної ситуації, а спори можуть вирішуватися як на підставі чинного міжнародного права, так і шляхом створення нових норм. Переговори дозволяють усунути небажане втручання третіх сторін у спір. Водночас цей засіб вирішення міжнародних спорів, у тому числі і територіальних, має суттєві недоліки: більш сильна сторона має можливість здійснювати тиск на слабшу сторону; переговори можуть завершитися безрезультатно; досягнута домовленість може бути юридично необов'язковою.

Різновидом переговорів є **консультації**. Вони, як правило, використовуються для продовження встановлених контактів. До консультацій звертаються тоді, коли необхідно поновити переговори у зв'язку з обставинами, що виникли знов. Як зазначається в Декларації про запобігання й усунення спорів і ситуацій, які можуть загрожувати міжнародному миру

і безпеці, і про роль ООН у цій сфері від 5 грудня 1988 р., державам слід використовувати консультації для того, щоб краще розуміти погляди, позиції та інтереси одна одної.

Добрі послуги та посередництво

Мета цих засобів – сприяти початку переговорів між сторонами та досягненню домовленості щодо врегулювання спору. Ці засоби можуть використовуватися *державами, міжнародними організаціями, приватними особами (авторитетними громадськими діячами) індивідуально або колективно*.

На відміну від посередника особа, що надає добрі послуги, не бере участь у переговорах і не пропонує шляхи вирішення спору, її головне завдання – допомогти спірним сторонам вступити у переговори, після чого її місія закінчується. Пропозиції особи, що пропонує добрі послуги, не є обов’язковими для сторін спору та можуть бути відхилені ними.

Добрі послуги можуть надаватися кількома державами, а також міжнародними організаціями. Останні – це такий спосіб розв’язання спору, за якого сторона, котра не бере у ньому участь, за своєю ініціативою або на прохання держав, що перебувають у спорі, вступає у процес врегулювання.

Посередник займає більш активну позицію завдяки тому, що сторони погоджуються на його участь у переговорах. Посередник може отримати право керувати переговорами та пропонувати варіанти вирішення спору, які, проте, не мають обов’язкової сили. Відмова сторін спору від запропонованого варіанта не вважається недружнім актом.

Виокремлюють також *запитуване посередництво*: здійснюється воно на прохання сторін, які спорять; і *пропоноване посередництво*: проводиться на прохання третьої сторони. Посередництво, як і надання добрих послуг, може бути колективним, а також здійснюватися міжнародними організаціями.

Обслідування та примирення

Трапляється, що суть спору зводиться до різного розуміння фактичних обставин, що стали підставою для спору. Неупереджений авторитетний висновок щодо дійсного стану фактичного боку спору дозволяє прискорити його врегулювання, насамперед унаслідок усунення невизначеності щодо кола норм міжнародного права, які підлягають застосуванню до суперечки. Це можна зробити шляхом створення самими спірними сторонами на паритетних засадах органу, що відповідно до встановленої

процедури ухвалить висновок про фактичні обставини спору (слідчої комісії) або ж на основі результатів розслідування запропонує шляхи вирішення спору (погоджувальної комісії).

Міжнародні слідчі комісії утворюються в разі виникнення розбіжностей в оцінці фактичних обставин справи. Слідчі комісії покликані з'ясувати питання факту за допомогою безпристрасного і сумлінного розслідування. Для утворення такої комісії сторони, які сперечаються, мають укласти особливу угоду, якою визначити обсяг повноважень, місцезнаходження, порядок і термін утворення. Для участі в роботі комісії сторони можуть призначати представників або адвокатів, які будуть викладати позицію сторін, які сперечаються, та її підтримувати. Слідчі комісії можуть допитувати свідків, досліджувати фактичні обставини шляхом вивчення документів і фактів, викликати експертів тощо; сторони, які сперечаються, зобов'язані сприяти цьому. Результатом роботи комісії є доповідь, яку вона склала та яка має обмежуватися встановленням фактів. Сторони мають право скористатися фактами доповіді на власний розсуд.

Примирення як процедура регламентоване Конвенцією з примирення і арбітражу в рамках НБСЄ (тепер – ОБСЄ), котра є додатком до Результатів НБСЄ про мирне урегулювання спорів, яка відбулася в Женеві 12–23 жовтня 1992 р. Метою примирення є надання допомоги сторонам у спорі в пошуках урегулювання відповідно до міжнародного права та їхніх зобов'язань у рамках ОБСЄ. Для цього утворюється **Комісія з примирення з мирових посередників**, котра після вивчення всіх аспектів спору складає доповідь з пропозиціями з його мирного врегулювання. Протягом тридцяти днів сторони мають визначити своє ставлення до пропозицій доповіді – або погодитися з ними, або не погодитися.

Різновидом слідчих і погоджувальних комісій є **інститут прикордонних представників** для вирішення питань, пов'язаних із підтриманням режиму державного кордону, виконання міжнародних договорів із цього питання, створення умов для мирного розв'язання прикордонних конфліктів та інцидентів на певній ділянці державного кордону.

Зазвичай слідчі та погоджувальні комісії не уповноважуються ухвалювати юридично обов'язкові рішення для сторін спору. Утім на сьогодні діють і такі міжнародні договори, що передбачають обов'язковість їх рішень (наприклад, ст. 45 Конвенції про режим судноплавства на Дунаї 1948 р.).

Останнім часом поширилась **превентивна дипломатія**, тобто її застосування для зняття напруги до того моменту, коли остання переросте у конфлікт. Право на здійснення превентивної дипломатії має Генеральний секретар, Рада Безпеки, Генеральна Асамблея ООН.

Міжнародний арбітраж

У сучасній практиці вирішення міжнародних спорів, у тому числі територіальних, важливе місце посідає Інститут арбітражу.

Міжнародний арбітраж є одним з найдавніших правових засобів мирного вирішення міжнародних спорів, проте на практиці його роль часто недооцінюється й перевага віддається іншим засобам. З метою визначення концептуальних підходів до подальшого вдосконалення сучасного Міжнародного арбітражу важливо визначити його поняття, форми, види та специфічні риси. На відміну від таких способів врегулювання міжнародних спорів, як, наприклад, процедура встановлення фактів, перемови і примирення, Міжнародний арбітраж має безперечну перевагу, адже він не просто встановлює фактичні обставини за суттю спору і розробляє рекомендації з його врегулювання, а виносить остаточне й обов'язкове для сторін рішення.

Як уже зазначалось, історично Міжнародний арбітраж передує міжнародним судам, які розвинулися з нього та досі зберігають багато спільних рис, але їх теж потрібно чітко відмежовувати. Міжнародні арбітражі, на відміну від постійних міжнародних судових установ, є більш гнучким засобом судового вирішення спорів, оскільки їх утворення і діяльність залежать від волевиявлення самих сторін. У випадку звернення до Міжнародного арбітражного суду сторони зазвичай визначають не тільки предмет спору, але і механізм створення та процедуру самого суду, включаючи метод обрання арбітрів.

Міжнародний арбітраж – це, по-перше, процедура третейського судового врегулювання спорів між суб'єктами міжнародного права, яка завершується остаточним та обов'язковим рішенням по справі; а по-друге – це орган, який відноситься до органів міжнародного правосуддя, створюється договірними сторонами для вирішення конкретного спору (суд *ad hoc*), спорів визначеної категорії або будь-яких спорів, що виникають між ними (інституційний (постійний) арбітраж).

Узагальнюючи практику застосування й ознаки Міжнародного арбітражу, можна виділити такі риси:

Міжнародний арбітраж (далі – МА) створюється для вирішення конкретного спору або певної категорії спорів;

Міжнародний арбітраж приймає рішення відповідно до процедури, спеціально встановленої для цих цілей самими сторонами, або на підставі будь-якої іншої процедури, яку сторони визнали для себе обов'язковою і регламентація якої зафіксована у відповідних міжнародно-правових документах (наприклад, *Зразкові правила арбітражного процесу 1958 року*);

сторони самостійно визначають компетенцію арбітражу, контролюють хід розгляду спору, а рішення суду має для сторін остаточний і обов'язковий характер;

публічний Арбітражний суд, як правило, не визначає власної юрисдикції, а вирішує лише спори, передані сторонами у добровільному чи обов'язковому порядку на його розгляд;

будь-який спір в МА може бути вирішений на основі принципу *ex aequo et bono* (по справедливості);

арбітражна процедура може використовуватись при вирішенні будь-яких категорій міжнародних спорів: з наданням переваги політичним або правовим аспектам, за участю міжнародних організацій, спорів між державами і приватними особами тощо.

У міжнародному праві існує дві форми Міжнародного арбітражу: арбітраж, створення якого передбачається у міжнародних договорах для вирішення спорів, які виникають при виконанні та тлумаченні останніх (інституційний або постійний арбітраж);

арбітраж, який створюється для вирішення конкретного спору, – арбітраж *ad hoc* (ізолюваний), який після виконання своїх функцій припиняє існування, тобто має тимчасовий характер.

Дві форми арбітражу існують паралельно, але іноді мають змішаний характер. Наприклад, структура Постійної палати третейського суду (ППТС), заснованої згідно з Гаазькими конвенціями про мирне вирішення міжнародних зіткнень 1899 і 1907 рр., деяким чином поєднує в собі якості арбітражу *ad hoc* та інституційного арбітражу, тому що суд існує тільки для того, “щоб забезпечити можливість звертатися до третейського суду у випадку міжнародних суперечок” (ст. 41 Гаазької конвенції 1907 р.). Після виникнення спору сторони неодмінно повинні дійти компромісу для створення арбітражу *ad hoc* під егідою ППТС згідно з положеннями Гаазьких конвенцій 1899 і 1907 рр.

До складу арбітрів можуть призначатися особи, які мають кваліфікацію, необхідну для призначення у своїх країнах на найвищі судові поса-

ди, чи є юристами, котрі мають визнану компетентність у галузі міжнародного права. Арбітри призначаються терміном на шість років і з правом переобрання ще на один термін. Рішення Арбітражного суду приймаються більшістю голосів.

Арбітражний суд має право розглядати всі спори, котрі передали йому на розгляд, але може виключити зі своєї компетенції спори щодо територіальної цілісності держави, її національної оборони, права на суверенітет над сухопутною територією і деякі інші.

Міжнародні суди

Теорія використовує для визначення всього розмаїття існуючих міжнародних судів родове поняття міжнародний судовий орган (або міжнародна судова установа). Міжнародний суд ООН (далі – Суд) є одним з головних органів ООН (п. 1 ст. 7 Статуту ООН). Стаття 92 Статуту визначає його і як головний судовий орган ООН. Міжнародний суд утворюється і діє на основі Статуту, котрий є невід’ємною частиною Статуту ООН.

До відання Суду належать всі справи, що йому передадуть сторони, і всі питання, спеціально передбачені Статутом ООН або чинними міжнародними договорами. Сторонами у справах, котрі розглядаються Міжнародним судом, можуть бути тільки держави. Рішення Суду ґрунтуються на міжнародному праві, яке Статут Міжнародного суду визначає як складене з міжнародних конвенцій, міжнародних звичаїв як доказ загальної практики, визнаної за правову норму, загальних принципів права, судових рішень і доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів (ст. 38). Міжнародний суд діє на постійній основі.

Міжнародний суд складається з п’ятнадцяти членів. Вони обираються терміном на дев’ять років Генеральною Асамблеєю і Радою Безпеки одночасно, причому при обранні суддів у Раді Безпеки принцип однастайності не діє. Для кандидатів у судді використовують ті самі критерії, що і для арбітрів. Кандидати висувуються національними групами держави, не більше як чотири, а в Суді не може бути більш як два судді від однієї країни. Судді не представляють свою державу, а діють “в особистій якості”. Тому, якщо розглядається спір між державами, громадянами яких є призначені судді, це не дає підстав, щоб вони поступилися місцем іншим суддям. Якщо суддя перестає задовольняти поставлені вимоги, то за однастайною думкою всіх суддів він може бути звільнений з посади. Судді користуються дипломатичними привілеями та імунітетами. Місцезнаходженням Суду є Гаага (Нідерланди). Суд розглядає справи у

повному складі, але кворум у дев'ять суддів вважається достатнім для створення судової присутності. В окремих випадках Суд має право утворювати камери, де кількість суддів може бути менша ніж дев'ять, – три або більше.

До Суду можуть звертатися не тільки держави-члени ООН, але, згідно зі ст. 35 Статуту, п. 1 ст. 93 Статуту ООН, і не члени цієї організації. Для забезпечення доступу до Суду держав-неучасниць Статуту Суду Рада Безпеки резолюцією від 15 жовтня 1946 р. встановила спеціальну процедуру. Для цього заінтересована держава має депонувати в секретаріаті Суду декларацію загального або часткового значення. Загального – означає визнання юрисдикції Суду щодо всіх спорів, які виникли, або тих, що ще можуть виникнути; декларація часткового значення – тільки для конкретної справи.

До відання Суду належать усі справи, котрі йому передадуть сторони, у тому числі тлумачення міжнародних договорів, будь-якого питання міжнародного права, наявності факту, установлення якого буде свідчити про порушення міжнародного зобов'язання, характеру і розмірів відшкодування, що належить за порушення міжнародного зобов'язання. Крім того, на основі п. 1 ст. 96 Статуту ООН за запитом Генеральної Асамблеї або Ради Безпеки Суд може дати консультативний висновок з будь-якого юридичного питання. Такий самий висновок Суд може дати за запитанням інших органів ООН, яким Генеральна Асамблея дасть дозвіл.

Суд не має обов'язкової юрисдикції, тобто справи не можуть розглядатися без спеціального звернення заінтересованих держав. Лише за наявності звернення, причому звернення всіх сторін, що беруть участь у спорі, Суд має право порушити справу. Погодження на юрисдикцію Суду може бути разовим, тобто для даної справи, або для всіх правових питань, або з усіх питань, що виникають у рамках даного союзу чи організації.

Рішення Суду остаточні й оскарженню не підлягають. Якщо сторона ухиляється від виконання судового рішення, інша сторона може звернутися до Ради Безпеки, яка має право зробити відповідну рекомендацію або вжити заходів для забезпечення виконання рішення Суду.

Водночас у літературі зазначається, що держави з великим небажанням звертаються до Суду, відмовляються від явки в Суд, довільно виключають деякі питання зі сфери юрисдикції Суду тощо. Цьому сприяє низка факторів, у тому числі повільність діяльності Суду. Так, розгляд відомої справи про Південно-Західну Африку тривав 6 років; такий самий час –

спір між Іспанією і Бельгією. І хоча в останні роки було вжито заходів щодо скорочення термінів з розгляду справ, вважають, що відчувається криза Міжнародного суду.

Поряд з Міжнародним судом ООН існують регіональні судові органи. До них належить *Європейський суд*, функції якого складаються з виконання ролі арбітра в спорах між державами-членами і Товариством, забезпечення однакового тлумачення і застосування права Товариства та ін. Однак, цей суд не служить альтернативою немирному вирішенню спорів. Його швидше можна розглядати як внутрішній судовий орган. Хоча існує думка, що на сьогодні можна налічити близько півтора десятка міжнародних судових органів. Усі вони були створені у другій половині ХХ ст. Наприклад, *Міжнародний суд* (діє з 1946 р.), *Міжнародний трибунал з морського права* (1996), *Апеляційний орган Світової організації торгівлі* (1996), *Європейський суд з прав людини* (1959), *Міжамериканський суд з прав людини* (1979), *Суд Європейських співтовариств* (1952), *Суд Європейської угоди про вільну торгівлю* (1994), *Суд Економічного Союзу Бенілюксу* (1974), *Економічний суд Співдружності незалежних держав* (1993), *Суд Спільного ринку Східно-Південної Африки* (1998), *Суд Андійського співтовариства* (1984), *Центральноамериканський суд* (1994). Переважна їх більшість вирішують спори про застосування та тлумачення конкретного міжнародного договору, як правило, регіонального.

Проблема визнання обов'язкової юрисдикції Міжнародного суду ООН сьогодні знову стає актуальною. Радикальні зміни в міжнародних відносинах, які відбулися в минулому десятилітті, зокрема, зміна позицій ряду держав відносно юрисдикції Міжнародного суду ООН й визнання його обов'язкової юрисдикції, можуть привести до частішого використання процедури Суду. В останні роки значно зросла кількість декларацій про визнання, причому цей ріст відбувається переважно за рахунок декларацій держав, що розвиваються, які раніше негативно ставилися до обов'язкової юрисдикції Міжнародного суду. Усе більше держав знімають застереження про невизнання юрисдикції Суду, зроблені раніше до багатосторонніх договорів з їхньою участю.

Найбільш розповсюдженою формою визнання обов'язкової юрисдикції в теорії міжнародного права визнається – укладення сторонами спору спеціальної угоди, якою визнається юрисдикція Міжнародного суду ООН з конкретної справи, приєднання до міжнародних договорів, що містять положення про передачу спорів у Міжнародний суд ООН, прийняття дер-

жавою односторонньої декларації про визнання факультативної клаузули про обов'язкову юрисдикцію.

Важливою для міжнародної практики визнання юрисдикцію Міжнародного суду ООН є форма із використанням односторонньої декларації. Сукупність односторонніх декларацій держав про визнання обов'язкової юрисдикції створюють міжнародний договір *sui generis* (унікальність правової конструкції).

Слід зазначити певну специфіку договірних відносин, що виникають на підставі односторонніх декларацій. По-перше, у ситуації з односторонніми деклараціями договірні відносини встановлюються автоматично, і в процесі їхнього встановлення відсутні переговори. По-друге, договірні відносини між державами, що прийняли декларації, позбавлені компромісу й передбачуваності, характерного нормальному процесу укладання договору. Таким чином, між учасниками системи факультативної клаузули не може бути обміну – права й обов'язки одного повинні в точності повторювати права й обов'язки іншого. По-третє, зобов'язання, закріплені в декларації про визнання, реально виникають після передачі однієї зі сторін конкретної справи в Міжнародний суд ООН. На відміну від договорів, у яких звичайно чітко закріплюються зобов'язання сторін і сфера юрисдикції Суду, у випадку з визнанням за допомогою односторонніх декларацій одним з основних завдань Суду є з'ясування дійсності й обсягу зобов'язань, які сторони мали намір прийняти на себе відповідно до даних декларацій.

У міжнародному праві, на відміну від національного, не існує ніякої презумпції відносно наявності юрисдикції у міжнародного судового органу. Тому в різних випадках Міжнародний суд ООН використовує різні підходи до трактування наявності й обсягу своєї юрисдикції залежно від форми вираження згоди держав на юрисдикцію. Суд дотримується обмеженого тлумачення своєї юрисдикції, щоб не вступити в конфлікт із принципом згоди держав.

Слід зазначити, що у Статуті Міжнародного суду закладені кілька варіантів визнання за ним обов'язкової юрисдикції. Так, держава може виступити з відповідною заявою або бути учасником двосторонньої міжнародної угоди, що містить положення про обов'язкову юрисдикцію. До таких договорів належать мирні договори, договори про співробітництво, спільну експлуатацію природних ресурсів, розмежування морських просторів і деякі інші. Клаузулу про обов'язкову юрисдикцію Міжнародного

суду містить також численна група багатосторонніх і, насамперед, універсальних міжнародних угод. Їхніми учасниками є більшість держав.

Таким чином, обов'язкова юрисдикція Міжнародного суду в договірному плані визнається державою або в цілому, або із застереженням, або за конкретними категоріями міжнародних спорів.

У юридичній літературі виділяють чотири види застережень, які, по суті справи, є звичайними нормами міжнародного права. Мова йде про вилучення з обов'язкової юрисдикції Суду спорів, що виникають із приводу ситуації або фактів, що мали місце до прийняття заяви; про умови взаємності; про непідсудність спорів, які по суті знаходяться у внутрішній компетенції держави; про часткове вилучення з обов'язкової юрисдикції Суду спорів, пов'язаних з виконанням і тлумаченням багатосторонніх конвенцій.

4.5.2. Практика використання мирних способів урегулювання територіальних спорів

Міжнародний суд ООН у вирішенні спору між Україною та Румунією щодо розмежування морських просторів у Чорному морі

У 2004 році Бухарест відправив до Гааги меморандум, у якому юридично обґрунтував свою позицію та проаналізував прецеденти у світовій практиці у сфері розмежування морських просторів. Другий рік поспіль у румунському бюджеті присутній рядок, де прописана певна сума на Міжнародний суд. При цьому румунські дипломати погоджуються з тим, що рішення Суду не буде однозначно на користь тієї або іншої сторони. Бухарест визнає, що остаточний вердикт суддів – непередбачуваний.

Очевидно, що справа тут не стільки у відсутності бажання шукати компроміс. Як засвідчила історія з договором про режим держкордону між Україною та Румунією і базовим політичним договором, румунське керівництво може піти на прийняття політичного рішення. Але після того, як 2003 року було підтверджено лінію держкордону між Україною та Румунією, що існувала з часів СРСР, для офіційного Бухареста стало питанням престижу відстояти свої первісні вимоги на переговорах про розмежування морського простору.

Після поразки Росії в Кримській війні 1853–1856 рр., острів, що згадується ще в записках Овідія і Геродота, відійшов до Румунії. У 1944 р. румунський батальйон (на боці фашистської Німеччини) без бою капітулю-

вав перед радянським десантом. Острів відійшов до СРСР у 1948 р., а з 1956 р. на ньому дислоковано радіолокаційну роту ППО та прикордонну заставу. У 1980 роках на шельфі навколо острова виявлено значні родовища нафти та газу. Це і стало приводом для дипломатичної суперечки між Україною та Румунією щодо розмежування територіальних вод у районі.

Румунія наполягає, що Зміїний є не “островом”, а скелею, і тому не може враховуватися при проведенні лінії делімітації. Проте на острові є й чотири пляжі.

Острів площею 0,17 км² (615 на 560 метрів – по крайніх точках) розташований у територіальних водах України. Найближчий до острова населений пункт – м. Суліна в Румунії, з боку України – м. Вілкове Одеської області. Поступово острів, який уже частково демілітаризовано, планується перетворити на туристичний центр, налагодити до нього регулярне судноплавне сполучення. На острові нині проживає кілька десятків людей.

Румунія посилалась на ряд міждержавних договорів і угод та на Конвенцію ООН з морського права 1982 р. (вступила в силу 1994 р.), сторонами якої є обидві держави.

Румунська сторона в меморандумі до Суду зазначає, що “після складного процесу переговорів”, 2 червня 1997 р., було підписано двосторонній Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією та Додаткова угода до нього у формі обміну листами міністрів закордонних справ держав (ратифіковано ЗУ 17.07.97), вступили в силу 22 квітня того ж року.

Відповідно до угод держави зобов’язалися укласти договір про режим державного кордону, провести делімітацію континентального шельфу та виключних економічних зон у Чорному морі.

Румунія зазначає, що в 1998–2004 рр. було проведено 24 раунди переговорів. Проте “не досягнуто результату, як і не проведено погодженої делімітації морських зон у Чорному морі”. Румунія вирішила звернутися до МС, “щоб уникнути невизначеного продовження перемовин”, які, як вона вважає, “очевидно не можуть привести до якогось результату”.

Отже, формальною підставою для звернення румунів до Міжнародного суду ООН стала відсутність прогресу в двосторонніх переговорах. Таку ситуацію передбачає підпункт h пункту 4 додаткової угоди до базового політичного договору між Україною та Румунією. (Але не можна виключати й того, що обидві країни спільно звернуться до цієї судової інстанції). Останній, 23-й раунд українсько-румунських пере-

говорів, що відбувся 9–10 липня 2004 р. у Ялті, зафіксував, що сторони продовжують дотримуватися діаметрально протилежних позицій. І немає жодних підстав говорити про те, що ситуація зміниться найближчими місяцями.

Одне з основних питань, стосовно якого дипломати не змогли дійти згоди, – визначення точки, яка буде початковою для делімітації континентального шельфу і виключних економічних зон двох країн.

Рішення Суду ухвалюються більшістю голосів. Тут правило консенсусу не працює. Суд складається з 15 суддів, але оскільки Україна і Румунія не мають у складі Суду своїх громадян, то обидві сторони скористалися правом призначити спеціально для слухань цієї справи по одному додатковому судді. Україна вибрала американського юриста, професора права Університету Маямі, співредактора міжнародно-правового видання *American Journal of International Law* Бернарда Оксмана, а Румунія обрала професора міжнародного права Університету Париж-I (Пантеон-Сорбона) П'єра Котта. Обидві кандидатури відповідають усім вимогам суддів вищого юридичного органу ООН і разом з основним складом Суду мають об'єктивно і неупереджено розглянути справу. Однак у слуханнях не брав участі німецький суддя Б. Сімма, який заявив самовідвід. Таким чином, рішення ухвалювали 16 суддів.

3 лютого 2009 р. було оголошено рішення Міжнародного суду ООН у справі про делімітацію континентального шельфу та виключних економічних зон України і Румунії у Чорному морі.

Вивчивши аргументи сторін та історію питання, а також можливі прецеденти, 3 лютого 2009 року суд прийняв одноголосне рішення, що є надзвичайно рідкісним у практиці Міжнародного суду.

Стосовно острова Зміїний Суд підтвердив українську приналежність самого острова та наявність українських територіальних вод навколо острова, однак водночас вирішив, що цей острів не є складовою берегової лінії. Суд спирався на те, що острів Зміїний розташований відносно далеко від берега та має дуже малий розмір. Тому Суд дійшов висновку, що острів Зміїний “не повинен впливати на делімітацію у даній судовій справі, окрім 12-мильної смуги територіальних вод навколо острова”. Суд також не враховував Сулинську дамбу, як пропонувала румунська сторона. Суд визнав, що дамба не є частиною порту, а тому не є складовою берегової лінії.

Рішенням Суду визначено лінію розмежування континентального шельфу та виключних (морських) економічних зон України і Румунії у

північно-західній частині Чорного моря, тобто морських просторів поза межами їхніх територіальних вод, з відповідними географічними координатами.

Установлена Судом лінія розмежування не підтримала запитних позицій ні України, ні Румунії. Відповідно до рішення Суду, спірний район, площа якого становить 12 838 км², розподілений між Україною і Румунією у пропорції приблизно 25 % на 75 %. Водночас у межах ділянки цього спірного району, яка відійшла до України, знаходиться переважна більшість розвіданих нафтогазових ділянок.

По суті, лінія розмежування континентального шельфу та виключних (морських) економічних зон України і Румунії співпадає, з незначними розбіжностями, з лінією, яку пропонувала делегація СРСР на переговорах з Румунією у 1987 році. Зазначена лінія була відхилена румунською стороною, оскільки ключовим для неї було вирішення питання статусу о. Зміїний та отримання суверенної юрисдикції щодо морських просторів навколо нього.

Суд установив, що о. Зміїний було в свій час правомірно включено до державної території СРСР на підставі Протоколу 1948 року і відповідно до Паризького мирного договору 1947 року. Тим самим Суд спростував тезу румунської сторони щодо сумнівності правового титулу України на володіння островом.

Рішення Суду було ухвалено одноголосно 16 суддями (14 членів МС + 2 судді *ad hoc*), які є представниками найголовніших правових систем з усіх частин світу. Це є переконливим свідченням об'єктивності рішення Суду.

Установлення чіткої лінії розмежування створить сприятливі умови для залучення кожною зі сторін іноземних інвестицій з метою розвідки та експлуатації природних ресурсів у цій частині Чорного моря.

Отже, зазначимо, що рішення у справі має позитивне значення для розвитку міжнародних відносин між Україною і Румунією, оскільки усуває з порядку денного двосторонніх відносин серйозний конфліктний фактор – наявність спору, що зачіпає важливі для обох країн інтереси.

Спір щодо проходження кордону між Лівією та Республікою Чад на основі французько-лівійської Угоди про дружбу та добросусідство від 10 серпня 1955 року

У 1977 році Чад подав скаргу до Організації Африканської Єдності (далі – ОАЄ) щодо окупації Лівією частини території – Аузької смуги.

Організація Африканської Єдності прийняла рішення про створення комітету *ad hoc* для врегулювання спору. Позиція Лівії опиралася на те, що кордон, установлений Угодою у 1935 році, був чинним.

У 1971 році Республіка Чад звернулася до Генеральної Асамблеї ООН з приводу втручання Лівією у внутрішні та зовнішні справи Республіки Чад. До 1987 року Чад звертався до ГА ООН з приводу окупації Лівією Аузької смуги “невід’ємної частини території Чад”. Проте це питання так і не було вирішено.

9 лютого 1978 року глава держави Республіки Чад проінформував Раду Безпеки ООН з приводу територіального спору і наголосив на незаконності вторгнення Лівії на суверенну територію Чад. Проте Лівія відмовилася розглядати рішення Ради Безпеки, пояснюючи це тим, що Рада Безпеки є політичним органом і не має компетенції вирішувати правові питання у зв’язку з територіальним спором.

Після проведення невдалих переговорів та неспроможності тимчасовим комітетом розв’язати дану проблему 31 серпня 1989 року в місті Алжир Соціалістична Народна Лівійська Арабська Джамахірія та Республіка Чад уклали між собою угоду про вирішення спору мирними засобами, відповідно до якої 31 серпня 1990 року територіальний спір було зареєстровано в Міжнародному суді ООН відповідно до параграфу 1 статті 40 Статуту Міжнародного суду ООН.

Відповідно до параграфу 3 статті 31 Правил Судочинства Сторони висловили бажання призначити суддів *ad hoc*. Суд розглянув спір у складі 15 суддів та 2 суддів *ad hoc*.

Доводи Лівії:

спірна територія завжди належала людям, що на ній проживали: племенам, об’єднанням племен, а також людям Зенуського Ордену (Senoussi Order), що боролися проти агресії Франції та Італії;

ці люди за своєю економічною, релігійною, політичною та культурною суттю є частиною лівійського народу;

в історичному плані їхнє володіння над даною територією здійснюється з часів Оттоманської Імперії, що було успадковане Італією у 1912 р., а відповідно Лівією – у 1950 р.;

вимоги Республіки Чад обґрунтовуються правонаступництвом зі сторони Франції;

Франція ж володіла даною територією на підставі міжнародних актів, що не створювали кордону на схід від міста Туммо (Toummo);

оскільки Договір 1955 року укладався з новоутвореною державою, то Лівія не мала достатнього досвіду у проведенні дипломатичних переговорів, що повинно враховуватися судом;

Договір 1955 року був укладений на 20 років і положення щодо кордону не були підтверджені пізніше.

Доводи Чаду:

спірна територія належить Республіці Чад на підставі Договору про дружбу та добросусідство від 10 серпня 1955 року між Францією та Сполученим Королівством Лівії;

ефективне управління спірною територією здійснювалося Францією, а відповідно на даний момент – Республікою Чад.

Рішення Суду

Суд визнав, що кордон між Лівією та Республікою Чад є визначеним відповідно до Договору про дружбу та добросусідство від 10 серпня 1955 року. Відповідно до Віденської конвенції про дію міжнародних договорів 1969 року Суд тлумачить слово “визнається” в Договорі 1955 року як таке, що підтверджує прийняття на себе юридичних зобов’язань щодо визначених кордонів і має відповідні юридичні наслідки – їх прийняття та відмову від будь-яких претензій стосовно кордонів у майбутньому.

Досліджуючи підготовчі матеріали, Суд зазначив, що попередній висновок Суду підтверджується також словами прем’єр-міністра Лівії про необхідність почати переговори щодо демаркації кордонів, що підтверджує той факт, що визначення кордонів відбулося остаточно.

Більш того Суд дійшов висновку, що в Договорі 1955 року кордон між Лівією і Республікою Чад був визначений остаточно, а не таким, що є тимчасовим, чи таким, що підлягає подальшому перегляду. Положення щодо кордону було підтверджено наступними договорами між цими країнами в 1966, 1972, 1980 та 1981 роках, у яких наголошувалось лише про дружні та добросусідські відносини і про невизначеність кордонів не йшлося.

Таким чином, Суд дійшов висновку, що положення Договору 1955 року щодо кордону є юридично дійсними і не можуть бути визнаними такими, що суперечать нормам і принципам міжнародного права, а тому історичні події, що передували підписанню Договору, не мають жодної юридичної сили, оскільки Лівія виступала як суверенний суб’єкт міжнародного права, а не як правонаступниця Італії чи будь-якої іншої держави.

Суд визнав проходження кордону між Лівією і Республікою Чад по прямій лінії від точки перетину між 24° східної довготи та 19°30' північної широти до точки перетину 16° східної довготи та 24°27' північної широти, і далі прямою лінією до точки перетину 15° східної довготи та 23° північної широти. Рішення прийнято на користь Республіки Чад.

Таким чином, згідно з міжнародним правом мирними способами врегулювання територіальних спорів можуть бути безпосередні переговори сторін, які здійснюються з метою розв'язання спору по суті, слідчі й погоджувальні комісії, посередництво і добрі послуги, Арбітраж і Міжнародний суд, регіональні органи і ООН. Як свідчить практика застосування мирних способів для врегулювання територіальних спорів, безпосередні переговори сторін рідко приводять до бажаних результатів, слідчі й погоджувальні комісії для врегулювання територіальних спорів не створювалися, посередництво і добрі послуги ніколи не вирішували територіального спору по суті, а регіональні органи діяли з невеликим ефектом і лише для малих держав. Організація Об'єднаних Націй також ніколи не розв'язувала територіального спору по суті, а в основному прагнула до улагодження збройних конфліктів із приводу спірної території, сприяла роз'єднанню збройних сил, відряджала своїх спостерігачів. Тому найефективнішими засобами врегулювання територіальних спорів є Міжнародний арбітраж і Міжнародний суд.

Висновок

Територіальний спір – це спір між державами з приводу юридичної приналежності певної території.

Суб'єктами територіального спору можуть бути тільки держави. Спір між індивідом та державою не ставить питання про державну приналежність території і через це не є територіальним спором. Також не є територіальним спором боротьба нації за здійснення права на самовизначення та створення незалежної держави на певній території. Оскільки міжнародні організації не мають власної території, вони також не можуть бути суб'єктами територіального спору.

Кожна сторона в територіальному спорі, яка стверджує, що володіє суверенітетом над певною територією повинна його здійснювати над цією територією більшою або меншою мірою, у минулому чи в теперішньому.

Територіальний спір може бути передано для вирішення до Міжнародного суду чи Міжнародного арбітражу, який встановлює на чийй стороні право, і таким шляхом вирішує питання належності даної території. Проте ніякий суд чи арбітраж не може вирішувати питання про те, щоб певна територія, що юридично належить одній державі, була передана іншій державі. Інша справа, якщо оспорується сама юридична приналежність території.

Від територіального спору слід відрізнати прикордонний конфлікт. Останній полягає в порушенні кордону, перестрілці через кордон тощо. Територіальний спір нерідко супроводжують прикордонні конфлікти та інциденти, але останні самі собою не означають наявність територіального спору.

Запитання для самоконтролю

1. Коли вперше у міжнародному праві було укладено конвенцію про мирне врегулювання міжнародних спорів?

2. У яких міжнародно-правових документах закріплені зобов'язання щодо мирного вирішення територіальних спорів?

3. Назвіть перелік зобов'язань за принципом мирного вирішення міжнародних спорів, що пропонується сучасною міжнародно-правовою доктриною.

4. Дайте визначення міжнародного спору.

5. Дайте визначення територіального спору.

6. Розкрийте структуру територіального спору.

7. Назвіть об'єкт та предмет територіального спору.

8. Чим відрізняється територіальний спір від територіальних претензій?

9. Назвіть типи територіальних спорів, охарактеризуйте їх.

10. За яких умов територіальний спір є таким, що чітко оформився?

11. Що є наслідком визнання територіального спору?

12. На який принцип, як правило, спираються сторони під час урегулювання територіальних спорів?

13. Дайте визначення мирного способу врегулювання міжнародних спорів.

14. Які способи врегулювання територіальних спорів належать до дипломатичних?

15. Які способи врегулювання територіальних спорів належать до правових?

Список рекомендованої літератури

Нормативно-правові акти

Действующее международное право : в 3 т. / сост. : Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. – М., 1996.

Статут Міжнародного суду ООН (витяг). – К., 1995.

Базова література

Анцелевич Г. О. Міжнародне публічне право : підручник / Г. О. Анцелевич, О. О. Покрещук ; за заг. ред. Г. О. Анцелевича. – Київ : Алерта, 2005. – 424 с.

Баймуратов М. О. Міжнародне публічне право : підручник / М. О. Баймуратов. – Харків : Одиссей, 2008. – 704 с.

Броунли Я. Международное право / Я. Броунли. – М., 1977. – Кн. 2. – 449 с.

Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основи теорії : підручник для студ. вищ. навч. закладів за спец. “Міжнародне право”, “Міжнародні відносини” / В. Г. Буткевич, В. В. Мицик, О. В. Задорожній ; за ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.

Дмитрієв А. І. Міжнародне публічне право : навч. посіб. / А. І. Дмитрієв, В. І. Муравйов // Київський ун-т права ; Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка / відп. ред. Ю. С. Шемшученко, Л. В. Губерський. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 638 с.

Международное право в документах : учеб. пособие / сост. Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2003. – 880 с.

Международное публичное право : учебник / под ред. К. А. Бекашева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Велби, Проспект, 2003. – 640 с.

Міжнародне право : навч. посібник / М. В. Буроменський, І. Б. Кудас, А. А. Маєвська та ін. : за заг. ред. М. В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 336 с.

Міжнародне право : підручник / за ред. В. А. Ліпкана. – Київ : КНТ, 2009. – 752 с.

Міжнародне право в документах / уклад. М. В. Буроменський. – Х. : Видавництво Національного ун-ту внутрішніх справ, 2003. – 376 с.

Міжнародне право. Основні галузі : підручник для студ. вищих навч. закл. за спец. “Міжнародне право”, “Міжнародні відносини” / В. Г. Буткевич, С. А. Войтович, О. М. Григоров та ін. : за ред. В. Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2004. – 814 с.

Допоміжна література

Анисимов Л. Н. Международно-правовые средства разрешения международных споров (конфликтов) / Л. Н. Анисимов. – Л., 1975. – 262 с.

Галкіна І. В. Міжнародно-правові засади мирного врегулювання міжнародних спорів / І. В. Галкіна // Держава і право : зб. наук, праць. Спецвипуск. – К., Дніпропетровськ, 2003. – С. 63–66.

Кожевников Ф. И. Международный суд ООН / Ф. И. Кожевников, Г. В. Шармазанашвили. – М., 1971. – 160 с.

Левин Д. Б. Принцип мирного разрешения международных споров / Д. Б. Левин. – М. : Наука, 1977. – 112 с.

Лазарев С. Л. Международный арбитраж / С. Л. Лазарев. – М., 1991. – 213 с.

Пушмин Э. А. Мирное разрешение международных споров: (международ.-правовые вопросы) / Э. А. Пушмин. – М. : Междунар. отношения, 1974. – 175 с.

Зміст

Передмова	3
Розділ 1. ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ.....	7
1.1. Поняття території у міжнародному праві	7
1.2. Міжнародно-правова класифікація територій.....	11
1.3. Територіальний суверенітет як основний принцип правового регулювання (режиму) території держави.....	29
1.4. Територіальна юрисдикція держави	35
1.5. Склад державної території	39
1.6. Правові гарантії стабільності режиму державної території	44
1.7. Принцип територіальної цілісності як фундаментальна основа міжнародно-правових гарантій забезпечення стабільності державної території	48
1.8. Способи придбання (зміни) державної території	71
Висновок	77
Запитання для самоконтролю	78
Список рекомендованої літератури	79
Розділ 2. ПРАВОВИЙ СТАТУС І РЕЖИМ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ	82
2.1. Державний кордон у міжнародно-правовій доктрині	82
2.2. Статус державного кордону та його правове регулювання.....	90
2.3. Міжнародно-правова регламентація встановлення державного кордону України	108
2.4. Міжнародно-правове регулювання державних кордонів	117
Висновок	130
Запитання для самоконтролю	131
Список рекомендованої літератури	132
Розділ 3. МОРСЬКИЙ ПРОСТІР У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	135
3.1. Міжнародно-правова регламентація режиму морського простору	135
3.2. Внутрішні морські води та їхній правовий режим	147
3.3. Територіальні води та їхній правовий режим	153
3.4. Континентальний шельф та його правовий режим	160
3.5. Правовий режим виключної (морської) економічної зони.....	167
3.6. Міжнародно-правовий режим відкритого моря та міжнародного району морського дна.....	175
Висновок	179
Запитання для самоконтролю	180
Список рекомендованої літератури	181

Розділ 4. ТЕРИТОРІАЛЬНІ СПОРИ	184
4.1. Становлення в міжнародному праві зобов'язання мирного вирішення міжнародних спорів.....	184
4.2. Поняття міжнародного спору.....	187
4.3. Територіальні спори у міжнародному праві.....	191
4.4. Типи територіальних спорів та особливості підходів щодо їхнього врегулювання	198
4.5. Мирні способи врегулювання територіальних спорів	208
Висновок	226
Запитання для самоконтролю	227
Список рекомендованої літератури.....	228

**Юрій Анатолійович Дем'янюк
Дмитро Анатолійович Купрієнко
Олександр Васильович Діденко та ін.**

**ТЕРИТОРІЯ І КОРДОНИ
У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ**

Навчальний посібник

Редактор В. В. Завидович
Коректори: С. В. Лозовська, Н. В. Карвацька
Комп'ютерна верстка С. І. Мороз

Здано до набору 06.12.2013. Підписано до друку 05.06.2014
Формат 60×84/16. Гарнітура Times New Roman. Тираж 70 прим.
Друк оперативний. Ум. друк. арк. 13,49. Обл.-вид. арк. 14,16

Видавництво Національної академії
Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3010 від 22.10.2007
Зам. № 444